Наукове видання
(українською мовою)

Бутченко Тарас Іванович

**Соціально-політичне проектування:
проблема взаємозв'язку
суспільних потреб і державних інтересів**

Монографія

Редактор *Т.І. Бутченко*
Технічний редактор *І.О. Кудінов*
Коректор *Т.І. Бутченко*

Відповідальний за випуск *Кудінов І.О.*
Підписано до друку 28.12.2010. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,27. Обл.-вид. арк. 17,5.
Наклад 300 прим. Зам. №28/12-2.
Віддруковано з оригіналів.

ТОВ «КСК-Альянс»
Свідоцтво серія ДК № 3068 від 24.12.2007 р.

пр. Леніна, 91/77, м. Запоріжжя, 69095
+38 (095) 601-33-99
ksk-alliance@ukr.net

КСК альянс

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Т. І. БУТЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОЕКТУВАННЯ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СУСПІЛЬНИХ ПОТРЕБ І ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ

Монографія

Запоріжжя
2011

УДК: 316.343.3: 141.7
ББК: Ю632
Б93

Рекомендовано до друку рішенням
Вченої ради Запорізького національного університету
(протокол №4 від 28 грудня 2010 р.)

Рецензенти:

В. І. Воловик, доктор філософських наук, професор
Р. О. Додонов, доктор філософських наук, професор
М. А. Лепський, доктор філософських наук, доцент

Б 93 Бутченко Т. І. **Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів. Монографія.** – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. – 280 с.

Монографія присвячена соціально-філософському аналізу соціально-політичного проектування. В процесі її підготовки автор прагнув на підставі виявлення діалогічної сутності соціально-політичного проектування, філософської рефлексії провідних рівнів механізму цієї діяльності, закономірного характеру її становлення і розвитку, розкрити провідні детермінанти оптимізації проектного осмислення шляхів і форм будівництва сучасної української держави. Призначається для філософів, політологів, соціологів, політичних діячів, державних службовців, викладачів і студентів, всіх, хто цікавиться проблемою соціально-політичного проектування.

ISBN 978-966-96965-5-7

42. Див.: Попов С. А. Партии, демократия, выборы / С. А. Попов – М.: Омега-Л, 2003. – 160 с.; Политические институты на рубеже тысячелетий / [Борисюк В. И., Вайнштейн Г. И., Городицкая И. Э.; отв. ред. К. Г. Холодковский; 3-е изд.]. – Дубна: ООО «Феникс+», 2009. – 480 с.
43. Модель партии XXI века / О. В. Волобуев, А. А. Данилов, В. В. Журавлев [и др.] // Свободная мысль – XXI. Теоретический и политический журнал. – 2000. – № 6 (1496) 2000. – С. 67.
44. Малкин Е., Сучков Е. Политические технологии / Евгений Малкин, Евгений Сучков. – М.: Русская панорама, 2006. – С. 393 – 394.
45. Там само, С. 394.
46. Там само, С. 394.
47. Див.: Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия / Роберт Михельс // Социологические исследования. – 2000. – №1. – С. 107 – 116.
48. Бурдье П. Социология социального пространства / Пьер Бурдье; [пер. с франц., отв. ред. перевода А. Шматко]. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – С. 172.
49. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / Моисей Яковлевич Острогорский – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – (История политической мысли). – С. 564.
50. Там само, 569.
51. Див. Kirchheimer O. The Transformation of The West European Party Systems // Political Parties and Political Development / Ed. by J.La Palombara, M.Weiner. / Otto Kirchheimer. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – P. 177 – 200.
52. Политические институты на рубеже тысячелетий / [Борисюк В. И., Вайнштейн Г. И., Городицкая И. Э.; отв. ред. К. Г. Холодковский; 3-е изд.]. – Дубна: ООО «Феникс+», 2009. – С. 71.
53. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Георг Лукач; [пер. с нем., предисл. С. Н. Земляного]. – М.: «Логос-Альтера», 2003. – С. 369.
54. Грамши А. Избранные произведения / Антонио Грамши; [пер. с итал. под общ. ред. И. В. Григорьевой, К. Ф. Мизиано, Г. П. Смирнова]. – М.: Политиздат, 1980. – С. 308 – 309.

24. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Ладомир, 2004. – С. 279.
25. Там само, С. 279.
26. Див.: Гошовський М. М. Ідея прогрессу в соціальній філософії / М. Гошовський, І. Кучерявий. – К.: Вища шк., 1993. – 159 с.
27. Див.: Воловик В.І. Філософія історії / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 1997. – С. 109 – 110; Крапивенский С. Э. Социальная философия: Учебник для гуманит.-соц. специальностей высших учебных заведений / Соломон Элиазарович Крапивенский; [3-е изд., исправл. и доп.]. – Волгорад: Комитет по печати, 1996. – С. 290 – 291.
28. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації.: [В 2 т.] / [В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко]. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – С. 47.
29. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма; [пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колпатина]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 581 – 582.
30. Там само, С. 589.
31. Див.: Там само, С. 568.
32. Експертна доповідь НІСД до Послання Президента України В. Януковича до Українського народу / керівник авторського колективу А. В. Єрмолаєв // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 2(15). – С. 14.
33. Гражданское общество: истоки и современность / науч. ред. проф. И. И. Кальной, доц. И. Н. Лопушинский; [2-е изд., доп.]. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 288.
34. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / Василь Григорович Кремень. – К.: Грамота, 2007. – С. 202 – 203.
35. Мысливченко А. Г. Западная социал-демократия: тенденции обновления и модернизации / А. Г. Мысливченко // Вопросы философии. – 2001. – № 11. – С. 5.
36. Там само, С. 6.
37. Воловик В. І. Філософія історії / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 1997. – С. 114.
38. Див.: Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.
39. Щербина В. Н. Сетевые сообщества в ракурсе социологического анализа: Опыт рефлексии становлення киберкоммуникативного континуума. – Запорожье: Просвіта, Бердянский государственный педагогический институт, 2001. – С. 70.
40. Патнам Р. Д. Творення демократії: традиції громад. активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті; [пер. с англ. В. Ющенко]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 191.
41. Див.: Марчук Є. К. Україна: нова парадигма поступу / Євген Кирилович Марчук. – К.: Аваллон, 2001. – 216 с.

ЗМІСТ

ВСТУП

Відомо, що успішна будівельна діяльність неможлива без проектів і планів, потреба в яких зростає мірою збільшення масштабу і складності створюваного об'єкту. Напевно вони потрібні і для розв'язання надскладних завдань із творення суверенної, правової, демократичної та соціальної держави. Між тим новітня історія виявляє слабкість, недостатню розробленість проектної основи прийняття державно-політичних рішень, програмування та планування соціально-політичного розвитку українського суспільства. Принаймні згадуючи глибину кризи, якої зазнала Україна у 1990-ті роки і від якої вона не може і досі оговтатися, може скластися враження про вкрай низький рівень проектної культури як вітчизняних політиків, так і простих громадян. У зв'язку з цим під сумнівом опиняється і їхня здатність виступати суб'єктами цілеспрямованих колективних політичних дій із досягнення соціально-значущих результатів: вона виявляється явно недостатньою для забезпечення адекватної відповіді на виклики сучасності.

Насамперед, йдеться про те, що прискорення соціального розвитку зменшує можливості використання традиційних моделей вирішення тих або інших суспільно-політичних завдань. За умов збільшення динамічної багатоманітності соціального буття стає все важче спиратися на досвід минулого, а натомість все частіше виникає потреба у принципово нових рішеннях. Разом з тим актуалізується проектна діяльність, що пов'язано «зі станом сучасної цивілізації, яка маніфестує зростання соціальної небезпеки помилки і тому затверджує необхідність проектного випробовування усього нового»[1]. Виступаючи альтернативою утопізму й інструменталізму, проектування в цьому разі є не просто формою розвитку сучасного суспільства, але неодмінною умовою його виживання.

Відповідно до цього постає нагальна проблема зі встановлення оптимальних форм мобілізації і реалізації соціально-значущого проектного потенціалу політичної свідомості. Представлена монографія і присвячена пошуку можливих шляхів її розв'язання. Для цього розроблюються методологічні засади соціально-філософського аналізу соціально-політичного проектування, розкривається його механізм, закономірний характер розвитку та детермінанти оптимізації у контексті реалій українського суспільства. Провідна ідея, яка реалізується в ході вирішення цих завдань, полягає в експлікації діалогічної сутності соціально-політичного проектування як особливого різновиду духовної діяльності, спрямованого на відновлення взаємозв'язку суспільства та держави, забезпечення конструктивної зустрічі державних і громадянських суб'єктів, результатом якої виступає задоволення

6. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія / М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; За заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна – Х.: Право, 2008. – С. 285.
7. Україна в 2005 – 2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / [О. А. Фісун, М. Т. Степико, Л. В. Харченко та ін.; за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2009. – С. 12.
8. Глазунов В. В. Олигархизация политической системы современной Украины // Культорологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 23. – С. 125.
9. Див.: Кульчицький С. Українська революція 2004 року / Станіслав Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.; Мостяєв О. Чи можна назвати події листопада-грудня 2004 року в Україні революцією? // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / О. Мостяєв. – 2006. – № 10. – С. 7 – 12; Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційній процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Еберта; [за заг. ред. Г. Курта та ін.]. – К.: Заповіт, 2005. – 148 с.
10. Див.: Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
11. Див.: Там само, С. 82.
12. Кількість користувачів Internet в Україні / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Интернет_на_Украине
13. Хабермас Ю. Политические работы / Юрген Хабермас; [пер. с нем. Б. Скуратова]. – М.: Праксис, 2005. – (Серия «Новая наука политики»). – С. 93.
14. Там само, С. 94.
15. Там само, С. 110.
16. Там само, С. 335.
17. Див.: Даль Р. О демократии / Роберт Даль; [пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякринского]. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.; Лейпхарт А. Демократии в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Арендт Лейпхарт; [пер. с англ. под. ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. – М. Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
18. Див.: Ожогина Л. А. Греческий пример для России / Л. А. Ожогина // Альтернативы. – 2009. – № 2. – С. 43 – 48.
19. Див.: Бауман Зигмунт Индивидуализированное общество [пер. с англ. под. ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
20. Фукуяма Ф. Конец истории? / Френсис Фукуяма // Вопросы философии, 1990. – №3. – С. 134–135.
21. Див.: Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
22. «Яка модель побудови держави була б кращою для України?» Опитування соціологічної служби Центру Разумкова. – Режим доступу: http://uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=156
23. Див.: Проект Россия. – М.: Эсмо, 2008. – 384 с.

94. Див.: Маркс К. Громадянська війна у Франції. Відозва Генеральної Ради міжнародного товариства робітників // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1964. – Т. 19. – С. 334 – 335.
95. Ленін В. І. Держава і революція / Володимир Ілліч Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів: Пер. з п'ятого російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 33. – С. 95.
96. Див.: Ф. Енгельс Вступ до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1965. – Т. 22. – С. 501 – 519.
97. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2004. – С. 127.
98. Воловик В. І. Куди поділися класи / Віталій Воловик// Віче. — 2002. — № 8 (125). – С. 60.
99. Пейтман К. Массовое участие и теория демократии // Теория и практика демократии. Избранные тексты; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина] / Кэрол Пейтман. – М.: Ладомир, 2006. – С. 36.
100. Там само, С. 37.
101. Там само, С. 35.
102. Там само, С. 38.
103. Див.: ЛеДюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Лоуренс ЛеДюк; [пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. З. Гриценко]. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 160 с. – (Демократична освіта).
104. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Ладомир, 2004. – С. 213.
105. Там само, С. 211.
106. Там само, С. 266.
107. Там само, С. 273.

РОЗДІЛ 4
Детермінанти оптимізації проектування соціально-політичного розвитку українського суспільства

1. Див.: Кокошин А. А. О стратегическом планировании в политике / Андрей Афанасьевич Кокошин; [науч. ред. проф., д. п. н. А. А. Савельев]. – М.: КомКнига, 2007. – С. 67 – 74.
2. Байбаков Н. К. Сорок лет в правительстве / Николай Константинович Байбаков. – М.: Республика, 1993. – С. 113.
3. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2004. – С. 407.
4. Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Юрий Владимирович Андоропов; [2-е изд.]. – М.: Политиздат, 1983. – С. 294.
5. Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции / Джозеф Юджин Стиглиц; [пер. с англ. и примеч. Г. Г. Пирогова]. – М.: Мысль, 2003. – С. 165.

інтегральної суспільної потреби з відтворення єдності в соціальному розмаїтті.

Автор щиро вдячний своєму науковому консультанту, рецензентам і своїм колегам, викладачам кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету за вагому допомогу, цінні зауваження та поради. Висловлюю також сердечну подяку своїм батькам, без підтримки яких праця над цією монографією була би неможливою.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОЕКТУВАННЯ

Багатоманітність і внутрішня складність феномену соціально-політичного проектування актуалізує завдання з визначення стратегії його соціально-філософського аналізу на всіх методологічних рівнях:

– постановки проблеми;
– розробки принципів її вирішення;
– визначення сутності досліджуваного явища.

Цим питанням і присвячені наступні три підрозділи.

1.1. Проблема соціально-політичного проектування

У філософській літературі загальне поняття «проблема» визначається як «клас завдань, що потребують практичного розв'язання в нестандартних умовах, чи евристична ситуація, яка пов'язана з неоднозначністю, можливістю альтернативних рішень»[1]. Специфіка же наукової проблеми зв'язується з усвідомленням суперечності між знанням та дійсністю, а також із внутрішньою суперечливістю та антиномічністю самого знання. Звідси «вирішення наукової проблеми не просто розширює сферу знання, а й поглиблює його розуміння»[2]. Керуючись цим, і спробуємо відповісти на питання щодо правомірності наділення статусом проблеми сукупності практичних і теоретичних завдань, пов'язаних із соціально-політичною проектною діяльністю.

Почнемо з визначення робочого поняття "соціально-політичне проектування". Коріння терміну «проектування» походить від латинського "projectus" – "кинутий уперед". Принаймні до поч. XX ст. він переважно вживався в техніці, інженерії та архітектурі для позначення особливого роду діяльності з розробки розрахунків, креслень, макетів, моделей ще не існуючих об'єктів (наприклад, будинків, споруд, машин). Згодом масштаби його використання надзвичайно розширюються.

Знаменною відзнакою часу виступають проекти зі зміни навколишнього середовища, клімату, містобудівництва, автоматизації систем управління, створення глобальних інформаційно-комунікаційних мереж. Предметом гострих дискусій стає проектна діяльність у галузі генної інженерії, конструювання форм життя, і, навіть, людини. В науково-технічній сфері соціотехнічні, прикладні, проектні аспекти починають настільки превалювати над фундаментальними, академічними, що це дає підставу окремим філософсько-науковим течіям і школам ототожнювати наукову і проектну діяльність (йдеться, насамперед, про радикальний конструктивізм, системо-мисленнево-діяльнісну

экономической литературы «Мысль», 1971– .– Т. 3 Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. – С. 586 – 591; Милль Дж. С. Глава XI Основания и границы системы LAISSEZ – FAIRE, или принципа невмешательства // Милль Дж. С. Основы политической экономии Т. 3. / Джон Стюарт Милль; [пер. с англ., общ. ред. А. Г. Михайловского]. – М.: Издательство «Прогресс», 1981. – С. 338 – 388.

81. Токвіль А. Про демократію в Америці. У двох томах / Алексіс де Токвіль ; [пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка ; передмова А. Жардена]. – К.: Видавничий дім «Веселка», 1999. – С. 565.
82. Див.: Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – xxyiii + 788 с. – («Політичні ідеології»).
83. Там само, С. 505.
84. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель; [Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. – К.: Юніверс, 2000. – С. 24.
85. Цит.: Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томсон Л. Торсон ; [пер. з англ. О. Гусак]. – К.: Основи, 1997. – С. 576 – 577.
86. Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К.: Смолоскип, 2006. – («Політичні ідеології»). – С. 13.
87. Див.: Там само, С. 178 – 181.
88. Див.: Ницще Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницще; [пер. с нем. В. В. Рынкевич]. – М.: Интербук, 1990. – 301 с. – (Сер. «Страницы мировой философии»).
89. Див.: Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 640 с.
90. Див. Сен-Симон А. Избранные сочинения Т. 1 / Анри Сен-Симон; [под ред. Л. С. Цеглина]. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – С. 435 – 452; Див.: Фурье Ш. Избранные сочинения / Шарль Фурье ; [пер. с франц. и коммент. И. И. Зильберфарба, вступ. ст. В. П. Волгина]. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – Т. 1 Судьбы мира и человечества. Критика основ цивилизации. – 1951. – 428 с.; Оуэн Р. Избранные сочинения / Роберт Оуэн; [пер. с англ. и коммент. С. А. Фейгиной] – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. – Т. 2. – С. 117 – 303.
91. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / Павел Иванович Новгородцев. – М.: Пресса, 1991. – (Серия «Из истории отчественной философской мысли»). – С. 25.
92. Маркс К. До єврейського питання // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 376.
93. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, П. Бауера, Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 29.

64. Цит.: Соловьев Э. Ю. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время / Эрих Соловьев ; [вступ. ст. Т. И. Ойзермана]. – М.: Мол. гвардия, 1984. – С. 163.
65. Макиавелли Н. Избранные сочинения / Николо Макиавелли ; [пер. с ит. К. Долгова]. – М.: Худож. лит., 1982. – С. 317.
66. Див.: Девятнадцать предложений, посланных двумя палатами парламента королю в г. Йорке 1 июня 1642 г. // Законодательство английской революции 1640 – 1660 / [сост. Н. П. Дмитриевский]. – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1946. – С. 60 – 63.
67. Див.: Лильберн Дж. Памфлеты / [Электронный ресурс] / Джон Лильберн; [пер. с англ. и предисл. В. Семенов]. – Режим доступа: http://www.agitclub.ru/museum/revolution1/eng/lilburne.htm
68. Див.: Уинстенли Дж. Избранные памфлеты / Джерард Уинстли; [пер. с англ. Е. Г. Денисовой / под ред. с коммент. А. С. Самойло]. – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 381 с.
69. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. / Томас Гоббс ; [пер. с лат и англ., сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов]. – М.: Мысль, 1991. – (Филос. наследие). – Т. 2. – С. 98.
70. Там само, С. 95.
71. Harrington J. The Commonwealth of Oceana / Alpheus Thomas Mason // Free Govermment in the Making. Readings in American Political Thought / James Harrington. – [Second Edition]. – New York: Oxford University Press, 1956. – P. 39.
72. Там само, P. 37.
73. Див.: Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
74. Див.: Монтескье Ш. Л. О духе законов / Шарль Луи Монтескье; [сост., пер. и коммент. А.В. Матешук]. – М.: Мысль, 1999. – 672 с. – (Из клас. наследия).
75. Див.: Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан-Жак Руссо; [издание подготовили В. С. Алексеев, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин]. – М.: Наука, 1969. – С. 9 – 30.
76. Див.: Там само, С. 151 – 256.
77. Пейн Т. Права людини / Томас Пейн; [пер. з англ. І. Савчак]. — Львів: Літопис, 2000. – С. 51 – 52.
78. Классический французский либерализм: Сборник / [пер. с фр. М. М. Федоровой]. – М.: РОССПЭН, 2000. – (Унив. б-ка. Политология). – С.141.
79. Сміт А. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй / Адам Сміт; [наук. ред. Є. Литвин; пер. з англ. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського]. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с. – (Філ. першоджерела).
80. Див.: Бентам І. Введение в основания нравственности и законодательства // Антология мировой философии в четырех томах / [ред., сост., авт. вступ. ст. В. В. Соколов, ред. кол. В. Ф. Асмус, В. Богатов, М. А. Дынник, Ш. Ф. Мамедов, И. С. Нарский, Т. Й. Ойзерман]. – М.: Издательство социально-

методологію)[3]. В суто духовно-культурній площині та чи інша концепція, теоретичний підхід або культурно-духовна традиція починають все частіше розглядатися як особливий різновид проектування, програмування особистості та суспільства, їхніх цінностей і духовних устремлінь[4].

Хвиля «проективізації» не обминула і суспільствознавчу теорію та практику. Починаючи з 1960-х – 1970-х років та до нашого часу вивчення специфіки та можливостей проектування в соціальній діяльності та управлінні значно активізується[5]. Певною мірою ґрунтуючись на вже проведених теоретичних розробках, вихідне для цієї роботи поняття «соціально-політичне проектування» можна визначити як творчу цілепокладаючу мисленнєву діяльність із конструювання в семіотичній площині здійсненних, завершених, цілісних ідеальних моделей організації та здійснення політичної влади і приписів втілення цих моделей на практиці в конкретно-історичних умовах визначеного часу та простору.

Власне в цьому сенсі елементи соціально-політичного проектування невіддільні від політичної діяльності від часів її виникнення. Адже і стародавні політики перед тим, як розпочати ту або іншу діяльність спрямовану на зміну наявних суспільно-політичних відносин, теж були змушені подумки або письмово уявляти образ бажаних і здійснених результатів своїх дій. Звісно, перші духовно-практичні зусилля такого роду радше мали характер творення окремих цілей, ніж розгорнутих та обгрунтованних проектів. Але потреба та мрія навчитися здійснювати більш системне, цілісне, а, по суті, проектне цілепокладання, напевно, ніколи не залишала політичних і державних діячів, розвиток суб'єктної природи яких неодмінно вимагав розширення просторових та часових горизонтів свідомого та цілеспрямованого управління суспільно-політичним розвитком.

Із ходом історії це прагнення, нехай і повільно, але все-таки реалізовувалося, що проявлялося в зростанні організаційної, правової та, зрештою, політичної культури замислення та реалізації моделей загальнозначущих суспільно-політичних нововведень. Поступово була створена вкрай розгалужена система колективної духовно-конструктивної діяльності, в якій нині задіяні десятки тисяч професіоналів на державному і громадянському рівнях, що забезпечують підготовку проектів конституцій, законів, підзаконних правових актів, політичних рішень і договорів, програм політичних партій і рухів, планів загальнодержавного і місцевого соціально-політичного розвитку тощо.

Важливою передумовою становлення та розвитку соціально-політичного проектування виступає розвиток соціальної філософії та суспільствознавства, в рамках яких з давніх-давен були сформовані та

осмислені цінності та категоріальний апарат активно-діяльнісного відношення людини до дійсності (такі поняття як «доля» і «свобода», «суб'єкт» і «об'єкт», «ідеал» та «ідея», «мета» й «інтенція», «логос» і «закон» та ін.). На цьому підґрунті проводився небезуспішний пошук вихідних засад і принципів ідеального конструювання бажаних і здійсненних соціально-політичних форм. Водночас цей процес, звісно, не мав лінійного характеру, вже на ранніх етапах відзначаючись гострими внутрішніми суперечностями.

Логоцентризм натурфілософів та релятивізм софістів, утопічний максималізм Платона та помірний реалізм Аристотеля, традиціоналізм Конфуція та новаторський радикалізм легістів, утопічна фантазія Т. Мора та прагматичний практицизм М. Макіавеллі – ось далеко не повний перелік тих стародавніх теоретичних розходжень, в яких, по суті, відображалися основні протиріччя суспільно-політичних перетворень: між інтересами суспільного цілого та окремої особистості; між потребою в єдиних соціальних нормах і вимогою збереження живого синтетичного розмаїття суспільного життя; між централізованими цілеспрямованими владними зусиллями держави та стихійною напівусвідомленою самоорганізацією суспільства; між необхідністю налагодження традиційних механізмів стабілізації суспільних відносин і потребою їхнього постійного новаторського оновлення.

Власне від глибини вирішення цих об'єктивних протиріч залежала міра здійсненності або, навпаки, утопічності тих або інших теоретичних рецептів успішної політичної діяльності. У цілому тривалий історичний час утопічність переважала над здійсненністю, випливаючи з абсолютизації однієї зі сторін зазначених суперечливих єдностей і нехтування її протилежністю. І все-таки і в цих випадках великі філософсько-теоретичні системи не минали безслідно, здійснюючи неабиякий вплив на соціально-політичну практику, яка, з одного боку, вбирала до себе частку істини, закодованої у них, а, з іншого, коригувала та знімала, зв'язані з ними, соціально небезпечні девіації.

Стихійний механізм відтворення єдності теорії і практики, на наш погляд, зазнав якісних змін упродовж Нового часу у зв'язку з двома подіями. Перше якісне зрушення забезпечувалося теоретичним розробками ідеологів лібералізму Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, О. Гамільтона, Дж. Медісона та багатьох інших філософів та правників[6]. Здійснивши синтетичну рефлексію попереднього духовно-практичного досвіду, зазначені автори в класичному вигляді обґрунтували принципи правової та демократичної державності: правової рівності, законності, розподілу влади, демократичного представництва та ін. Закріплюючи в собі глибоке освоєння закономірного характеру

43. Див.: Соколов В. В. Средневековая философия / В. В. Соколов; [Учеб. пособие для филос. фак. и отд-ний ун-тов]. – М.: Высш. школа, 1979. – 448 с.
44. Див.: Аквинский Ф. Сумма теологии // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. 2 Европа: V – XVII вв. / [Нац. обществ.-научн. фонд; руководитель науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М.: Мысль, 1999. – С. 580 – 595.
45. Див.: Курантов А. П., Стяжкин Н. И. Уильям Оккам / А. П. Курантов, Н. И. Стяжкин. – М.: Мысль, 1978 . – 191 с. – (Мыслители прошлого).
46. Див.: Падуанский М. Защитник мира // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. 2 Европа: V – XVII вв. / [Нац. обществ.-научн. фонд; руководитель науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М.: Мысль, 1999. – С. 604 – 610.
47. Баткин Л. М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания / Л. М. Баткин. — М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – (История и память). – С. 628.
48. Див.: Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томсон Л. Торсон; [пер. з англ. О. Гусак]. – К.: Основи, 1997. – С. 244 – 249.
49. Эстетика Ренесснаса: Антология. В 2-х т. / [сост. и науч. ред. Шестаков В. П.]. — М.: Искусство, 1981.– Т. 1. – С. 249.
50. Сидоренко В. Ф. Генезис проектной культуры / В. Ф. Сидоренко // Вопросы философии. – 1984. – № 10. – С. 92.
51. Див.: Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томсон Л. Торсон ; [пер. з англ. О. Гусак]. – К.: Основи, 1997. – С. 294 – 302.
52. Там само, С. 300.
53. Див.: Макьявелли Н. История Флоренции / Николо Макьявелли ; [пер. с ит. Н. Рыковой] ; общ. ред., послесл. и ком. В. И. Рутенберга. – Л.: издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1973. – 440 с. – (Памятники исторической мысли).
54. Цит.: Брагина Л. М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов. Вторая половина XV века / Брагина Л. М. – М.: Издательство Московского университета, 1983. – С. 43.
55. Див.: Там само, С. 113.
56. Альберти Леон Батиста. Сборник статей / [отв. ред. В. И. Лазарев]. – М.: Наука, 1977. – С. 105.
57. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / Т. Мор, Т. Кампанелла ; [пер. з лат., вступ. слово Й. Кобово та Ю. Цимбалюка, передм. Й. Кобова]. – К.: Дніпро, 1988. – (Вершини світового письменства). – С. 15.
58. Макиавелли Н. Избранные сочинения / Николо Макиавелли ; [пер. с ит. К. Долгова]. — М.: Худож. лит., 1982. — С. 398.
59. Там само, С. 399.
60. Там само, С. 419.
61. Там само, С. 399.
62. Там само, С. 349.
63. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / Алексей Федорович Лосев. – М.: «Мысль», 1978. – С. 557.

26. Див.: Там само, С. 275 – 280; Драч Г. В. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики / Г. В. Драч. – М.: Гардарики, 2003. – С. 244 – 245.
27. Див.: Платон Протагор / Платон; [пер. с древнегреч. В. С. Соловьева]. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1994. – 176 с.
28. Див.: История политических и правових учений. Учебник / [Е. А. Воротилин, О. Э. Лейст, И. Ф. Мачин, В. Н. Струнников и др.; под ред. О. Э. Лейста]. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – С. 43.
29. Аристотель Политика. Афинская полития / Аристотель; [предисл. Е. И. Темнова]. – М.: Мысль, 1997. – (Из классического наследия). – С. 72 – 79.
30. Там само, С. 75.
31. Антология мировой философии в четырех томах / [ред., сост., авт. вступ. ст. В. В. Соколов, ред. кол. В. Ф. Асмус, В. Богатов, М. А. Дынник, Ш. Ф. Мамедов, И. С. Нарский, Т. Й. Ойзерман]. – М.: Издательство социально-экономической литературы «Мысль», 1969– .– Т. 1 Философия древности и средневековья. Часть 1. – 1969. – С. 319.
32. Платон Государство. Законы. Политик/ Платон; [Предисл. Е. И. Темнова]. – М.: Мысль, 1998. – (Из классического наследия). – С. 184.
33. Там само, С. 306.
34. Там само, С. 320.
35. Див.: Аристотель Политика. Афинская полития / Аристотель ; [Предисл. Е.И. Темнова]. – М.: Мысль, 1997. – 458 с. – (Из классического наследия).
36. Див.: Гуторов В. А. Античная социальная утопия: Вопросы истории и теории. – М.: Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 288 с.
37. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты / [Пер. с лат. и примеч. И. С. Перетерского, отв. ред. доктор юридических наук Е. А. Скрипалев]. – М.: Издательство «Наука», 1984. – С. 32.
38. Аннерс Э. История европейского права / Эрик Аннерс; [пер. со швед. Р. Валинский, А. Волков, М. Исаев, Т. Шенявская]. – М.: Наука, 1999. – С. 127.
39. Берман Г. Дж. Право і революція. Формування західної традиції права / Берман Г. Дж. ; [Пер. Г. Бенько, О. Межевікина, Ю. Соколовський]. – К.: IRIS, 2001. – С. 115.
40. Антология мировой философии в четырех томах / [ред., сост., авт. вступ. ст. В. В. Соколов, ред. кол. В. Ф. Асмус, В. Богатов, М. А. Дынник, Ш. Ф. Мамедов, И. С. Нарский, Т. Й. Ойзерман]. – М.: Издательство социально-экономической литературы «Мысль», 1969– .– Т. 1 Философия древности и средневековья. Часть 2. – 1969. – С. 602.
41. Див.: Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томсон Л. Торсон; [пер. з англ. О. Гусак]. – К.: Основи, 1997. – С. 224 – 228.
42. Див.: Солсербирийский И. Поликратикус // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. 2 Европа: V – XVII вв. / [Нац. обществ.-научн. фонд; руководитель науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М.: Мысль, 1999. – С. 596 – 604.

взаємозв'язку особистості, суспільства та держави ці принципи створили необхідне теоретичне підґрунтя для конституційно-правового оформлення соціально-політичного проектування.

Поставлене на рейки конституціоналізму, воно незабаром перетворилося на «конституційну інженерію» – особливу фахову діяльність зі створення та юридичного оформлення тих політико-організаційних форм, дотримання яких забезпечує правову міру сполучення особистісної свободи та суспільного інтересу, громадянської самоорганізації та держави. Конституції, створені в такий спосіб, по суті, виступали специфічною різновидністю соціально-політичних проектів, своєрідність яких полягала в тому, що вони мали процедурний характер, забезпечуючи контрольований режим використання державної влади.

Запровадження конституційних рамок політичної діяльності мало суперечливі наслідки: звільнювався простір для вільної громадянської самоорганізації суспільства і водночас виникала небезпечна відкритість зворотним негативним тенденціям розгортання неконтрольованої громадянської свободи. Орієнтована на оперування виключно правовими формами, конституційна інженерія не могла достатньо ефективно відповісти на останні тенденції. Конструюючи політико-правові рамки зовнішньої свободи людини, вона виявлялася не в силах виконати роль із коригування можливих ексцесів її реалізації, що в своїх крайніх проявах руйнували та спотворювали внутрішню цивілізаційно-гуманістичну місію конституційних проектів. Мірою історичного розвитку розходження між ними та реальним життям ставало все більш очевидним, проявляючись у посиленні капіталістичної експлуатації, колоніальних захопленнях та ескалації міжнародних конфліктів. Увесь цей контекст не міг не викликати певне розчарування в конституційно-правових механізмах покладення соціально-політичного майбутнього, зумовлюючи появу різноманітних теоретичних течій, спрямованих на переосмислення просвітницької віри в необмежений потенціал конституційно-правового моделювання.

У цій ситуації соціальні філософи та суспільствознавці розділилися на різні табори, рубіжною лінією поділу між ними стала оцінка потенціалу раціонально-наукового освоєння суспільних закономірностей та конструювання оптимальних форм соціального гуртожитку. Найбільш крайню антисциєнтиїстську позицію зайняли прибічники ірраціоналізму (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, О. Шпенглер та ін.[7]), що заперечували можливість осягнути розумом універсальні засади єдності в соціальному розмаїтті, наголошуючи на ірраціональній природі Всесвіту. Звідси спроби раціоналізувати суспільно-політичні відносини кваліфікувалися не просто як безглузді, але і як головні причини «умертвіння» вільного,

органічного плину соціального життя. Тобто тут виникало філософське підґрунтя для нігілістичного відкидання давніх традицій і цінностей діяльно-конструктивного ставлення людини до природного та суспільного світів.

На противагу цій позиції, яка, по суті, закривала перед соціально-політичним проектуванням перспективи подальшого розвитку, представники позитивізму (К.А. Сен-Сімон, О. Конт, Г. Спенсер та ін.[8]) побачили вихід із кризи раціональної конструктивної думки в елімінації філософського, «метафізичного» рівня соціального пізнання та створенні універсальних наукових систем, що мали об'єднати знання про загальні закономірності природи та суспільства. Власне на цій позитивістській хвилі відбулися масштабні спроби екстраполяції стратегії технічної інженерії на соціальну дійсність. Результатом стало друге якісне зрушення в розвитку соціально-політичного проектування епохи Нового часу, а саме оформлення соціально-інженерного підходу до аналізу можливостей та провідних методів проектно-конструктивного перетворення тепер не просто форм суспільно-політичних відносин, а і їхнього змісту.

Перші спроби обґрунтування соціально-інженерного підходу знаходимо в працях «утопічних соціалістів» – А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена та ін.[9] Незважаючи на те, що вони одними з перших стали свідомо прагнути відокремити науково-інженерне моделювання оптимальних соціальних форм від утопічного фантазування, результати, досягнуті цими теоретиками, переважно відзначалися нездійсненністю. Вірно пов'язуючи науковість конструктивної думки з відкриттям об'єктивних законів, вони не змогли розв'язати це завдання. Запропоновані ними принципи ідеально-конструктивного покладення соціального майбутнього (зокрема, асоціативності, соцієтальності, гарантизму та ін.) у цілому ґрунтувалися на абстрактних, метафізичних і механістичних засадах засвоєння окремих тенденцій суспільного розвитку, в які було дуже важко вмістити нелінійну багатоманітність реальної діалектики соціальних процесів.

Звідси природним наслідком ставала величезна дистанція між розробленими на цьому підґрунті проектами нових соціальних утворень («комун», «фаланг», «промислових асоціацій» тощо) та суспільно-історичною дійсністю. Прагнучи її подолати, утопісти були змушені конструювати, а іноді просто вигадувати штучні умови та засоби для забезпечення дії відкритих ними «законів». На практиці все це оберталося на дуже деталізоване і, навіть, дріб'язкове регулювання всіх аспектів колективного та індивідуального життя. Виникаючий в такий спосіб духовно-організаційний режим жорстко притискував свободу та

10. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; [сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – (Социологическая мысль Запада). – С. 542.
11. Глазычев В. Л. Методология проектирования: («Введение в общую прикладную методологию» семинар под руководством П. Г. Щедровицкого 25.05.2002) [Электронный ресурс] / В. Л. Глазычев. – Режим доступа: http://www.shkp.ru/lib/archive/materials/kyiv2002/1
12. Лопухин А. П. Законодательство Моисея. Исследования о семейных социально-экономических и государственных законах Моисея. Суд над Иисусом Христом, рассматриваемый с юридической точки зрения. Вавилонский царь правды Аммураби и его новооткрытое законодательство в сопоставлении с законодательством Моисеевым / А. П. Лопухин – М.: Зерцало, 2005. – С. 307.
13. Артхашастра, или Наука политики / [Пер. с санскрита, издание подготовил В. И. Кальянов, ред. комис. В. В. Струве и др]. – М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – С. 25.
14. Древнекитайская философия: собрание текстов в 2 т. / [сост. Ян Хин-Шун; ред. кол. В. Г. Буров, Р. В. Вяткин, М. Л. Титаренко]. – М.: «Мысль», 1972. Т. 2. – («Философское наследие»). – С. 126.
15. Там само, С. 153.
16. Там само, С. 143.
17. Там само, С. 318 – 319.
18. Там само, С. 198.
19. Читанка з історії філософії: у 6 кн. / [під ред. Г. І. Волинки]. – К.: Фірма «Довір'я», 1992. – Кн. І Філософія Стародавнього світу. – С. 83 – 84.
20. Древнекитайская философия: собрание текстов в 2 т. / [сост. Ян Хин-Шун; ред. кол. В. Г. Буров, Р. В. Вяткин, М. Л. Титаренко]. – М.: «Мысль», 1972. Т. 2. – («Философское наследие»). – С. 213 – 214.
21. Малявин В. Империя ученых / Владимир Малявин. — М.: Издательство «Европа», 2007. – С. 71.
22. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации / Ю. В. Андреев. – СПб.: Издательство «АЛЕТЕЙЯ», 1999. – С. 298.
23. Див.: Эллинские поэты VII – III вв. до н.э. Эпос. Элегия. Ямбы. Мелика / [отв. ред. М. Л. Гаспаров]. – М.: Ладомир, 1999. – 515 с. – (Античная классика).
24. Аристотель Политика. Афинская полития / Аристотель; [предисл. Е. И. Темнова]. – М.: Мысль, 1997. – (Из классического наследия). – С. 364.
25. Див.: Антология мировой философии в четырех томах / [ред., сост., авт. вступ. ст. В. В. Соколов, ред. кол. В. Ф. Асмус, В. Богатов, М. А. Дынник, Ш. Ф. Мамедов, И. С. Нарский, Т. Й. Ойзерман]. – М.: Издательство социально-экономической литературы «Мысль», 1969– .– Т. 1 Философия древности и средневековья. Часть 1. – 1969. – С. 270 – 273.

63. Маркс К. Комунізм і аугсбурзька «Alligemeine zeitung» / Карл Маркс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори; [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 118.
64. Кант И. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М.: Изд-во «Мысль», 1999. – (Классическая философская мысль). – С. 197.
65. Див.: Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз; [пер. з англ. О. Мокровольский] – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001. – 822 с.; Хабермас Ю. Примирение через публичное употребление разума. Замечания о политическом либерализме Джона Роулса / Юрген Хабермас // Вопросы философии – 1994. – №10. – С.53–67.
66. Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для вузов / В. С. Нерсесянц – М.: Издательство НОРМА, 2003. – С. 17.

РОЗДІЛ 3
Закономірний характер розвитку соціально-політичного проектування

1. Див.: Сырых В. М. Теория государства и права / В. М. Сырых. – М.: Бэлина, 1998. – 512 с.
2. Див.: Четвернин В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. – М.: Дело, 1997. – 120 с.; Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.10.01 / Ю. П. Лобода – Одеса, 2001. – 20 с.
3. Див.: Фихте И. Г. Замкнутое торговое государство. Философский проект, служащий дополнением к науке о праве и попыткой построения грядущей политики // Сочинения в двух томах. Т. 2 / Иоганн Готлиб Фихте; [сост. и примеч. Владимира Волжского]. – СПб.: Мифрил, 1993. – С. 225 – 357.
4. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Фрідріх Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори в 50-и томах: [Пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав України, 1964. – Т. 21. – С. 164.
5. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация / Рональд Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / [под ред. В.Л. Иноземцева]. — М.: Academia, 1999. – С. 278.
6. Бойченко І. В. Суспільні закони та їх дія / Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 37.
7. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. колегії В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – С. 508.
8. Воловик В.І. Філософія історії: Монографія / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 1997. – С. 64.
9. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: Монографія / Людмила Василівна Озадовська. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2007. – С. 44.

ініціативу людини та демонстрував тенденції зі свого виродження у закриті сектантські та догматичні форми, відчужені від суспільства та особистості.

Зазначена загроза була дуже рано відзначена теоретиками, при чому як і з табору ірраціоналістів, так і з боку тих, хто все ще зберігав віру в пізнавальний і проектний потенціал людського розуму. Серед останніх особливу роль для стратегічної переорієнтації соціально-політичного проектування відіграли родоначальники марксистської філософії – К. Маркс і Ф. Енгельс. Поділяючи прагнення осягнути внутрішню закономірну логіку діалектичної єдності всього сущого, вони водночас намагалися зняти ризики позитивістської редукції соціального до природного, встановлюючи специфіку першого у діяльній єдності людини та світу, ідеального та матеріального.

Із цієї позиції утопічні соціалісти критикувалися за метафізичне відокремлення людського розуму від реального матеріального життя, що, на думку марксистів, проявлялося в їхніх спробах винайти в розумі універсальні закономірні засади нового суспільного ладу поза безпосереднього аналізу конкретно-історичних соціальних процесів та потреб реальних соціальних груп і класів. Постановка же проблеми ідеального покладення соціального майбутнього, за якої засоби досягнення бажаного суспільного стану винаходяться, а не пізнаються, оцінювалася як невірна та ненаукова. Критикуючи її, Ф. Енгельс писав: «Треба не винаходити ці засоби з голови, а відкривати їх за допомогою голови в наявних фактах виробництва»[10].

На перший погляд, стаючи на зазначену позицію, дослідники, тим самим, відмовлялися від соціально-політичного проектування. Одначе насправді це було не так, оскільки в цьому разі була би порушена вихідна ідея діалектичної єдності духу та матерії. Йшлося, передусім, про актуалізацію проектно-конструктивного потенціалу самої пізнавальної діяльності, коли процес аналізу об'єктивних суспільних процесів мав водночас поєднуватися з пошуком тих реальних конструктивних суспільних тенденцій і рухів, підтримка яких могла би забезпечити досягнення позитивних соціально значущих результатів. Власне саме з цих міркувань, попередні соціально-філософські ідеї критикувалися за умоглядний характер і підкреслювалася необхідність переорієнтації теоретичного пізнання на розв'язання практичних проблем. «Філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його»[11].

Для того, щоб реалізувати цю тезу, з матеріалістичних позицій розроблювалася сукупність діалектичних принципів: єдності свідомості та буття, загального та одиничного, абсолютної та відносної істини, теорії та

практики, традицій і новаторства та ін. У своїй сукупності вони і склали гносеологічне підґрунтя відокремлення проектно-конструктивного мислення від утопічного: якщо перше завжди намагається знайти конкретно-історичну міру поєднання сутнісних і внутрішніх протилежностей, властивих природним і соціальним світам, то друге завжди опиняється на боці одного з них, виявляючись, тим самим, неспроможним відтворити синтетичну а, значить, завжди суперечливу єдність суспільних явищ. Звідси теоретично-проектна думка може перетворюватися в утопічну як через неправомірне завищення своїх претензій на універсальність і конкретність, так і через зависоку самокритичність і зневіру в своїх можливостях, наслідком чого стає її зайва відносність й абстрактність.

Важливим результатом марксистської критики просвітницького та соціалістичного утопізму стало висування ідеї «виховання вихователів». За її допомогою знімалася загроза неправомірного і загрозливого зображення людської свідомості в якості самодостатньої сили, яка підпорядковує собі світ у механічному, однобічному режимі, нав'язуючи йому виключно свою проекцію бажаних змін. Натомість здійснення діалектико-матеріалістичного підходу наближало дослідників і проектантів до усвідомлення того, що реалізація здійсненного проекту «завжди зв'язується з опором дійсності і тому має здійснюватися осмислення «зворотного зв'язку» до проекту з боку реальності, готовність до постійної критичної рефлексії і корегування своїх вихідних настанов»[12].

Ключове значення для подальшого розвитку соціально-політичного проектування мала і постановка завдання з пізнання законів суспільного розвитку на підґрунтя конкретно-історичного аналізу. Причому в дусі дотримання єдності всезагального та одиничного, абстрактного та конкретного проводилася думка про те, що знання загальних зв'язків не є самоціллю, оскільки воно набуває цінності через розкриття конкретних форм прояву та дії цих зв'язків, тобто мірою відкриття закономірностей. Цей процес має нескінченний характер, оскільки суспільство та людина постійно розвиваються, внаслідок чого змінюються горизонти абсолютності і відносності знання закономірностей соціального розвитку. Розкриті же закономірності вказують на конкретно-історичні потреби соціальних суб'єктів як прояв природно-історичної необхідності. Крім того, вони відділяють можливе від неможливого в реалізації бажаних соціально-політичних форм.

Відзначимо, що згідно зі своєю концепцією класики діалектичного матеріалізму всіляко ухилялися від «вигадування» майбутнього, а натомість зосереджувалися на глибокому аналізі провідних тенденцій

45. Рижко В. А. Концепція як форма наукового знання / В. А. Рижко. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 43.
46. Див.: Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Людвиг Вітшентштайн; [пер. з нім. Євген Попович]. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
47. Див.: Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологической философии. Книга первая / Эдмунд Гуссерль; [пер. с нем. А. В. Михайлова; вступ. ст. В. А. Курецкого]. – М.: Академический Проект, 2009. – 489 с. – (Философские технологии).
48. Див.: Хайдегер М. Что такое философия? / Мартин Хайдегер // Вопросы философии. – 1993. – № 8. – С. 113 – 123.
49. Див.: Гадамер Г. Г. Істина і метод / Ганс-Георг Гадамер; [пер. з нім. М. Кушніра]. – К.: Юніверс, 2000. – Т. II: Герменевтика II. – 479 с.
50. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Людвиг Вітшентштайн; [пер. з нім. Євген Попович]. – К.: Основи, 1995. – С. 70.
51. Korzybski Alfred Manhood of humanity; the science and art of human engineering / Alfred Korzybski. – New York: E. P. DUTTON and COMPANY 68i Fifth Avenue, 1923. – P. 250. – Режим доступу до книги: http://www.archive.org/stream/manhoodofhumanit00korziala/manhoodofhumanit00korziala_djvu.txt.
52. Там само, Р. 251.
53. Там само, Р. 238.
54. Ильенков Э. Философия и культура / Эвальд Ильенков. – М.: Политиздат, 1991. – (Мыслители XX века). – С. 273.
55. Там само, С. 274.
56. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В. І. Шинкарук та ін.] – К.: «Абрис», 2002. – С. 228.
57. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / Алексей Федорович Лосев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 398.
58. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Ролан Барт; [пер. с фр. Г. Г. Косикова]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 548.
59. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / Михаил Бахтин. – М.: «Худож. лит.», 1975. – С. 158.
60. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [отв. ред. Е. П. Ситковский ; ред. коллегия Б. М. Кедров и др.]. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие). – С. 297 – 298.
61. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний словник / [Загальна редакція і укладання: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків: ВМП «Рубікон», 1997. – С. 264.
62. Воловик В. И. Идеологическая деятельность: Диалектика традиций и новаторства / Виталий Иванович Воловик. – М.: Главная редакция научной и учебной литературы АОН при ЦК КПСС, 1990. – С. 35.

27. Див.: Arrow K. J. Social Choice and Individual Values / Kenneth J. Arrow; [second edition] – New York; London; Sydney: John Wiley and Sons, 1963. – 124 p.; Easton D. A System Analysis of Political Life / David Easton. – New York; London; Sydney: John Wiley and Sons, 1965. – 507 p.
28. Див.: Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Габриэль Алмонд, Сидней Верба // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 4. – С. 122 – 134.
29. Див.: Bentley A. F. The Process of Government: a Study of Social Pressures / Arthur F. Bentley; [second printing; with a new introduction by Thelma Z. Lavine]. – Chicago: University of Chicago Press, 2008. – 504 p.; Lasswell H. D. The Analysis of Political Behavior / Harold D. Lasswell. – New York: Oxford University Press, 1948 – 314 p.
30. Гаджиев К. С. Политическая философия / К. С. Гаджиев; [Отд-ние экон. РАН; науч.-ред. совет изд-ва «Экономика»]. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – С. 524.
31. Див.: Skinner B. F. Walden Two / Burrhus Frederic Skinner; [with a new preface by the author]. – Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2005. – 302 p.
32. Див.: Юнг К. Архетип и символ / Карл Юнг; [пер. с нем. В. В. Зеленский]. – М.: Ренессанс, 1991. – 302 с.
33. Панов В. Г. Эмоции. Мифы. Разум / В. Г. Панов. – М.: Высш. шк., 1992. – С. 177.
34. Грамши А. Тюремные тетради. В 3 ч. Ч.1. / Антонио Грамши; [пер. с ит.]. – М.: Политиздат, 1991. – С. 147.
35. Зубрицька Л. Й. Міфотворення і міфотворчість у політиці / Л. Й. Зубрицька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2004. – № 63 – 65. – С.137.
36. Кольев А. Н. Политическая мифология: Реализация социального опыта / Андрей Николаевич Кольев. – М.: Логос, 2003. – С. 374.
37. Там само, С. 379.
38. Там само, С. 220 – 221.
39. Лосев А.Ф. Диалектика мифа / Алексей Федорович Лосев // Лосев А.Ф. Из ранних произведений. – М.: Изд-во «Правда», 1990. – С. 581 – 599.
40. Кассирер Э. Политические мифы / Эрнст Кассирер // Реклама и манипуляция. Медиа-ориентированный подход. Учеб. пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2007. – С. 393.
41. Лосев А.Ф. Диалектика мифа / Алексей Федорович Лосев // Лосев А.Ф. Из ранних произведений. – М.: Изд-во «Правда», 1990. – С. 583.
42. Малкин Е., Сучков Е. Политические технологии / Евгений Малкин, Евгений Сучков. – М.: Русская панорама, 2006. – С. 547.
43. Там само, С. 549
44. Осипов Г. В. Социальное мифотворчество и социальная практика / Г. В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – С. 35.

суспільно-політичного розвитку та реального досвіду масових суспільних рухів. Водночас їм не завжди вдавалося дотримуватися власних принципів, свідченням чого ставало доволі некритичне сприйняття окремих визначних історичних подій і недооцінка інших (зокрема, на нашу думку, це стосується аналізу досвіду Паризької комуни з його висновками-запереченнями представницької демократії).

Із величезним розмахом і невідкладною гостротою завдання з осмислення конкретних шляхів дотримання діалектико-матеріалістичних принципів позитивного соціально-політичного будівництва постало вже перед ідеологічними наступниками К. Маркса та Ф. Енгельса у зв’язку з розгортанням потужних революційних рухів ХХ ст. У розмаїтті запропонованих варіантів його вирішення виокремлюється два основних напрямки. Представники першого (В.І. Ленін, Р. Люксембург, А. Грамші, Д. Лукач та ін.[13]), по суті, розроблювали принципи революційного соціально-політичного проектування, виходячи з визнання особливого значення суб’єктивного фактору та припускаючи можливість революційного насилля. Представники другої лінії (Г.В. Плеханов, К. Каутський, Е. Бернштейн та ін.[14]) захищали принципи реформаційного цілепокладання (ідея «малих справ»).

Жовтнева революція ще більше підсилила науковий інтерес до проблеми свідомого та цілеспрямованого управління соціально-політичним розвитком. Підйом революційних настроїв, актуалізація конкретних потреб та інтересів із реалізації комплексних і корінних соціальних інновацій зумовлювали перехід соціально-інженерного осмислення можливостей проектно-конструктивної діяльності на рівень управлінської та організаційної науки. У зв’язку з цим слід відзначити О.К. Гастева та О. О. Богданова, зусиллями яких були окреслені системно-організаційні шляхи конкретизації діалектичних принципів замислення проектних моделей соціального майбутнього[15].

Поруч із цим у Радянському Союзі досить рано виявилися тенденції з догматизації окремих сторін марксистського вчення та ленінської концепції революційних дій. Як наслідок, відбувалося згортання наукових дискусій, а, кінець-кінцем, і знищення самої науковості процесу замислення майбутнього. Натомість затверджувалася тоталітарно-волюнтаристська модель управління соціально-політичним розвитком. У час її безроздільного соціально-політичного й ідеологічного панування в розв’язанні проблеми соціального проектування в СРСР намітився своєрідний теоретичний «штиль».

Його подолання у 60-х роках ХХ ст. майже співпало з «хрущовською відлигою». Напевно, не випадковим у цей час стало звертання до витоків марксистської ідеології, а саме до ранніх праць К. Маркса, в яких була

представлена глибока критика утопізму та чітке формулювання провідних діалектичних принципів відновлення діяльної єдності людини та світу. На цьому шляху відбувалося подальше вивчення творчого проектно-конструктивного потенціалу свідомості на предмет розкриття тих глибинних світоглядних форм і цінностей, дотримання яких позбавило би суспільство від рецидивів утопічного соціально-політичного експериментування. Тут відзначимо, експлікацію змісту таких понять як «мрія», «віра», "любов», «свобода» та ін., що була виконана філософами Київської антропологічної школи (В. Шинкарук, І. Бичко, А. Бичко, П. Гнатенко, В. Табачковський, С. Кримський та ін.[16]).

Разом із тим продовжувалася розробка соціально-інженерного підходу (І. Ляхов, Г. Антонюк та ін.[17]) та створювалися нові альтернативні версії інтерпретації соціального проектування та його ролі в суспільстві: соціально-управлінська (І. Котляров, Б. Сазонов та ін.[18]), нормативно-прогнозна (І. Бестужев-Лада, Т. Дрідзе та ін.[19]), культурологічна та дизайнерська (К. Кантор, Г. Щедровицький, В. Глазичев, В. Розін та ін.[20]).

Звернемо увагу на те, що тривалий час цьому потужному теоретичному руху бракувало спрямованості на політику, мова йшла, передусім, про «соціальне проектування». Зазначена тенденція в принципі була закономірною, такою, що випливала зі збереження, нехай і в пом'якшеному вигляді, закритого, авторитарно-догматичного режиму ухвалення політичних рішень, переважно орієнтованого на власне увічнення. Фахівців із теорії соціально-проектної діяльності почали залучати до політичної практики лише в роки перебудови, але і тоді недостатньо інтенсивно. На нашу думку, це і стало однією з причин подальшої руйнації «радянського проекту». Адже в цілому, як показує аналіз теоретико-методологічних досягнень в осмисленні соціального проектування, була сформована система досить виважених і глибоких ідей, яка одначе лишилася незатребуваною політичною практикою.

Узагальнюючи теоретичний досвід цього періоду, можна виокремити кілька ключових позицій. Найперше, осмислення конкретно-історичних закономірностей функціонування та розвитку суспільних систем визначалося як засіб розкриття тих демаркаційних ліній, за якими захований творчий потенціал проективно-конструктивної думки людини. По-друге, підкреслювалося те, що знання закономірностей суспільного розвитку не тотожне знанню технології конструювання соціальних об'єктів. "Проектування нового є певною мірою використанням тих об'єктивних можливостей, які закладені в існуючих соціальних об'єктах, але стихійно не могли би реалізуватися або здатні реалізуватися не в бажаній формі. Проектування є своєрідним доповненням об'єктивних процесів, а в багатьох випадках і їхнім заміщенням", – відзначав Г. А.

8. Лепский М. А. «Свет» и «тень» социальной перспективы: Монография / Максим Анатольевич Лепский. – К.: Издательство «Молодь», 2000. – С. 380.
9. Блох Э. Принцип надежды // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит. / Эрнст Блох ; [Пер. с нем., сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чаликовой]. – М.: Прогресс, 1991. – С. 49.
10. Див.: Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас ; [пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова]. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с. – («Слово сущем»).
11. Див.: Драгоманов М. П. Чудернацькі думки про українську національну справу // М. П. Драгоманов. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 461 – 558.
12. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология / Г. Г. Дилигенский ; [учебное пособие для высших учебных заведений]. – М.: Новая школа, 1996. – С. 24.
13. Андерсон Б. Уявлена спільнота // Націоналізм / Бенедикт Андерсон: [Антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с. – («Політичні ідеології»). – С. 333 – 334.
14. Кант И. О поговорке «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» // И. Кант. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана] – М.: Изд-во «Мысль», 1999. – (Классическая философская мысль). – С. 553.
15. Всемирная энциклопедия: Философия / [гл. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов]. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 643.
16. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование / Кристофер Флад; [пер. с англ. А. Г. Григорьева]. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 39.
17. Кессиди Ф. От мифа к логосу: Становление греческой философии / Феохария Кессиди; [2-е изд., испр., доп.]. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 49.
18. Сидоренко В. Ф. Генезис проектной культуры / В. Ф. Сидоренко // Вопросы философии. — 1984. — № 10. — С. 90.
19. Див.: Спиркин А. Г. Философия: Учебник / Александр Георгиевич Спиркин; [2-е изд.]. – М.: Гардарики, 2002. – 736 с.
20. Воловик В. И. Философия политического сознания. Монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье: Просвіта, 2006. – С. 17.
21. Степин В. С. Конструктивные и прогностические функции философии / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 7.
22. Див.: Гусейнов А. А. Философия как утопия для культуры / Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 11 – 24.
23. Там само, С. 12.
24. Политическая энциклопедия. В 2 т. / [нац. обществ.-науч. фонд; рук. проекта Г.Ю. Семигин: науч.-ред. совет: пред. совета Г.Ю.Семигин]. – Т. 2 – М.: Мысль, 2000. – С. 533.
25. Бердяев Н. А. Судьба России / Николай Александрович Бердяев; [сост. и послесл. К. П. Ковалева]. – М.: Советский писатель. – С. 329.
26. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. колегії В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – С. 633.

78. Шилков Ю.М. Гносеологические основы мыслительной деятельности / Ю. М. Шилков. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. — 1992. – С. 144.
79. Див.: Розин В.М. Социальное проектирование (история вопроса и проблемы) / Владимир Маркович Розин // Этюды по социальной инженерии: От утопии к организации / Под ред. В.М. Розина. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 15 – 31.
80. Малкин Е., Сучков Е. Политические технологии / Евгений Малкин, Евгений Сучков. – М.: Русская панорама, 2006. – С. 458.
81. Там само, С. 458.
82. Там само, С. 459.

РОЗДІЛ 2
Механізм соціально-політичного проектування

1. Див.: Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая / Эдмунд Гуссерль; [пер. с нем. А. В. Михайлова; вступ. ст. В. А. Куренного]. – М.: Академический Проект, 2009. – 489 с. – (Философские технологии); Сарт Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр; [пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко] – М. : Республика, 2000. – 639 с.; Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихина]. – Харьков: Фолио, 2003. – 503 с. – (Philosophy).
2. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая / Эдмунд Гуссерль; [пер. с нем. А. В. Михайлова; Вступ. ст. В. А. Куренного]. – М.: Академический Проект, 2009. – (Философские технологии). – С. 261 – 264.
3. Див.: Библер В. С. Мышление как творчество. (Введение в логику мысленного диалога) / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1975. – 399 с.; Ильенков Э. Об идолах и идеалах / Эвальд Ильенков; [2-е изд.]. – К.: Час-Крок, 2006. – 312 с.; Каган М. С. Системный подход и гуманитарное знание: Избранные статьи / М. С. Каган. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 384 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. колегії В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – С. 505.
5. Найдьонова В. В. Роль і місце особи в системі соціальних відносин (соціально-філософський аспект): Дис… канд. філос. наук: 09.00.03 / Валентина Валентинівна Найдьонова. – Х., 1999. – С. 43.
6. Див.: Воловик В. І. Філософія історії / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 1997. – 126 с.; Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз): Дис… д-ра філос. наук: 09.00.03 / Володимир Ілліч Муляр. – Житомир, 1999. – 362 с.
7. Арендт Г. Становище людини / Ганна Арендт; [пер. з англ. М. Зубрицька]. – Львів: Літопис, 1999. – С. 140.

Антонюк[21]. По-третє, визнавалися можливості різних варіацій проективного, усвідомленого та ціленаправленого перетворення суспільства як цілісності. І, нарешті, обґрунтовувалася відмова від розробки докладних проектів діяльності прийдешніх поколінь, оскільки врахувати всі нові можливості інновацій, яка отримає людина в майбутньому неможливо. В такий спосіб, по суті, було сформоване уявлення соціально-проектної діяльності як гнучкого процесу теоретико-конструктивного осмислення дійсності, що завжди відкритий критичній рефлексії на предмет узгодження з практикою.

Відзначимо, що певною мірою ці ідеї не були покладені, так скажімо, «в стіл». Зрештою вони знайшли своє застосування в багатьох соціально орієнтованих різновидах діяльності: соціокультурному управлінні, містобудівництві, дизайнерському проектуванні та ін.[22] Водночас увесь цей рух обходив, і напевно, обходить і тепер політичну діяльність, у сфері якої тривалий час порушувався один із провідних марксистських принципів – єдності теорії та практики, що, по суті, утворювали два різні світи, які не перетинались і не корелювали одним з одним достатньою мірою.

Природним наслідком цієї тенденції ставала, вже відзначена нами, догматизація діалектико-матеріалістичної соціально-політичної концепції, яка, тим самим, перетворювалася в основу тоталітарно-авторитарного режиму. Причини цього явища були різні. Це і низка соціальних факторів (відносно низький рівень соціально-економічного розвитку Російської імперії, переважання в соціальній структурі селянства, слабкість демократичних традицій та ін.). Це і прорахунки марксистського вчення про державу (недооцінка ролі демократії та права, розуміння сутності держави лише як апарату насилля пануючого класу). І, ймовірно, певні внутрішні недоліки самої системи принципів соціально-проектної діяльності, яка все-таки недостатньо осмислювалася прибічниками діалектико-матеріалістичного підходу власне у системі координат політичного простору та часу: спочатку в силу природної недовіри марксистів у цивілізаційну місію державної влади – субстанціональної основи політичної матерії, а згодом у зв’язку з пануванням авторитарного режиму, якому це було просто не потрібно.

Поряд із цим у науково-філософській літературі є і більш крайні пояснення причин догматично-авторитарного спотворення марксистських принципів пізнавально-конструктивного освоєння дійсності. Вони виходять не лише від ірраціоналістів, але і від тих авторів, які в цілому відносяться до табору прибічників раціоналізму. Найбільш яскраво поміж них виокремлюється постать К. Поппера – автора резонансних концепцій “критичного раціоналізму” та “поетапної соціальної інженерії”,

зорієнтованих на ревізію пізнавальних засад соціально-політичного знання і значне обмеження можливостей проективно-конструктивного осмислення суспільних відносин.

Вихідним для нього стало звертання до проблеми сполучення відносного та абсолютного в пізнанні істини. Її розв'язання мало неоднозначний характер. З одного боку, австрійсько-британський філософ не заперечував можливості тверджень, істинність яких має в певних межах всезагальний, абсолютний характер. З іншого – прагнучи зняти загрозу догматизації наукового пізнання, він наголошував на тому, що в більшості випадків результати його мають гіпотетичний характер, і, тому, підлягають зміщенню в ході наукового прогресу. Звідси в якості максими справжнього науково пізнання формулюється таке: – "Ми не знаємо – ми можемо лише припускати"[23] та пропонується розглядати розвиток науки не як процес поглиблення істини, а як перехід через процедуру фальсифікації від одних проблем до інших більш глибоких.

Сформульований на цій підставі, «критично-раціональний» метод від початку призначався для досліджень у сфері філософії природознавчої науки, але згодом він був застосований і для аналізу гносеологічних можливостей суспільно-історичної теорії (К. Поппер вважає, що більш правомірно було б казати про історичну теорію як «квазі-теорію»). Так, розглядаючи питання про співвідношення в суспільно-історичному пізнанні «всезагального» та «одиничного», філософ схилявся до того, щоб віддати перевагу одиничному, наголошуючи на надзвичайній умовності, історичності пізнання загальної внутрішньої логіки історії та в цілому заперечуючи можливість відкриття універсальних законів історичного розвитку суспільства. "… ми повинні заперечити можливість теоретичної історії, тобто можливість історичної соціальної науки, яка б відповідала теоретичній фізиці. Наукової теорії історичного розвитку, яка б могла служити основою для історичних передбачень, існувати не може" [24].

Тут слід підкреслити, що йшлося про заперечення наукового статусу саме історичної науки. Що стосується інших галузей соціального знання (передусім, соціології), то тут зазначалося, що, незважаючи на недоліки їхньої методології, яка зазнала руйнівного впливу з боку «історицизму», вони все-таки можуть претендувати на науковість теоретичних узагальнень емпіричного досвіду засвоєння закономірних взаємозв'язків функціонування окремих конкретно-історичних соціальних явищ.

Згідно з цими положеннями марксизм за його претензії на відкриття універсалістських законів поступального історичного розвитку оцінювався як типово «історицистська» концепція, результати якої – необґрунтовані передбачення прийдешнього стану суспільства і є головним чинником догматизації діалектико-матеріалістичних принципів

С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов]. – М.: Мысль, 2001. – Т. III. – С. 359.
63. Там само, С. 359.
64. Розин В. М. Социальное проектирование (история вопроса и проблемы) / Вадим Маркович Розин //Этюды по социальной инженерии: От утопии к организации / Под ред. В.М. Розина. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 25.
65. Савелова С. Б. Проектирование / С. Б. Савелова // Всемирная энциклопедия: Философия. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 835.
66. Сарт Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр; [пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко] – М.: Республика, 2000. – С. 470.
67. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / Мераб Мамардашвили; [Сост. и предисл. Ю.П. Сенокосова] – М.: Прогресс, 1990. – С. 286.
68. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії: Том перший. Книга перша: Процесс виробництва капіталу / Маркс К. і Енгельс Ф. Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 23. – С. 176.
69. Копнин П. В. Идея / П. В. Копнин // Философская энциклопедия. – М.: "Советская энциклопедия", 1962. – Т. 2. – С. 234.
70. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. / Сергій Борисович Кримський. – К.: Видавник ПАРАПАН, 2003. – С. 139.
71. Див.: Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Тракт по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 321 с.; Добронравова І. С. Новітня західна філософія науки. Підручник / І. С. Добронравова, Т. М. Білоус, О. В. Комар – К.: Видавець ПАРАПАН, 2008. – 216 с.; Конструктивизм в эпистемологии и науках о человеке (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2008. – № 3. – С.3 – 37.
72. Конструктивизм в эпистемологии и науках о человеке (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2008. – № 3.– С. 9.
73. Див.: Бестужев-Лада И.В. Поисковое социальное прогнозирование: Перспективные проблемы общества (Опыт систематизации). / И. В. Бестужев-Лада. – М.: Наука, 1984. – 271 с.; Прогнозное социальное проектирование: теоретико-методологические и методические проблемы. [отв. ред. Т. М. Дридзе] – М.: Наука, 1994. – 304 с.
74. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах / Фрэнсис Бэкон; [2-е изд., испр. и доп.; сост., общ. ред. и вступит. статья А. Л. Субботина] – М.: Мысль, 1972. – (Философское наследие). – Т. 2. – С. 12.
75. Див.: Раппапорт А. Г. Проектирование без прототипов // Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология). – М.: «Стройиздат», 1975. – С. 299 – 392.
76. Луков В. А. Социальное проектирование: Учеб. пособие / В. А. Луков; [4-е изд., испр.]. – М.: Моск. гуманит.-социальн. академия: Фенита, 2003. – С. 7.
77. Социальное проектирование в сфере культуры. Прорыв к реальности: [сб.наук.праць / НИИ культуры] — М.: НИИ культуры, 1990. – С. 54 – 55.

50. Франк С. Непостижимое: Онтологическое введение в философию религии / Семен Франк. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – (Философия. Психология). – С. 181 – 182.
51. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності» / Віталій Георгійович Табачковський. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2005. – С. 327.
52. Див.: Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари; [пер. с франц.] – М.: Институт экспериментальной социологии. – СПб.: Алетейя , 1998. – 288 с.
53. Там само, С. 410.
54. Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; [пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов] – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С. 442.
55. Там само, С. 9.
56. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. / Юрген Хабермас; [пер. с нем. Ю. С. Медведева, под ред. Д. В. Скляднева]. – СПб.: Наука, 2001. – (Слово о сущем). – С. 395.
57. Там само, С. 398.
58. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – С. 209.
59. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. / Юрген Хабермас; [пер. с нем. Ю. С. Медведева, под ред. Д. В. Скляднева]. – СПб.: Наука, 2001. – (Слово о сущем). – С. 413 – 414.
60. Див.: Идеал, утопия и практическая рефлексия / [В. А. Лекторский, В. С. Швырев, Е. П. Никитин, Н. С. Мудрагей и др.]. – М.: РОССПЭН, 1996. – 302 с.; Юдин Э. Системный подход и принцип деятельности: Методол. пробл. соврем. науки / Эрик Юдин. – М.: Наука, 1978. – 391 с.; Воловик В. И. Философия истории / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье: Просвита, 2004. – 140 с.
61. Див.: Балабанов П.И. Методологические проблемы проектировочной деятельности / П. И. Балабанов. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 200 с.; Гаспарский В. Праксеологический анализ проектно-конструкторских разработок / В. Гаспарский; [пер. с польск]. – М.: Издательство «Мир», 1978. – 174 с.; Горохов В. Г., Розин В. М. Введение в философию науки / В. Г. Горохов, В. М. Розин. – М.: ИНФА-М, 1998. – 224 с.; Лысакова Г. М. Управление социальным проектированием: Автореф. дис… канд. социолог. наук: 22.00.08 / Г. М. Лысакова. – СПб., 2008. – 19 с.; Молодцов М. М. Проектно-аналитическое обеспечение принятия и реализации государственно-управленческого решения в современной России: Автореф. дис… канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / М.М. Молодцов. – М., 2007. – 24 с.; Пал Леслі А. Аналіз державної політики. / Леслі А. Пал; [Пер. з англ. І. Дзюба]. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
62. Розин В. М. Проектирование // Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; [Научно-ред. совет: предс. В.

конструктивного освоєння дійсності. Адже вони не лише дезорієнтують соціальних суб'єктів, але також, навіюючи фаталістичні настрої, заважають формуванню у людини активної і відповідальної життєвої позиції. Тоді як «замість того, щоб вставати в позу пророків, ми повинні стати творцями своєї долі»[25].

На цій підставі проводилася критика «макропроектів» соціальної інженерії, зорієнтованих на перебудову суспільства у тривалій історичній перспективі. «Суспільне життя таке складне, що лише дехто, а можливо і ніхто, може оцінювати проекти широкомасштабної соціальної інженерії – кажучи іншими словами, вирішувати питання, чи є здійсненним такий проект, чи дійсно він веде до покращення….» – вважає мислитель[26]. Крім того, на його думку, практичне втілення "макропроектів" пов'язане з виникненням ризиків створення диктатури та нових можливостей маніпулювання громадською думкою для можновладців.

На противагу цьому пропонувалося зосередитися на проектуванні розв'язання відносно простих конкретних соціальних проблем, що пов'язані з діяльністю, як правило, якоїсь однієї соціальної установи в сфері охорони здоров'я, зайнятості, освіти та ін. Ціна помилки в даному випадку порівняно невелика. «Мікропроекти» поетапної соціальної інженерії більш гнучкі, їх легко переробити відповідно до змін у соціальному житті. До того ж, "використовуючи метод окремих соціальних рішень, можна подолати найбільшу практичну складність, що стосується політичних реформ, а саме – застосовувати для реалізації нашої програми розум, а не пристрасті та насилля»[27].

Схожих висновків доходить і Дж. Скотт – автор цікавої праці, присвяченої безпосередньому аналізу теоретичного та практичного досвіду проектування та планування розвитку соціально орієнтованої діяльності в різноманітних галузях: від містобудівної та лісової до соціально-політичної. Як і К. Поппер, він виходить із визнання недосконалості людських знань про суспільне майбутнє та нездатності заздалегідь передбачити всі суттєві обставини реалізації того або іншого проекту, стихійне виникнення яких, проте, може зумовлювати велику відстань між бажаними цілями та фактичними результатами.

Крім того, розходження між соціальним проектуванням і дійсністю буде неминучим і внаслідок внутрішніх суттєвих рис самої діяльності із замислення загальних форм життя для всіх. Так, звертається увага на те, що наслідком задумів егалітарних перетворень, спрямованих на досягнення якнайбільшого блага для якнайширших суспільних верств, було підвищення міри абстрактності та схематичності моделей нових соціальних об'єктів. Як наслідок, образ людини, для якої планувалося забезпечити більш рівний доступ до благ цивілізації, нівелювався і

стандартизувався. І це було закономірно, оскільки чим масштабніше проектне мислення, тим більше воно змушено стандартизувати соціальне життя, упускаючи з уваги його багатоманітність. «Роздільна здатність планування зростає тією мірою, якою з людьми можна поводитися як зі стандартизованими одиницями»[28].

Звідси потенційною загрозою зростання масштабів проектно-конструктивного мислення є те, що в своєму екстремумі воно може породжувати внутрішньо бідні та одноманітні штучні системи, нездатні до самоорганізації та самовідтворення. Себто зворотним боком конструктивної ясності «високомодерністської оптики» є її одномірність, породжувана неправомірними суб'єктивістськими спробами відокремити загальне і суттєве від, на перший погляд, не суттєвого і другорядного. Наприклад, на зразок того, що в «науковому лісі» суттєвим визнається лише вирощувана комерційна деревина, в «запланованому місті» – лише переміщення товарів і людей, у «запланованій лікарні» – лише швидке забезпечення професійними медичними послугами. Але пише Дж. Скотт: – «І все-таки і ми і планувальники знаємо, що будь-який із цих пунктів є переплетенням безлічі пов'язаних дій, що не підпорядковуються подібним простим описам. Навіть шлях від А до В, який, здавалося би, володіє лише однією функцією, може використовуватися і в якості місця для відпочинку, спілкування, пригод і просто для того, щоб насолоджуватися видами природи між А та В»[29].

Відзначимо, що критичні думки і К. Поппера, і Дж. Скотта небезпідставні. Вони ґрунтуються на реальному зростанні ризиковості теоретично-проектного освоєння дійсності разом із збільшенням його масштабів. І справді, слід погодитися, що є певна конкретно-історична просторово-часова міра можливого осягнення дійсної динаміки світу, порушення якої перетворює теоретичний прогноз у небезпечну фікцію, а проект у вкрай жорстку і нежиттєздатну схему. Але відразу виникає кілька питань. Чи дає це підстави для заперечення потреби в науково-історичних стратегічних прогнозах? В який спосіб поза єдиного, нехай і загального, проектного бачення забезпечити системну зв'язаність окремих, так би мовити, «малих» проектів? І чи не буде, своєю чергою, брак цілісної суспільно-історичної перспективи зумовлювати неможливість вийти на системно обґрунтовані проектні рішення тих самих помірних кроків, за які ратують філософи?

Ключовою позицією, освітлення якої дає змогу відповідати на ці питання, виступає розуміння субстанціональних можливостей соціального пізнання. Порівняно з природознавчим воно має набагато більш складну структуру, що визначається збігом його об'єкта та суб'єкта. Власне, це і є виразом рефлексії – істотної особливості пізнання суспільства та людини,

36. Этюды по социальной инженерии: от утопии к организации / [Копылов Г. Г., Розин В. М., Федотова В. Г. и др.] ; под ред. В. М. Розина. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 320 с.; Шлиенкова Е. В. Проектная философия. Проблема динамической целостности: монография / Е. В. Шлиенкова. – Тольятти: ОАО ПП «Современник», М.: МГУС, 2001. – 132 с.; Фаренік С. А. Управління соціальними процесами: побудова та реалізація соціальних моделей: Монографія / Фаренік С. А.; [Відп. ред. М. М. Мокляк]. – К.: Вид-во УАДУ, 2003. – 368 с.
37. Соответствия принцип // Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова] – М.: Политиздат, 1986. – С.438.
38. Доповняльності концепція // Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. колегії В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – С. 169.
39. Див.: Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / Вильгельм Виндельбанд; [пер. с нем. М. И. Левиной, Г. Сонина]. – М.: Юристъ, 1995. – 688 с. – (Лики культуры).
40. Барулин В. С. Социальная философия: Учебник / Владимир Семенович Барулин; [Изд. 2-е]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 240.
41. Див.: Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н. Я. Данилевский; [сост. и коммент. Ю. А. Белова, отв. ред. О. Платонов]. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 816 с. – (Русская цивилизация); Тойнби А. Дж. Постижение истории: Избранное / Арнольд Джозеф Тойнби ; [пер. с англ. Е. О. Жаркова; под. ред. В. И. Уколовой, Д. Э. Харитоновича]. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 640 с.
42. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1 / Арнольд Тойнбі; [пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Основи, 1995. – С. 515 – 529.
43. Див.: Кантор К. М. Два проекта всемирной истории / К. М. Кантор // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 76 – 86.; Муза Д. Е. Проект восточно-христианской цивилизации: концептуальный каркас и культурно-исторический смысл / Д. Е. Муза // Ноосфера і цивілізація. – 2008. – Випуск 6 (9). – С. 64 – 77.
44. Муза Д. Е. Проект восточно-христианской цивилизации: концептуальный каркас и культурно-исторический смысл / Д. Е. Муза // Ноосфера і цивілізація. – 2008. – Випуск 6 (9). – С. 66.
45. Там само, С. 73.
46. Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с. – (Philosophy).
47. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // И. Кант. Соч.: В 6 т. / Иммануил Кант; [под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др.] – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 11.
48. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 129.
49. Там само, С. 129.

ред. В. Н. Садовского]. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – С. 322.
26. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – С. 201.
27. Там само, С. 201.
28. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Дж. Скотт ; [пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой]. – М.: Университетская книга, 2005. – С. 551.
29. Там само, С. 552.
30. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2.: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – С. 320.
31. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – С. 8.
32. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Дж. Скотт ; [пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой]. – М.: Университетская книга, 2005. – С. 564 – 565.
33. Див.: Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [пер. с нем. В. Седельникова и Н. Федоровой; Послесл. А. Филлипова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
34. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность / Владимир Сергеевич Швырев. – М.: Прогресс – Традиция, 2003. – С. 160.
35. Див.: Культура. Ідеологія. Особистість: Методол.-світогляд. аналіз / Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко; [Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Ін-т соціол. НАН України, Ін-т вищ. освіти АПН України]. – К.: Знання України, 2002. – 580 с. Україна: проблеми самоорганізації: Монографія / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т.2.: Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.; Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. / В. Г. Кремень – К.: Грамота, 2007. – 576 с.; Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін. / керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.; Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: монографія / М. В. Томенко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 299 с.; Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія / М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; За заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна – Х.: Право, 2008. – 320 с.; Україна в 2005 – 2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2009. – 655 с.

його відмінності від природознавчого. Для того, щоб зрозуміти суть рефлексивної діяльності уявимо собі гіпотетичну ситуацію, в якій певний феномен буття прагне не лише пізнати себе самого, але і використати одержані знання для зміни характеру свого функціонування. Це припущення, неймовірне для багатьох явищ дійсності, є реальністю в світі людини та суспільства, які мірою свого розвитку все більш постають як особлива рефлексивна система, своєрідна форма самопізнання та самоперетворення.

Рефлексивна якість соціально-політичного пізнання зумовлює те, що останнє неодмінно виступає особливою формою виразу потреб, інтересів, цілей, цінностей свого суб'єкта, себто суспільства, певних соціальних груп й особистостей. Це цілком природний і закономірний процес, що забезпечуючи зв'язок соціального знання та соціальної практики, водночас привносить у пізнавальну діяльність чинник суб'єктивізму, довільності та інерційності (консервативності) людського мислення. Отже, сумнів у можливості людським розумом осягнути неймовірно складну соціальну реальність в її історично-процесуальній динаміці певною мірою має під собою підстави. А якщо до цього згадаємо ціну в мільйони людських життів, що зовсім недавно була заплачена за масштабні соціальні експерименти в країнах, так званого, соціалістичного табору (СРСР під проводом І. Сталіна, КНР часів Мао Дзе Дуна або полпотівська Камбоджа), то можливо слід дійсно погодитися, що думки К. Попера мають рацію?

Але водночас є і контраргументи, що змушують більш обережно та виважено оцінювати концепції критичного раціоналізму та поетапної соціальної інженерії. Передусім, труднощі пізнання загальноісторичних закономірностей не можуть свідчити про те, що їх немає і що «історія не має сенсу»[30]. Зрештою, якщо це було і справді так, то тоді було б вкрай важко пояснювати, зокрема, факти наступності різних нормативних систем, в яких попри конкретно-історичні соціокультурні відмінності протягом всієї історії зберігається певне загальне ядро, спрямоване на збереження та відтворення взаємозв'язку природи, суспільства та особистості. Від однієї історичної доби до іншої воно змінює форми свого прояву та дії, але зберігається у своєму сутнісному призначенні. Власне, звідси можна побачити, що так звані «вічні» загальнолюдські цінності, нормативні ідеали не є випадковим надбанням окремих цивілізацій, а виступають своєрідною формою духовно-практичного осягнення і просторової і часової системної цілісності суспільства та його історичного розвитку. Конкретизація же цих норм, наповнення їх новим змістом, напевно, вимагає відповідних пізнавальних зусиль, спрямованих на засвоєння внутрішньої логіки минулого, теперішнього та майбутнього.

Тим більше, це стає актуальним сьогодні, коли відбувається прискорення суспільно-історичного розвитку і стає все важче покладатися на стихійно-практичні форми відновлення динамічної єдності духу та матерії.

Крім того, суспільство є системним явищем, отже, застосування окремих, ситуативних рішень соціальних проблем, що не бере до уваги їх закономірні зв'язки із загальним суспільно-історичним контекстом, не є раціональним. Але, відмовляючись від пізнання загальноісторичних закономірностей і стратегічного прогнозування, тим самим, руйнуємо соціальну системність, яка не може існувати поза відтворення взаємозв'язку соціального функціонування й історичного розвитку, конкретно-історичної статики і загальноісторичної динаміки. Зрештою це визначає те, що, занурившись, так би мовити, «з головою» у поточні справи, зосередившись на реформуванні окремих елементів системи, проектант загубить стратегічне бачення перспективних потреб суспільства як системної цілісності. У цьому плані виникає ризик «вічного» розв'язання окремих соціальних проблем, що залишає поза увагою причини їх виникнення. Отже, втрачається здатність людини та суспільства керувати своїм буттям, вони стають заручниками розбурханої стихії соціального світу.

Щоб такого не трапилося людина мусить, незважаючи на всі можливі труднощі, брати на себе тягар постійних пізнавальних і практичних зусиль, маючи на меті досягнення нових стратегічних горизонтів абсолютності та відносності філософсько-наукових знань про соціальну матерію та перспективи її подальшого розвитку. Причому, так би мовити, «увічнений» характер завдання з розробки соціальної теорії, що відповідає вимогам певного історичного часу та простору, ще не дає підстави заперечувати можливості його вирішення. Так чи інакше воно вирішується, єдність абсолютного та відносного в соціальному пізнанні відновлюється, а, тим самим, отже, забезпечується здійснення наступності між відмінними епохами розвитку соціальної думки та між різноманітними формами пізнавального та практичного освоєння суспільного світу. Відповідно утворюється належне духовне підґрунтя для розширення масштабів соціально-політичного проектування, зростання тієї міри конкретної всезагальності, яка зберігає свою відкритість процесуальності дійсності і водночас не губиться у безсистемній фрагментарності, не втрачаючи спроможності забезпечувати управлінський регулятивний вплив на суспільні відносини.

Відзначимо, що наявність потреби зі встановленні цієї єдиної, а, значить, всезагальної міри соціального розмаїття не заперечують і К. Поппер та Дж. Скотт. Перший, наприклад, у передмові до російського перекладу свого двохтомника «Відкрите суспільство та його вороги»

15. Див.: Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука: [в 2-х кн.] / Александр Александрович Богданов; [отв. ред. Л. И. Абалкин]. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – 303 с.; Кн. 2. – 350 с. – (ЭЛ – Экономическая литература); Гастев А. К. Как надо работать. Практическое введение в научн. организацию труда / Алексей Капитонович Гастев. – М.: Економика, 1972. – 478 с.
16. Див.: Шинкарук В.И., Яценко А.И. Гумманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 255 с.; Бычко И. В. В лабиринтах свободы. – М.: Политиздат, 1976. – 159 с.; Табачковский В. Г. Критика идеалистических интепретаций практики / В. Г. Табачковский. – К.: Наукова думка, 1976. – 264 с.
17. Див.: Ляхов И. И. Социальное конструирование / И. И. Ляхов. – М.: Наука, 1970. – 187 с.; Антонюк Г. А. Социальное проектирование и управление общественным развитием: (Теоретико-методологический аспект). / Г. А. Антонюк. – Мн.: Наука и техника, 1986. – 205 с.
18. Див.: Котляров И. В. Теоретическая основа социального проектирования / И.В. Котляров. – Мн.: Наука и техника, 1989. – 188 с.
19. Див. Бестужев-Лада И. В. Поисковое социальное прогнозирование: Перспективные проблемы общества (Опыт систематизации). / Игорь Васильевич Бестужев-Лада. – М.: Наука, 1984. – 271 с.; Прогнозное социальное проектирование: теоретико-методологические и методические проблемы. [отв. ред. Т. М. Дридзе] – М.: Наука, 1994. – 304 с.
20. Див.: Кантор К.М. Опыт социально-философского объяснения проектных возможностей дизайна / К. М. Кантор // Вопросы философии. – 1981. - № 11. – С. 84 – 96; Сидоренко В. Ф. Генезис проектной культуры / В. Ф. Сидоренко // Вопросы философии. — 1984. — № 10. — С. 87 – 99; Розин В.М. Социальное проектирование / Вадим Маркович Розин // Этюды по социальной инженерии: От утопии к организации / [под ред. В. М. Розина]. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 15 – 31.
21. Антонюк Г. А. Социальное проектирование и управление общественным развитием: (Теоретико-методологический аспект). / Г. А. Антонюк – Мн.: Наука и техника, 1986. – С. 88.
22. Див.: Социальное проектирование в сфере культуры. Прорыв к реальности: Сб. научн. тр. / М-во культуры РСФСР, АН СССР, НИИ культуры; [отв. ред. и авт. предисл. Д. Б. Дондурей, И. В. Жежко]. – М.: НИИ культуры, 1990. – 432 с.
23. Поппер К. Логика научного исследования // Карл Поппер; [пер. с англ.] / Логика и рост научного знания. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1983. – С. 226.
24. Попер К. Злиденність історицизму // Карл Попер; [пер. з англ.] – К.: Абрис, 1994. – С. 25.
25. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2.: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / Карл Раймунд Поппер; [пер. с англ. под

Книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницще; [пер. с нем. В. В. Рынкевич]. – М.: Интербук, 1990. – 301 с. – (Сер. «Страницы мировой философии»); Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 640 с.

8. Див.: Сен-Симон А. О теории общественной организации / Анри Сен-Симон // Избранные сочинения / Т. 1 ; [под ред. Л. С. Цеглина]. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – С. 435 – 452; Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Герберт Спенсер. – Минск: Современный литератор, 1998. – 1408 с. – (Классическая философская мысль).
9. Див.: Фурье Ш. Избранные сочинения / Шарль Фурье ; [пер. с франц. и коммент. И. И. Зильберфарба, вступ. ст. В. П. Волгина]. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – Т. 1 Судьбы мира и человечества. Критика основ цивилизации. – 1951. – 428 с.; Оуэн Р. Революция в сознании и деятельности человеческого рода, или грядущий переход от неразумия к разумности / Роберт Оуэн // Избранные сочинения / [пер. с англ. и коммент. С. А. Фейгиной] – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. – Т. 2. – С. 117 – 303.
10. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки / Фрідріх Енгельс // К. Маркс і Ф. Енгельс Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. – Т. 19. – С. 205.
11. Маркс К. Тези про Фейєрбаха / Карл Маркс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 4.
12. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность / Владимир Сергеевич Швырев. – М.: Прогресс – Традиция, 2003. – С. 62.
13. Див.: Ленін В. І. Держава і революція / Володимир Ілліч Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів: Пер. з п’ятого російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 33. – С. 1 – 115; Люксембург Р. Социальная реформа или революция. / Роза Люксембург ; [ред. коллегия А. В. Романов, А. М. Румянцев, И. В. Тропкин]. – М.: Госполитиздат, 1959. – 134 с.; Грамши А. Избранные произведения / Антонио Грамши; [пер. с итал. под общ. ред. И. В. Григорьевой, К. Ф. Мизиано, Г. П. Смирнова]. – М.: Политиздат, 1980. – 422 с.; Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Георг Лукач; [пер. с нем., предисл. С. Н. Земляного]. – М.: «Логос-Альтера», 2003. – 416 с.
14. Див.: Плеханов В. Г. Социализм и политическая борьба. Еще раз социализм и политическая борьба / Георгий Валентинович Плеханов. – М.: Госполитиздат, 1959. – 128 с.; Каутский К. Эрфуртская программа. (Комментарии к принципиальной части) / Карл Каутский ; [предисл. Н. Шевцова]. – М.: Госполитиздат, 1959. – 247 с.; Бернтштейн Э. Воспоминания: Социал-демократические годы учения; В годы моего изгнания: Мемуары / Эдуард Бернштейн. – К.: Основні цінності, 2005. – 328 с.

твердить, що гарантування влади закону, права є найнагальнішою потребою пострадянського суспільства[31]. Другий бачить суть демократичних форм у тому, що вони складають ті загальні рамки, в яких вільна стихійна самоорганізація, в його термінології, «метис населення країни», забезпечує безперервне коригування законів і політики держави. Право же «як суспільний інститут, зобов’язано своїм довголіттям тому, що воно є не кінцевою кодифікацією деяких правил, а набором процедур для безперервного пристосування деяких широких принципів до нових обставин»[32].

Але як зберегти достатню гнучкість правових і демократичних рамок, якщо відмовитися від конструювання масштабних, стратегічних моделей відновлення єдності в соціальному розмаїтті? Зрештою міра права та демократії має конкретно-історичний характер і їй властиво застарівати. Своєю чергою, її оновлення не може вестися лише за допомогою конституційної інженерії, оскільки конституційно-правові форми для практичної реалізації потребують адекватного їм соціального змісту, стан і якість якого, в кінцевому підсумку, і визначають межі права і демократії. Тобто стає потрібним змістовний рух теоретико-проектної соціально-політичної думки, який здатний зв’язувати вирішення повсякденних питань із досягненням довготермінових стратегічних цілей, піднімати, тим самим, соціальну суб’єктність на новий рівень та забезпечувати відповідно і новий більш широкий обсяг правової та демократичної свободи. Але на цьому шляху актуалізуються всі ті загрози універсалістського проектування (догматизація теоретичних форм, зайва уніфікація, стандартизація проектно-конструктивного мислення), щодо яких критичні думки К. Поппера та Дж. Скотта зберігають силу.

Насамперед, вони вірно сигналізують про поглиблення суперечливості концептуального рівня сучасного соціально-політичного проектування, що об’єктивно зумовлюється ускладненням, збільшенням ступені нелінійної багатоманітності сучасного суспільства і водночас зростанням потужності централізованої державної влади. Відповідно стає все більш тонкою та межа, яка відокремлює проект від утопії та догми, громадянську свободу від хаосу, а державно-політичний порядок від тоталітарно-авторитарної сваволі. Дотримання цієї грані стає вкрай ризиковою справою, коли, навіть, дрібне, на перший погляд, відхилення може зіштовхнути суспільний організм у безодню небуття.

В атмосфері становлення «суспільства-ризику» (термін У. Бека[33]) знов відновлюються ідеї ірраціонального заперечення провідних культурних і світоглядних підвалин сучасної цивілізації. Нині вони переважно постають у формі постмодерністського релятивізму, який прагне деструктурувати саму ідею єдності, легітимувавши завдяки цьому

сучасні тенденції із розпаду соціальної матерії, набуття нею фрагментарності. Думається, така стратегія не лише руйнує проектно-конструктивний потенціал сучасної людини, багатство змісту якого накопичувалося не одне тисячоріччя, вона зрештою загрожує знищенням самій сутності людини, зв'язаної зі здатністю до суб'єктного, тобто вільного та відповідального ставлення до Всесвіту і самої себе.

Натомість майбутнє, на нашу думку, зв'язане з подальшим розвитком раціоналістичних принципів, їхнім переходом від традиційних лінійних конструкцій до некласичних нелінійних процесуальних моделей. Тут, напевно, слід дослухатися до думки В. С. Швирьова, який бачить такі шляхи оновлення раціоналістичних діалектичних методологічних засад:

1) забезпечення критико-рефлексивного аналізу пізнавальних, ціннісних і соціокультурних передумов раціонального пізнання;

2) підкреслення можливості виходу за межі цих передумов;

3) визнання принципу доповнюваності та необхідності діалогу між різними, такими, що не зводяться одна до однієї пізнавальними позиціями та ін.

На думку російського філософа подібний перехід не являє собою перехід на точку зору постмодерністського релятивізму, оскільки "тут зберігається раціональна настанова на більш глибоке та повне осмислення Реальності, яка відкривається людині в різних образах і проекціях"[34].

У той же час до сьогодні реалізація цієї настанови в координатах соціально-політичної діяльності має доволі обмежений характер. У вітчизняній практиці суспільно-політичних перетворень нині домінує методологія конституційної інженерії, безумовні здобутки якої – а це, передусім, ухвалення Конституції – не підкріплюються проектуванням позитивних соціально-політичних дій, здатними подолати декларативність багатьох конституційних положень, наповнивши їх фактичним змістом. У парадоксальний спосіб це відбувається на фоні інтенсивної праці з осмислення шляхів побудови української суверенної, правової, демократичної та соціальної держави[35], що, на жаль, переважно зупиняється на концептуальному рівні і не доходить до проектного рівня, а, тим більше, до практичного втілення.

Напевно, однією з причин цієї сумної ситуації є брак оновленої методології соціально-політичного проектування як форми єднання суспільствознавчої теорії та практики. Актуалізація завдання з розблокування процесу взаємопереходів теоретичного та практичного рухів, на наш погляд, і визначає сучасну хвилю пробудження уваги пострадянських дослідників до методологічних, соціально-філософських завдань переосмислення сутності та соціального призначення проектної діяльності[36].

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вступ

1. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 179.

РОЗДІЛ 1
Методологічний аспект соціально-філософського аналізу соціально-політичного проектування

1. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. колегії В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – С. 524.
2. Там само, С. 524.
3. Див.: Конструктивизм в эпистемологии и науках о человеке (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2008. – № 3. – С. 3 – 37; Щедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология / Георгий Петрович Щедровицкий; [редакторы-составители – А.А. Пископпель, В.Р. Рокитянский, Л.П. Щедровицкий] – М.: Шк. культ. политики. – 1997. – 656 с.
4. Див.: Кантор К. М. Два проекта всемирной истории / К. М. Кантор // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 76 – 86.; Муза Д. Е. Проект восточно-христианской цивилизации: концептуальный каркас и культурно-исторический смысл / Д. Е. Муза // Ноосфера і цивілізація. – 2008. – Випуск 6 (9). – С. 64 – 77.
5. Див.: Ляхов И. И. Социальное конструирование / И. И. Ляхов. – М.: Наука, 1970. – 187 с.; Кантор К.М. Опыт социально-философского объяснения проектных возможностей дизайна / К. М. Кантор // Вопросы философии. – 1981. – № 11. – С. 84 – 96; Антонюк Г. А. Социальное проектирование и управление общественным развитием: (Теоретико-методологический аспект). / Г. А. Антонюк. – Мн.: Наука и техника, 1986. – 205 с.; Котляров И. В. Теоретическая основа социального проектирования / И. В. Котляров. – Мн.: Наука и техника, 1989. – 188 с.; Розин В.М. Социальное проектирование / Вадим Маркович Розин // Этюды по социальной инженерии: От утопии к организации / Под ред. В.М. Розина. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 15 – 31.; Луков В. А. Социальное проектирование: Учеб. пособие. / В. А. Луков; [4-е изд. испр.]. – М.: Изд-во Моск. гуманит.-социальн. академии: Флинта, 2003. – 240 с.
6. Див.: История буржуазного конституционализма XVII – XVIII ст. / [В. С. Нерсесянц, В. Г. Каленский, П. С. Грацианский] – М.: «Издательство «Наука», 1983. — 296 с.; Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі; [пер. з 2-го англ. вид.] – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
7. Див.: Шопенгауер А. Мир как воля и представление. Афоризмы и максимумы. Новые афоризмы / Артур Шопенгауер; [пер., общ. ред., сост. и вступ. ст. А. А. Гусейнова, А. П. Скрипника]. – М.: Республика, 1992. – 447 с. – (Библиотека этической мысли); Ницще Ф. Так говорил Заратустра.

До цього додамо, що треба розрізняти сектантську слухняність і партійну дисципліну. Якщо джерело першої – ілюзорна міфологічна віра, закрита від впливів реального життя, то джерело другої – осмислене і критичне освоєння світу, відкрите процесуальності дійсності. В цьому сенсі спроможність продукувати дисципліну як добровільне і усвідомлене самообмеження соціальним суб’єктом самого себе на шляхах реалізації своєї зовнішньої і внутрішньої свободи виявляється найглибшим критерієм глибини теоретичного, проектного та організаційно-практичного руху з розв’язання завдань соціального поступу, міри його відкритості нагальним потребам і реальним можливостям відтворення органічної єдності в невичерпній багатоманітності соціальної матерії. Досягнення такого результату позначає здобуття партією соціального прогресу її найголовнішої можливої перемоги – перемоги над традиційними мотиваційними ресурсами політичної діяльності – грошами та владою, коли прихильність і відданість партійних прибічників вже не купується або здобувається маніпуляціями, а породжується усвідомленим і компетентним теоретичним та практичними засвоєнням загальносоціальних цілей і конкретних шляхів їх досягнення.

Власне тут нашим очам і відкривається та глобальна стратегічна перспектива, з реалізацією якої пов’язане майбутнє гармонізації процесу розгортання подвійного громадянсько-політичного сутнісного призначення партії, а, отже, і її перетворення в фактор максимально можливої реалізації діалогічної сутності соціально-політичного проектування. Відтепер наступне слово за політичною практикою, що має допомогти виявити ті конкретні форми і кроки реалізації позначених нами дороговказів становлення партії як суб’єкта поступального суспільного розвитку.

Одержані результати проте не знаходять системного продовження у соціально-політичній сфері, поки що, виливаючись лише в окремі дослідження. А значить досі у політиці лишається незадіяним достатньою мірою внутрішні резерви новітньої нелінійної стратегії мобілізації та спрямування проектно-конструктивного потенціалу на розв’язання нагальних суспільно-політичних завдань. Відповідно на проектному рівні лишаються невирішеними притаманні сучасному суспільствознавству внутрішні протиріччя між інтересами суспільного цілого та окремої особистості; між потребою в єдиних соціальних нормах і вимогою збереження живого синтетичного розмаїття суспільного життя; між централізованими цілеспрямованими владними зусиллями держави та стихійною напівусвідомленою самоорганізацією суспільства; між необхідністю налагодження традиційних механізмів стабілізації суспільних відносин і потребою їхнього постійного новаторського оновлення. Неодмінною теоретичною умовою наближення до адекватного вимогам часу їхнього зняття постає відповідне переосмислення методологічних принципів соціально-політичної проектної діяльності, чому і присвячено наступний підрозділ цієї праці.

1.2. Принципи дослідження соціально-політичного проектування

Принципи філософсько-наукового дослідження – це основоположні теоретичні засади, в яких відображаються сутнісні (тобто об’єктивні, внутрішні, суттєві, повторювальні, необхідні) зв’язки досліджуваного фрагменту об’єктивної дійсності. Специфіка формулювання цих принципів у контексті представленої праці визначається особливою духовною природою її об’єкта – соціально-політичного проектування, закономірні зв’язки якого виступають рефлексивним відтворенням закономірних зв’язків соціально-політичної дійсності. Адже лише спрямовуючись на конструктивне засвоєння останніх, зрештою підпорядковуючись їхній необхідній дії, соціально-політичне проектування актуалізує себе в якості реальної, потужної духовної сили, здатної на ідеальне творення бажаних і здійсненних моделей організації та реалізації політичної влади. Звідси встановлення принципів дослідження самого соціально-політичного проектування, по суті, може розглядатися в якості рефлексії закономірностей соціально-політичної дійсності другого порядку.

Звісно, вказаний збіг закономірностей явищ соціально-політичної дійсності та проектування не має абсолютного, механістичного характеру. Підкреслимо, що йдеться про певну міру рефлексивного відтворення об’єктивних закономірних зв’язків у свідомості, наслідки якого ніколи не можуть стовідсотково збігатися з реальністю як через конкретно-

історичну обмеженість пізнавально-проектної діяльності, так і через її спрямованість на творчо-конструктивне перевищення реальності. Другий вектор знаходить у проектуванні своє акцентоване втілення як діяльності, за допомогою якої людина намагається протистояти небезпечним для себе стихійними тенденціями розвитку об'єктивного світу, конструктивно покладаючи штучні шляхи перекомбінації дії реальних можливостей та відповідного переформатування дійсності в своїх інтересах. Власне утворювана в такий спосіб природна відстань між схопленням у проектній думці реальних закономірних зв'язків, засвоюваного фрагменту дійсності, та їхнім фактичним змістом, і визначає потребу у соціально-філософській рефлексії другого порядку, предметом якої стають детермінанти оптимізації проектного освоєння об'єктивних тенденцій суспільно-політичного розвитку.

Базисним принципом будь-якого дослідження, яке претендує на статус науковості, виступає принцип об'єктивності. Заснований на відображенні суперечливого взаємозв'язку суб'єкта та об'єкта пізнавально-проектної діяльності, він орієнтує нас на пошук міри рефлексивної єдності соціально-політичного проектування та реальності. Реалізація цього імперативу має суперечливий характер, будучи пов'язана з низкою можливих ризиків. Першим може стати занадто жорсткий об'єктивістський детермінізм у дусі фаталістично-історицистських концепцій, коли з поля дослідницького зору випадає розуміння відносної самостійності проектувальника, його здатності на творчий політ, конструювання нового у процесі особистісного, унікального творчого пошуку, на який впливають як суттєві необхідні, так і суто випадкові обставини.

Із цією небезпекою пов'язане і можливе зведення пізнавальних завдань, у спосіб неопозитивістів, лише до виконання суто дескриптивних завдань зі своєрідної реєстрації та опису об'єктивних «фактів» без відповідної оцінки тих або інших форм проектної діяльності та встановлення можливостей з її оптимізації. На наш погляд, на цьому шляху втрачається не лише суб'єктність дослідника, який перетворюється у своєрідного «реєстратора», механічного фотографа об'єктивної дійсності, позбавленого права на творчу ініціативу, крім того, губиться і та сама об'єктивність реконструкції соціально-політичної реальності, від якої відрізується її динамічна спрямованість у майбутнє, втілена у дослідницьких пошуках його належних форм.

Разом із тим, усвідомлюємо, що й інша крайність зв'язана з перевищенням ступеню проектно-конструктивної свободи людини від об'єкта та прихованої у ньому об'єктивної необхідності (зокрема, згадується гасло паризьких студентів під час громадських виступів 1968

нехтуються, а точка зору ігнорується, завжди може вийти з партії та організувати власну. Кінець-кінцем, однією з форм попередження догматизації соціально-прогресистської ідеології повинно бути створення кількох партій прогресистського спрямування. У такий спосіб виникає конкурентне середовище потрібне для підтримання належного інноваційного тонусу цих партійних організацій.

Але також важливим є дотримання розумної міри цієї конкуренції як у плані кількості партій, що має відповідати якісним структурним розстановкам усередині соціального підґрунтя прогресистського руху, так і в плані конструктивності політичного та ідеологічного протиборства, що не може порушувати певні межі допустимого. Тут йдеться про два ризики. Перший стосується необхідності для всіх прогресивних партій усвідомити власну спорідненість і не припускатися розв'язання міжусобної війни, яка дезорієнтує та нищить консолідованість їхньої спільної соціальної бази. Оптимальним виходом, напевно, може стати об'єднання цих сил в єдиний блок, за допомогою якого би забезпечувалося координація колективних дій та утворювався спільний фронт політичної боротьби. Але саме на цьому шляху постає другий ризик, що полягає в появі, так званих, «картельних» партій – результаті зговору великих політичних гравців і держави з приводу захоплення та утримання політичної монополії.

Зняття всіх цих негараздів забезпечується, передусім, внутрішніми чинниками партії соціального прогресу, з яких провідними виступають соціально-духовні якості її членів. У них по-своєму також має відтворюватися принцип демократичного централізму, що проявляється у пошуку належної міри сполучення творчої свободи особистості з її відповідальністю та дисциплінованістю. Власне здатність вирішити це завдання складає основу успіху будь-якої міцної та життєздатної організації. У той же час партію тут підстерігають і серйозні пастки. Адже в своєму крайньому вигляді творча свобода може вироditися в зайвий критицизм та сваволю, а дисципліна і відповідальність – у некритичну самовідданість і сліпе підпорядкування авторитету. Перше зумовлює параліч організаційної системи та її подальший розпад, друге же веде до утворення закритої сектантської організації. Тому дуже важливо вміти поєднувати дисципліну та свободу, бачити, що перше – умова другого. «Зрозуміло, що вона (Т. Б. – дисципліна) повинна трактуватися не як пасивне і покірливе підпорядкування наказам, як механічне виконання розпоряджень (що теж буває необхідним за певних умов, наприклад у ході якоїсь уже вирішеної і розпочатої дії), а як свідоме і чітке сприйняття директив, що належать до виконання. Дисципліна, отже, не знищує особистість як таку, вона лише обмежує свавілля, безвідповідальну імпульсивність дій, не кажучи вже про пусте, марнотратне прагнення висунутися» – відзначав А. Грамші[54].

Поставлене в такий спосіб завдання з осмислення організаційного досвіду стає засобом зближення теорії та практики, наповнення загальних концептуальних принципів конкретним змістом, себто їх перетворення в здійсненний проект. Саме організаційне становлення та розвиток партії соціального прогресу в цьому разі виступає в ролі способу та водночас результату ітеративного (себто повторювального) опосередкування взаємозв'язку теоретичного пізнання, проектувальної та практичної діяльності.

Цей процес реалізується за допомогою постійної рефлексії теоретичних, проектних і організаційно-практичних форм, яка для виконання своєї ролі повинна мати двосторонній характер, включаючи у себе «човниковий» рух думки від теоретичних конструкцій високого ступеню абстрактності, що у випереджальний спосіб відображають стратегічні сутнісні обрії прийдешнього оптимального стану суспільства, до діагностики як практичного досвіду цілеспрямованих партійних дій, так і стихійної практики громадянської самоорганізації широких мас на предмет визначення конкретних можливостей соціального прогресу та їх своєчасної проектно-конструктивної підтримки. Перевагою цього методу стає те, що забезпечуючи теоретичну і практичну апробацію нових проектів соціально-політичного устрою, партія, тим самим, виконує функцію з амортизації можливих ризиків інноваційного проектування, а суспільство уникає перетворення себе в майданчик проведення тих або інших соціальних експериментів.

Реалізація функції із відновлення єдності теорії та практики вимагає встановлення сприятливого внутріпартійного режиму, що має забезпечувати демократичність та відкритість партійних дискусій і водночас гарантувати організаційний порядок та дисциплінованость. На нашу думку, таке оптимальне сполучення забезпечує дотримання вище згадуваного принципу демократичного централізму. У вимірі партійного будівництва він гарантує для всіх членів організації рівні права на участь в управлінні і в той же час те, що рішення ухвалені більшістю мають загальнообов'язковий характер, у тому числі, і для тих партійців, хто не згодні з ними. За своєю глибинною суттю спрямована на відновлення організаційної цілісності і поряд із цим демократичної свободи, зазначена модель, звісно, не є панацею від всіх проблем, і, як показує суспільно-історичний досвід, зіштовхується з реальними загрозами свого спотворення.

Для їх подолання та збереження внутрішньопартійної демократії величезне значення має побудова цивілізованої багатопартійної системи в масштабі всієї країни. Її запровадження створює сприятливі умови для гарантування відкритості партії суспільству та обмежує можливі ексцеси сваволі більшості партійного загалу: меншість, права якої системно

року, навіяний екзистенціалізмом – «Будьте реалістами – вимагайте неможливого!») визначає неспроможність відокремлювати проектування від утопічного фантазування і водночас виявляти суть глибинного зв'язку між першим і другим. Крім того, волюнтаристське відокремлення соціально-політичної проектної думки від реалій об'єктивної дійсності заважає відтворювати внутрішню логіку еволюції соціально-політичного проектування як суперечливого, але цілісного процесу засвоєння сутнісних зв'язків перетворюваного об'єкту, а не набору фрагментарних конструктивних ідей і моделей, породжених випадковими не зв'язаними між собою бажаннями та інтересами окремих творчих суб'єктів. При всьому цьому дотримання ідеї об'єктивної єдності багатоманітних суб'єктивних спроб теоретично-проектного мислення відзначається складністю, яка випливає з нелійності, рефлексійної подвійності об'єктивного розвитку соціально-політичної матерії, суттєві елементи якої вже до того, як стати надбанням проектної думки, багаторазово переломлюються через суспільну та індивідуальну свідомість і практичний досвід.

Допомогти зростанню гнучкості дотримання вимоги об'єктивності може стати її застосування в комбінації з принципами відповідності та доповняльності. За першою настановою зміна однією соціально-політичною теоретично-проектною системою іншою (в рамках зорієнтованості на проектно-конструктивне розкриття сутності певного спільного соціально-політичного об'єкту) виявляє не лише відмінність, але і зв'язок, наступність між ними. Нова система теоретично-проектного знання, заступаючи місце старої, не просто заперечує останню, а в певній формі утримує її. Завдяки цьому можливий зворотний перехід від наступної теорії до попередньої, їхній збіг у деякій граничній області відображення певного об'єктивного фрагменту дійсності, де відмінності між ними виявляються неістотними[37]. За другим принципом, певний ступінь розмаїття та суперечливості соціально-політичних концепцій не лише не допустимий, але і потрібний, оскільки відтворення об'єктивної цілісності суспільних явищ потребує застосування симетрично доповняльних класів понять, будь-який із яких здатний до однозначного опису явища лише в своїх специфічних умовах. В такий спосіб, навіть, взаємовиключні ідеї і моделі можуть розглядатися в якості елементів загальної системи цілісного соціального політичного знання, зв'язаних між собою відображенням єдиного об'єктивного явища, нехай і з різних боків[38].

У той же час проведення цих принципів знов-таки має свою міру дієвості, яка, зі свого боку, ґрунтується на принципі об'єктивності. Для принципу відповідності її складає міра адекватності практичним реаліям

тих систем сучасних знань, із позицій яких здійснюється сутнісна ретроспекція цілісності процесу історичного розвитку соціально-політичного проектування. У випадку її порушення, по суті, актуалізуються ризики догматичної підгонки реального багатства історичних і соціокультурних форм становлення та розвитку проектної думки під схему, задану сучасними теоретиками. Своєю чергою, в процесі застосування принципу доповняльності випливають загрози еклектики та релятивізму, що зумовлюється можливою переоцінкою міри об'єктивної зв'язаності протилежно спрямованих ідей і точок зору. Останні, рухаючись до екстремуму у пізнавально-проектному освоєнні тієї або іншої сторони об'єктивної дійсності разом з одночасним ігноруванням її протилежності, можуть губити єдине об'єктивне підґрунтя і, тим самим, руйнувати системність суспільно-політичного знання в цілому.

Подоланню однобічності і першого і другого принципів сприяє дотримання вимоги системності, що орієнтує нас на відтворення соціально-політичного проектування як цілісної сукупності окремих елементів, міцність внутрішніх зв'язків між якими перевищує міцність їхніх зовнішніх зв'язків з елементами інших систем. Але реалізуючи зазначену вимогу, зіштовхуємося з низкою труднощів, зв'язаних із тим, що соціально-політичне проектування виявляє в собі безліч внутрішніх елементів і сторін: потреби, інтереси, цінності, проблемна ситуація, мета, ідеали, воля, управління, ідея, концепція, вербальне та нормативне оформлення, ідеологічне підкріплення та ін. Цей перелік можна продовжувати і продовжувати, занурюючись у такий спосіб у дурну нескінченність окремих деталей, в якій зникає той самий імператив відтворення проектної діяльності як цілісного, системного процесу. Щоб такого не трапилося, стає потрібною аналітична праця, мета якої – відокремити у проектній системі суттєві елементи від не суттєвих.

Із цієї позиції, зокрема, можна побачити у самому розвитку соціально-політичного проектування відповідне якісне поглиблення системного аналізу, втілене у творенні нормативних моделей кращих суспільно-політичних відносин: від синкретичної конкретності казуальних норм до всезагальної конкретності розвиненої юридичної техніки конституційної інженерії. Зрештою саме на цей бік «проектної» справи звернув увагу згадуваний вище Дж. Скотт, виводячи залежність між розміром масштабу проектної діяльності та мірою конкретності його результатів – проектів. Адже для того, щоб вони не ставали декларативними абстрактними конструкціями або, навпаки, жорсткими, перевантаженими дрібницями догматичними схемами життєво важливим виявляється вихід на творення конкретно-всезагальних моделей, запровадження яких уможливлює практичне встановлення синтетичної

переорієнтується на вирішення оперативних поточних завдань, будучи не в змозі сконструювати здійсненні форми досягнення, можливо в цілому вірно визначених, стратегічних цілей поступального розвитку. Політична партія може допомогти подолати цю біду за умови, якщо їй вдасться об'єднати під одним «організаційним дахом» дослідників і політиків, а в ідеалі забезпечити збіг виконання цих функціональних ролей в одних руках, коли партійні активісти стануть не лише успішними практиками, але і завбачливими теоретиками. Останнє може практично здійснитися, якщо під час обрання кандидатів на керівні посади партійної організації буде одночасно враховуватися і здатність генерувати ідеї, і вміння втілювати ці ідеї на практиці.

Тим самим, партійна організація має виступити своєрідним полігоном випробування теоретичних концепцій і проектів на здійсненність. Пояснюючи цю думку, нагадаємо, що будь-яка організація може бути представлена у вигляді сукупності норм колективної діяльності, дотримання яких дає можливість забезпечувати певну цілісну якість цієї діяльності та її результатів. Своєю чергою, життєздатність норм визначається тим наскільки вони наближаються до конструктивного освоєння закономірних зв'язків органічного плину суспільно-історичного процесу. На цій підставі дієвість організаційних норм, за допомогою яких ідеї та проекти, опредметнюються та конкретизуються, може розглядатися в якості критерію їхньої праксеологічної ефективності та теоретичної глибини.

Звісно, провал одиничних організаційних дій не може відразу трактуватися в дусі цілковитого заперечення тієї чи іншої проектної ідеї або навіть проекту в цілому. Для того, щоб у неймовірній складності реальних життєвих подій і процесів розрізняти випадковість і необхідність потрібна певна просторово-часова перспектива, яка би дала можливість оцінити міру відповідності запроектованої та організаційно опредметненої форми колективної діяльності закономірним потребам і реальним можливостям поступального розвитку суспільства як цілісності. В цьому сенсі окрема партійна акція, виділена із загального соціального контексту функціонування партійної організації, не здатна служити достовірним критерієм правильності або хибності різноманітних концептуальних позицій, їхньої сумісності чи не сумісності. «Будь-яка акція – в собі і для себе – є лабіринтом окремих дій окремих людей, що може бути у рівний спосіб осягнута і як достатньо мотивована із суспільно-історичної точки зору, «необхідна» подія, і як наслідок «помилок» або «вірних» рішень індивідів. Ця сама по собі дика плутанина вперше одержує сенс і дійсність, коли засвоюється в своїй історичній тотальності, себто функції в історичному процесі, в своїй ролі, що опосередковує минуле та майбутнє» – пише Г. Лукач[53].

духовної фрустрації, демонструє піддатливість різноманітним ідеологічним версіям відстоювання групового егоїзму.

Разом із тим, знов-таки не можна перебільшувати роль особистісного фактору становлення партії соціального прогресу, оскільки і тут виникає небезпека підміни спрямованості на вузлові стратегічні загально соціальні потреби мінливістю і часто-густо випадковістю бажань та прагнень окремих особистостей. У крайній формі це може проявитися в тому, що соціальна база партії знов зведеться до вкрай вузького олігархічного кола, яке буде використовувати соціально-прогресистську риторику для чергових маніпуляцій населенням. Щоб такого не трапилося, потрібна низка заходів, дотримання яких, на наш погляд, має сприяти збереженню діалогічної відкритості процесу партійного оформлення сил соціального прогресу.

Передусім, партія, яка претендує на роль провідника соціального прогресу, має стати формою забезпечення єдності суспільно-політичної теорії та практики, результатом чого має стати значне підвищення якості політичного проектування. До сьогодні спроби поєднання в руках вітчизняних партій теоретичної та практичної діяльності мають поодинокий характер. Здебільшого же панує своєрідний розподіл праці, коли розробка суспільно-політичної теорії покладається на академічне співтовариство, а реальна політика та будівництво партій здійснюється політиками-практиками.

Слід сказати, що така модель має певні переваги, що, звісно, мають бути збережені. Мова, насамперед, йде про те, що вчені і філософи, не втягнуті безпосередньо у політичну повсякденність, мають змогу піднятися «над процесом» та одержати можливості стратегічного огляду тих далеких цілей та ідеалів, із реалізацією яких зв'язане необхідне та сутнісне майбутнє суспільства. Водночас така позиція «зверхнього спостерігача-аналітика» має і свої недоліки, оскільки певна відокремленість від практичних реалій робить проблематичним визначення тих конкретних кроків, реалізація яких уже сьогодні здатна спрямувати суспільно-історичний рух у потрібному напрямку. Своєю чергою, політики-практики затягуються у вир поточних справ і, досягаючи успіхів у тактиці, водночас відстають у стратегії та діагностиці тих корінних питань, вирішення яких є умовою відтворення системної цілісності суспільства.

Рухаючись кожний своїм шляхом, практичні політики і представники наукових кіл ризикують розійтися один з одним та загубити спільну мову, коли завантажені поточними питаннями політичні діячі просто не в змозі піднятися до стратегічних висот філософа, а філософ не може спуститися до конкретних земних справ. У цьому відриві теорії та практики відповідно втрачається глибина соціально-політичного проектування, яке

живої єдності у соціальному розмаїтті. Умовою же досягнення такого результату є розмежування у перетворюваній об'єктивній суспільній системі необхідних зв'язків від випадкових, істотних від неістотних, себто розкриття та освоєння її закономірностей.

Тим самим завдання з експлікації мисленневих моделей закономірних зв'язків соціально-політичного проектування як суттєвої складової дотримання принципу системності постає і перед нами. В процесі його вирішення, знов-таки, можливі різноманітні девіації, що випливають із порушень єдності всезагального, особливого та одиничного. Так, прагнучи реалізувати лише, так званий, «номотетечний» метод, маючий на меті відкриття та формулювання загальних законів, можемо вийти на творення догматичних абстрактних загальних схем, дуже далеких від реальної процесуально-історичної багатоманітності соціально-політичної практики та проектування. І тим самим лише підтвердити песимістичні висновки представників Баденської школи (В. Віндельбанд, Г. Рикерт[39]), за якими застосування номотетичного методу має обмежуватися виключно галуззю природознавчих наук і в жодному разі не претендувати на соціогуманітарну сферу, де повинний панувати «ідеографічний» метод опису одиничних та однократних явищ. Але погоджуючись із застосуванням «ідеографічного» методу, автоматично відмовляємося від системного принципу та ризикуємо загрузнути у фрагментарних описах окремих подій і їхніх релятивних оцінках, за якими, на нашу думку, буде вкрай важко роздивитися в розмаїтті проявів соціально-політичної проектної думки єдиний духовний сенс і спільне об'єктивне практичне підґрунтя.

Подібний негативний результат виступає природним наслідком неправомірного змішування понять «закон» і «закономірність». Закон, в якості суттєвого, загального, стійкого, такого, що повторюється, необхідного, об'єктивного зв'язку явищ дійсності, проявляється лише в конкретних умовах. Своєю чергою, закономірність і являє собою форму цієї діалектичної єдності між законом, з одного боку, та конкретними умовами його прояву, з іншого. Отже, встановлення закономірності означає не з'ясування якихось суто загальних, абстрактних сторін, сутнісних відношень досліджуваного предмету, а розкриття в ньому взаємодії загального, особливого та одиничного, що, звичайно, є передумовою виходу на об'єктивне, цілісне, конкретне знання. Останнє фіксує результати наукового пошуку істини в діалектичній єдності її відносних та абсолютних чинників. Воно абсолютне в плані закріплення об'єктивного систематизованого знання про ті або інші окремі явища, аспекти дійсності в певній сукупності їх внутрішніх зв'язків, особливостей, умов, місця та часу, за яких вони виникають, існують і

розвиваються. І водночас відносне, оскільки визначена сукупність закономірних відношень не є вичерпною, а процес з її пізнання ніколи не може бути завершеним.

Дотримання цієї відкритості пізнання процесуальності дійсності забезпечується принципом історизму, реалізація якого дозволяє відкривати системно-генетичну цілісність процесу змінювання конкретно-історичних закономірних форм прояву дії законів. Однією з перших найбільш розроблених стратегій вирішення цього завдання став формаційний підхід, представники якого (переважно філософи марксистського спрямування) орієнтовані на реконструкцію тотальності суспільно-історичного розвитку у загальноісторичному та загальнолюдському вимірах.

Для цього розроблювався зміст поняття «суспільно-історична формація», що позначує специфічний тип суспільної системи, яка розвивається за особливими закономірностями на підґрунті певного способу виробництва. Іншими словами, суспільно-економічна формація – це «свого роду скелет суспільства, в якому фіксуються і опорні точки суспільного організму, і основні залежності його елементів, і основні механізми, що зв'язують їх один із одним»[40]. Тобто поняття «формація» має подвійне семантичне навантаження, фіксуючи в собі єдність статичного та динамічного в розвитку суспільства, водночас виявляючи типологічні особливості наявної системи суспільних відносин і характеризуючи конкретно-історичні етапи їх розвитку.

Поряд із цим формаційна концепція прагне реалізувати ідею діалектичної єдності об'єктивного та суб'єктивного чинників історії. Вважається, що зміна суспільно-історичної формації відбувається об'єктивно, але носіями перетворень завжди є конкретні суб'єкти – особистості, соціальні групи (класи, нації тощо). Причому найбільш суттєвим для формування суб'єктивного фактору є процес класоутворення, який відбувається на підґрунті розподілу праці та концентрує в собі найбільш суттєві суперечності епохи, вирішення яких і складає провідну рушійну силу оновлення суспільно-історичних формацій.

Сприяючи матеріалістичному засвоєнню глибинних соціально-структурних закономірностей суспільного організму, розвиток формаційного підходу супроводжувався чисельними спотвореннями, що проявлялося в абсолютизації економічного базису структури суспільства («економізм», «технократизм» та ін.), перебільшенні ролі окремих класів і водночас недооцінюванні духовно-ціннісних і національно-етнічних зв'язків («вузькокласовий підхід»), необґрунтованому нав'язуванні культурно-історичного, і зокрема, проектного досвіду «передових країн»

веде до спроб видачі особливих інтересів за всезагальні, а, отже, до ігнорування соціально-значущих потреб соціального організму як цілого. Результатом стає омертвіння та соціальне відчуження партії, яка через це може набувати характеру закритої секти або у разі здобуття державної влади перетворюватися в рушійну силу становлення авторитарних і тоталітарних режимів.

Проте все це не повинно означати непотрібності самого класового принципу для побудови партії соціального прогресу. Навпаки, за сучасних умов, як було показано у попередніх підрозділах, його застосування дає змогу знаходити в зовнішній фрагментарності та безсистемності сучасних соціальних процесів всезагальні внутрішні тенденції та на цій підставі у динамічній багатоманітності інтересів сучасного суспільства визначати ті з них, що відповідають потребам соціального поступу. В той же час, підкреслимо, що застосування цього методу повинно мати творчий, критичний характер, відкритий врахуванню новітніх тенденцій суспільного розвитку.

Зокрема, його дотримання не може зачиняти двері партії соціального прогресу перед представниками тих груп, об'єктивне місце яких у суспільному розподілі праці начебто однозначно диктує їм схильність до консервативного захисту існуючого ладу, в тому числі, і тоді, коли лад насправді означає безладдя. Насправді такої однозначної детермінації не було ніколи, оскільки в дійсності конституювання та реалізація групового інтересу має складний нелінійний характер, переломлюючись через складні механізми відтворення особистості та корелюючи з її унікальністю та здатністю до автономного обрання певної соціальної позиції. Тим більше, цей процес ускладнюється тепер, коли відбувається прискорення процесів автономізації особистості, зниження ступеню її соціально-групової укоріненості.

Зазначені тенденції є характерними і для нинішніх можновладців, а, отже, і в їхньому середовищі відбувається індивідуалізація особистості, що не лише загрожує небезпечними наслідками, руйнуючи позитивні норми групової поведінки, але одночасно породжує й ефект індивідуальної емансипації від спадщини негативних, вузькогрупових традицій. І, стало бути, можливі випадки, коли внаслідок унікальної комбінації життєвих обставин особистість, що за своїм статусом належить до консервативних груп, може отримати імпульс для розвитку внутрішньої свободи як суб'єкта соціально значущих новаторських дій, у тому числі, і всупереч тим вузьким інтересам, що випливають із її місця у соціально-класовій структурі. І, навпаки, наслідком ускладненої динаміки соціальних процесів, збільшення міри свободи та автономії особистості, є те, що не всі представники найманої праці суб'єктивно готові сприяти прогресивному руху, чимала їх частина, особливо за умов деморалізації та

те, що будь-яка владна сила прагне себе увічнити. До того ж, і для налагодження тимчасових асоціацій стає потрібною певна міра управлінського професіоналізму та компетентності, що будуть намагатися знайти своє постійне застосування.

Звідси, як не дивно, але на практиці заперечення постійної партійної організації може змикатися з методами дій окремих сучасних партій, що з метою самозбереження, увічнення свого політичного домінування свідомо обирають стратегію «всеохопності» (термін «всеохопна партія» («catch-all party») запропоновано О. Кирхаймером[51]), суть якої в тому, щоб завоювати будь-яку підтримку, яка тільки може бути знайдена в суспільстві. По суті, на цьому шляху знов актуалізується загроза «демократичного» заграавання з масами, коли за умов браку чітких принципів політичної діяльності стає реальним виникнення нової форми політичної монополії на шляхах обслуговування, в тому числі, і випадкових та соціально небезпечних забаганок виборців.

Хоча треба визнати, що як теоретична ідея «тимчасовості» політичних партій, так і практичне формування їхньої «електоральної всеїдності» відображають і ґрунтуються на реально маючих місце зворотних сторонах дифузії традицій відтворення цілісності окремих соціальних груп (класів, націй та ін.), зростанні складності та динамічності соціально-класової структури, коли породжувана ними індивідуалізація буття людини, крім збільшення її свободи, також зумовлює ризики фрагментації суспільства та деструкції цілісності особистості, яка губить соціальну укоріненість і, тим самим, у чомусь уподібнюється «перекаті-полю», котре випадкові зовнішні сили легко перетягують у різні боки. Намагаючись максимально відреагувати на такі девіації, партія у природний спосіб ризикує знизитися до рівня «дурної одиничності» та, занурюючись у повсякденність, загубити можливість побачити в хаосі різноманітних випадкових інтересів ті корінні потреби поступального суспільного розвитку, задоволення яких дозволяє відтворювати синтетичну єдність у соціальному розмаїтті. Звісно, це негативно відображається на здатності партії виконувати функцію з осмислення стратегічних перспектив суспільно-історичного процесу та проектування його оптимальних форм. «Зменшення соціальної і політичної визначеності партій, їхнє прагнення якомога ширше задовольнити запити електорату і різних груп інтересів, що часто-густо суперечать один одному, веде до еклектичності та поточності політичних платформ. Таке переважання коню'юктурних і тактичних розрахунків заважає довготерміновому плануванню» – пише К. Г. Холодковський[52].

Протилежний варіант перебільшення інтересів окремих соціальних груп (класів, націй, етносів, регіональних громад та ін.) та нехтування інтересами решти членів суспільства є так же шкідливим, оскільки і він

«менш розвиненим». Крім того, догматизація формаційної ідеї сприяла суспільно-історичній дезорієнтації проектувальника, випадки якої описані К. Поппером. Але разом із тим погодитися з його висновками щодо цілковитої відмови від концепції суспільно-історичних формацій також не можемо. Напевно, вона має бути збережена і водночас поглиблена розумінням нелінійних багатомірних механізмів прояву та дії формаційно-економічних структурних зв'язків.

У зв'язку з цим, на нашу думку, має бути врахований досвід теоретичної розробки цивілізаційного підходу. Його автори (насамперед, М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін.[41]) підкреслюють не можливість зведення унікальної соціокультурної своєрідності конкретних локальних соціальних організмів до деяких універсальних принципів. Світова історія, звідси, є не результатом лінійного розгортання всезагальності природи людського роду, а наслідком складної взаємодії окремих цивілізаційних утворень. Зазначена взаємодія має суто зовнішній характер, а її переростання у внутрішню стримується вкрай потужним суб'єктивним фактором – цивілізаційно-культурною «душею», яка являє собою сукупність ментальних настроїв і настанов, традиційних цінностей і норм. Для процесу зародження цієї колективної «душі» та її подальшого оновлення велике значення мають визначні пасіонарні особистості, «творчі генії», «спасителі з мечем» (термін А. Тойнбі[42]), що своєю діяльністю здатні задавати ціннісні та нормативні орієнтири, відтворювані наступними поколіннями людей.

Суб'єктивістське розгорнення цивілізаційного підходу, навіть, може виливатися у спроби його своєрідної «проективізації», коли сама цивілізація починає розглядатися як сукупність культурно-символічних програм соціального розвитку, за допомогою яких суспільство досягає деяких загальних цілей (К. М. Кантор, Д. Є. Муза та ін.[43]). «… наш варіант категоризації спирається на інтуїцію про те, що реальність цивілізації (у блаж. Августина – civitates, Місто) створюється не стихійно, але проективно, через цільові та нормостворювальні конструкти, що охоплюють всю споруду локальної цивілізації та задають їй вектор культурно-історичної прагматики»[44]. При цьому «творча меншість» і «більшість» цивілізації творять концептуальний каркас цивілізаційного проекту не свавільно, а в історично-генетичний спосіб під впливом викликів проблемних ситуацій і покладання себе в якості «суб'єкта історієтворчості»[45].

Теоретична система, яка постає звідси, по-своєму, напевно, може сприяти реконструкції унікальності життєдіяльності конкретних суспільств, виявленню специфіки їхньої соціальної психології та ментальності, унікальної неповторності властивого їм ціннісного виміру

цілепокладання суспільного розвитку. Зрештою слід погодитися із тим, що в національно-культурних традиціях, цінностях і нормах справді може бути зашифровані мудрість та духовно-практичний досвід колективного багатопоколінного засвоєння внутрішньої специфіки дії тих або інших закономірних зв'язків, яких, своєю чергою, завжди бракує найдосконалішим теоретично-проектним системам окремих дослідників і проектантів. Позитивним наслідком цивілізаційного підходу також може стати вирівнювання історичного значення різних суспільств, культури яких, виростаючи з конкретно-історичних місцевих умов і маючи поліфонічний характер, дійсно, не можуть градуюватися на лінійній шкалі на вищі або нижчі, а, відзначаючись якістю унікального цивілізаційного надбання, завжди заслуговують на рівноцінну повагу та збереження.

Водночас за гнучкістю цивілізаційного підходу стоять і неабиякі проблеми. Передусім, перебільшення історико-культурної дискретності суспільно-історичного розвитку може проявлятися в знеціненні поняття «людство» та відповідній деструкції ідеї загальнолюдської єдності в розмаїтті національних культур і цінностей. Крім того, можливе однобічне зв'язування джерела глобальних суспільних конфліктів з культурно-духовними відмінностями окремих суспільства поза врахування інших соціальних, економічних, політичних передумов (зокрема, в дусі ідеї «зіткнення цивілізацій» С. Гантингтона[46]). На нашу думку, наступним кроком на цьому небезпечному шляху може стати проповідь культурно-цивілізаційної винятковості, що до речі вже знайшло своє відображення і на теоретично-проектному і практичному рівнях (йдеться про теорію та практику фундаменталізму, расизму, фашизму, нацизму та ін.).

Крім того, заперечення загальнолюдських критеріїв поступального суспільно-історичного розвитку створює сприятливе підґрунтя для легітимації архаїчних застарілих соціальних форм. Посилання на їхнє особливе унікальне цивілізаційне коріння може використовуватися навіть і тоді, коли вони явно не витримують жодного порівняння з модерними більш прогресивними порядками інших країн. При цьому за вказівками на якийсь особливі цивілізаційні цінності нерідко може ховатися бажання теоретично легітимувати той або інший авторитарний режим. У ході розв'язання завдання зі свого увічнення, йому стають у нагоді ірраціональні інтенції цивілізаційного підходу, зокрема, в плані підкреслення принципової не можливості раціонально осягнути ту випадкову комбінацію унікальних особистісних, соціально-психологічних та ментальних факторів, що зрештою і визначила цивілізаційне обличчя. По суті, такого роду аргументами може маскуватися консервативна застиглість і непрозорість традиційних форм, що одержав статус

формуванню дуже вузьких внутрішньопартійних зборів, так званих, «кокусів» – фактичних центрів ухвалення всіх важливих політичних рішень у закритому режимі без урахування думок як партійних низів, так і тих партійців, які представляють партію в органах державної влади. Масова же і формально дуже демократична партійна організація, із потужними ідеологічними традиціями виконує функцію своєрідної «димової завіси», яка приховує авторитарну владу невеличкого кола «партійних босів». Поступово консервуючись, система «кокусів» починає все менше орієнтуватися на вирішення реальних соціальних проблем і все більше перейматися проблемою збереження власних владних позицій, вживаючи для цього догматичну ідеологічну риторику. Тим самим, «пов'язана з партією постійна організація із засобу перетворюється в мету, якій в кінцевому підсумку підпорядковується все: принципи, особисті переконання, веління суспільної і навіть приватної моралі»[49].

Міркуючи над засобами попередження цієї негативної тенденції, М.Я. Острогорський спробував обґрунтувати можливість скасування системи постійних партійних організацій, на зміну яким мали прийти тимчасові партії без ідеологічних претензій на універсальне вирішення всіх проблем. «Партія, яка тримає своїх членів буцімто в тисках, оскільки вони до неї вступили, поступилася би місцем групуванням, які б вільно організовувалися та реорганізовувалися, залежно від змінюваних проблем життя і викликаних ними змін у громадській думці»[50].

Для підкріплення цієї ідеї була здійсненна спроба критичної ревізії класичної соціально-філософської концепції «загальної волі». Прагнучи розвінчати демагогічну силу посилань на неї, російський політолог, у цілому правомірно вказував на те, що загальна воля має конкретно-історичний характер, змінюючи свій зміст від епохи до епохи. Отже, певні ідеологічні та організаційні традиції із ходом історії стають шкідливими, такими, що сковують собою розвиток суспільної свідомості, яка, тому, має бути звільнена від містифікованого образу загальної волі. Проте він водночас припускався і певної помилки, абсолютизуючи цю мінливість і не вказуючи критерію раціонального осягнення загальнозначущого та соціально корисного характеру тих або інших політичних проектів із вирішення окремих конкретних питань поза системного цілісного бачення перспектив суспільно-історичного розвитку.

Крім того, не розкривався механізм зв'язку нових партійних форм із державою, і це було не випадково, оскільки тут ховалося нерозв'язане протиріччя між постійністю державної влади та мінливістю суспільно-громадянських рухів. Адже для вирішення і одиничних проблем виявляється потрібним вихід на державу, певна можливість впливати на характер здійснення нею своєї влади, а, значить, і здобуття певної частки цієї влади. Але одну з тенденцій соціально-політичного розвитку і складає

Але, напевно, якщо так відбувалося би завжди соціальне управління та загалом людська історія стали неможливими. І, дійсно, суспільно-історичний досвід містить чисельні випадки позитивного соціального впливу інституту політичного, і зокрема, партійного представництва як рушіїв соціально значущого проектного новаторства.

Урешті-решт, представництво виявляється атрибутивним елементом конституювання соціальної групи як колективного політичного суб'єкта, що організаційно оформлюється за допомогою делегування певній особі або групі осіб певних мандатних повноважень. У такий спосіб відбувається перехід від атомізованого, серійного існування окремих індивідів до відтворення цілісного групового існування, яке одержує в особі представників канал артикуляції колективних інтересів. Неодмінно привносячи в цей процес власну унікальну індивідуальність, часто навіть не усвідомлюючи цього факту повною мірою, представник все-таки не обов'язково виявляється, так би мовити, чужорідним тілом у органічній спільності групи. Навпаки, його особистий успіх, навіть як певного роду узурпатора, значно залежить від ступеня адекватності його індивідуальних інтересів інтересам колективу. «Бо легітимне самозванство лише тому і стає успішним, що узурпатор – не обачний цинік, який свідомо обдурює народ, а людина цілком щиро приймаюча себе за щось інше, ніж вона є. Один із механізмів, за допомогою якого узурпація і подвійна гра здійснюються в цілковитій невинності, якщо так висловитися, і повністю щиро, полягає в тому, що інтереси довірителів і довіреної особи в більшості випадків істотною мірою збігаються» – пише П'єр Бурд'є[48].

Звідси ключем розв'язання проблеми із забезпечення функціонування партії в демократичному режимі має ставати пошук механізмів відновлення життєво потрібної міри відповідності між партійними, з одного боку, та груповим і суспільним інтересами, з іншого. Песимізм же Р. Міхельса в цьому разі виявляється просто втечею від розв'язання цього завдання, чекати позитивні соціально-практичні результати від якої видається вкрай проблематичним.

Порівняно з цим набагато більш конструктивною виглядає позиція іншого сучасника епохи виходу на історичну авансцену масових партій – М. Я. Острогорського. Головний результат його досліджень, що, на наш погляд, зберігає свою актуальність до сьогодні, полягав у докладній реконструкції механізмів відчуження масової партійної організації від власних членів і суспільства за умов формального гарантування рівних виборчих прав. На матеріалі тогочасних Великобританії та США він показав, що в капіталістичному суспільстві налагодити постійну організаційну працю на місцях і в центрі під силу лише добре фінансованим групам інтересів. Перебуваючи у тіні, вони сприяють

сакральних вихідних засад цивілізації, виходять із-під вогню суспільної критики. Звісно це може забезпечувати потрібну сталість, збалансованість соціального розвитку, але також і продукувати міфологічне, авторитарно-монологічне спотворення нормативних регуляторів соціального буття.

Себто виникає потреба зі зняття локально-суб'єктивістської однобічності цивілізаційного підходу із одночасним збереженням властивих йому інтенцій щодо відтворення поліструктурності, багатомірності органічних зв'язків соціальної матерії. Відповіддю на неї може стати синтез формаційного та цивілізаційного підходів, унаслідок якої формаційні закономірні матеріально-виробничі та соціально-класові зв'язки мають розглядатися в якості всезагально-конкретних засад суспільного организму, що проте реалізують свою визначальну дію не в безпосередньому, однобічному режимі, а через серію нескінченних нелінійних взаємоперетворень і взаємопереходів із множинністю різнопланових цивілізаційних зв'язків (насамперед, національно-етнічних, духовно-культурних, психологічно-ментальних). Такий синтез, на нашу думку, відтворюючи закономірний характер розвитку соціально-політичного проектування, певною мірою долає зайву лінійність формаційної схеми, з одного боку, та фрагментарність цивілізаційної локальності, з іншого.

Слід відзначити, що протиріччя між лінійністю всезагальної конкретності формаційного концепції та особливою багатоманітністю цивілізаційного підходу, звісно, не може бути подолано в повному обсязі. Не можуть бути цілковито зняті і ті протиріччя, що актуалізуються в ході застосування принципів об'єктивності, відповідності, доповняльності, системності тощо. Власне наявність цих суперечливих тенденцій має природний характер, відтворюючи реальну антиномічність буття суспільства та людини.

Відтак і сам соціально-політичний проектний рух виступає своєрідною суперечливою формою освоєння суперечливості суспільно-історичного процесу. Так, спрямовуючись на конструктивну гармонізацію суспільних відносин, у своєму максимумі він може виливатися в прагнення позбутися соціальних протиріч у цілому. Подібні інтенції властиві більшості утопістів від Платона до окремих вульгарних марксистів XX ст., маючи прояви в їхніх чисельних намаганнях забезпечити негайне і повне злиття інтересів особистості, суспільства та держави. Досягнення такого результату, звісно, аж ніяк не могло означати утворення деякого стану вічної ідилії та миру. Насправді, воно би привело до завершення історії людського роду, припинення існування соціальної матерії як частини Всесвіту, здатної до самовідтворення.

Річ у тім, що без протиріччя не було би розвитку, а характерне для історії неустанне діалектичне подолання відцентрових, антагоністичних первин, іманентних природі людини, зрештою, є загальною формою соціального прогресу. "Засіб, яким природа користується для того, щоб здійснити розвиток всіх задатків людей, – це антагонізм їх у суспільстві, оскільки він, врешті-решт, стає причиною їх закономірного порядку. Під антагонізмом я розумію тут недоброзичливу товариськість людей, тобто їх схильність вступати в спілкування, яка пов'язана, проте, із загальним опором, що постійно загрожує суспільству роз'єднанням – вказував ще І. Кант[47]. Водночас наведену думку німецького філософа, напевно, було б неправильно інтерпретувати в тому ключі, що соціальна єдність має перевагу перед соціальною багатоманітністю, яка неодмінно включає у себе, в тому числі, і певні ентропійні засади. В діалектичному плані негативна, дезінтегруюча тенденція, що руйнує єдність протилежностей, є такою лише у відношенні до свого іншого – позитивного, інтегруючого, такого, що відновлює цю суперечливу єдність, і навпаки.

Себто завданням соціально-політичного проектування виступає не елімінація протиріч із суспільного життя, а творення тих форм, що здатні переводити їхнє розгортання у конструктивні життєдайні рамки, виключаючи руйнівні антагонізми. Звідси базовою настановою дослідження соціально-політичного проектування має бути вимога з відтворення тієї міри відображення суперечливої єдності сутнісних сторін соціально-політичної дійсності, відновлення якої в проектній думці і виступало джерелом її поступального розвитку, досягненням нею нових практичних і теоретичних висот. Варто солідаризуватися з С. Б. Кримським, на думку якого одним із вихідних принципів оновленої раціональності у нашу епоху має стати принцип міровизначення, де «міра має не тільки кількісно-якісні, а й ціннісні аспекти, виступає не тільки як єдність якості і кількості, а й як норматив будь-якої діяльності, основа гармонії і доцільності у моделюванні людини та її світу»[48]. У такому сенсі, визначаючи соціальну корисну «закономірну» міру вирішення того чи іншого реального протиріччя, створюємо водночас теоретичне і практичне підґрунтя для відокремлення наукової раціональності від утопічного дилетантизму, адже «все розумне має межі, безмежною буває лише дурість»[49].

Крім того, цікаве трактування діалектичної суперечливості духовно-конструктивної діяльності дав свого часу С. Л. Франк. На його думку, суперечливість духовного освоєння світу не може услід за І. Кантом трактуватися як причина для відмови від пізнання сутності об'єктивних явищ. Насправді, вона до певної міри вірно відображає дуальну антиномічність реального буття. Від самого початку людина постає перед

партійної роботи. У той же час одних особистих патріотичних переконань і добрих намірів явно бракує для партійної мобілізації народного загалу на розв'язання завдань загальносоціального поступу. Тим більше, що реалізація цієї мети наштовхується як на потужний зовнішній спротив капіталістичної дійсності, яка обмежує вільний доступ до ресурсів, потрібних для партійно-організаційного оформлення прогресивних соціальних сил, так і на значні внутрішні перешкоди, зв'язані з теоретичною та практично-організаційною слабкістю потенційних суб'єктів соціального прогресу.

Залученню широких мас у партійну роботу, крім того, заважає те, що в суспільній пам'яті лишається свіжим сумний досвід комуністичної партії, в історії якої початковий дійсний підйом масового ентузіазму змінився на тривалий період бюрократичного окостеніння та формалізму, завершенням чого стало фатальне відчуження партійної організації від суспільства та її загибель. Звідси в масовій свідомості досі лишаються поширеними настрої розчарування та зневіри в реальність можливості забезпечити функціонування політичної партії в демократичному та відкритому режимі. Зазначена тенденція знаходить своє підкріплення і на теоретичному рівні, де вже давно ведеться нищівна критика масових партійних рухів. Було б невірно пройти поміж неї: вона заслуговує на вивчення, тим більше, що певною мірою дає змогу побачити, нехай, можливо, і в гіпертрофованому вигляді, реальну динаміку розгортання протиріч розвитку масових політичних партій: між партією та суспільством, між партійним апаратом і рядовими партійцями, між партійними керівниками та частиною «апаратчиків» тощо.

Найбільш крайніх песимістичних висновків на цьому шляху свого часу дійшов Роберт Міхельс, який, досліджуючи соціально-демократичні рухи та партії, навіть, сформулював «залізний закон олігархаризації», суть якого полягає в тому, що у зв'язку з технічною неможливістю забезпечити рівну масову участь у соціальному управлінні всі і, в тому числі, найдемократичніші організаційні форми неминуче вироджуються в режим влади небагатьох, себто олігархію. Тому будь-яка партія, зокрема, і та, яка претендує на вираження і захист корінних інтересів найчисельніших соціальних груп і класів, рано чи пізно, але губить свою демократичну відкритість як у внутрішньопартійних взаєминах між центральним керівництвом та масою рядових працівників, так і взаєминах між партією та суспільством в цілому[47].

На нашу думку, таку позицію слід оцінювати як неправомірне перебільшення одного з аспектів відносин організаційно-політичного представництва: представники, справді, можуть зловживати своїм статусом та губити демократичний, діалогічний зв'язок з тими соціальними суб'єктами, інтереси яких вони намагаються представляти.

разі політика перестає виступати проявом внутрішньої свободи суб'єкта, стаючи для нього гетерономною силою, чий руйнівний потенціал штовхає партійних керманичів у пастки крайнощів плебісцитарної демократії, де вони, для того, щоб утриматися при владі, змушені потурати дурним інстинктам натовпу, та, зрештою, не вести за собою маси, а прилагоджуватися до їхніх недалекоглядних і мінливих забаганок.

Отже, у стратегічному вимірі застосування жодних новітніх PR-технологій не спроможне замінити собою ідейну переконаність і відданість рядових партійних активістів, які працюють не на страх, а на сумління, розглядаючи політичну діяльність не як щось гетерономне, нав'язане зовнішніми силами, а як власний автономний вибір. Підкреслимо, в цілому це, напевно, розуміють всі провідні вітчизняні політико-партійні гравці, про що свідчать їхні намагання побудувати якомога більш розгалужену мережу партійних осередків, які б мали не формальний, а фактичний характер, будучи підтримувані добровільною та відповідальною працею пересічних українців. Особливо активізуючись під час виборчих кампаній, зазначені спроби проте до сьогодні не мають значного успіху у масштабі країни. Як правило, їхнім ініціаторам бракує здатності запропонувати проект поступального соціально-політичного розвитку всього суспільства, який би знайшов відгук та підтримку в розумі та серцях більшості українських громадян, а натомість із метою мобілізації ідейних прибічників експлуатуються мовні, культурні та релігійні регіональні уподобання, випадки соціально-економічних диспропорцій у розвитку окремих областей та ін. Виникаюче в такий спосіб осереддя партійних активістів, що працюють за ідею, а не за гроші, відзначається партикулярністю, за своєю суттю не маючи змоги вийти на всеукраїнський рівень. У кінцевому же підсумку все це, звісно, сприяє розгортанню регіонального сепаратизму та загрожує цілісності української держави.

Напевно, корінна причина цього полягає не лише у підступах окремих антисоціальних сил, що керуються в своїй політичній діяльності девізом стародавніх римських імператорів: «Divide et impera» (розділяй та володарюй), спекулюючи культурними відмінностями окремих частин нашої країни та, тим самим, відволікаючи увагу більшості наших співгромадян від вирішення тих спільних соціально-економічних проблем, що стоять сьогодні перед ними незалежно від того, в якій місцевості вони проживають та на якій мові воліють розмовляти.

Зрештою чимала частина населення і, в тому числі, й окремі політики виявляється вище цих маніпуляцій, зберігаючи в своїй душі неабиякий запас патріотизму та громадянськості, щиро вболіваючи за рідну землю, прагнучи її зміцнення та дійсно намагаючись знайти і практично запровадити для цього форми більш ефективної соціально значущої

подвійністю, яка водночас є справжня нероздільна єдність, – або перед єдністю, яка виявляє себе як конкретна внутрішня наскрізна єдність саме в нероздільній належності одного другому, у нестримному переливанні одного в інше тих двох, на які воно розділяється. Крім того, «про які б логічно відображені протилежності не йшла мова – про єдність і множину, дух і тіло, життя і смерть, вічність і час, добро і зло, Творця і творіння, – в кінцевому підсумку ми будь-де стоїмо перед тим співвідношенням, що логічно роздільне, засноване на обопільному запереченні разом з тим є внутрішньо злитим, пронизуючи один одне – що одне не є інше і поряд з цим і є це інше, і лише з ним, у ньому і через нього є те, що воно справжнє є в своїй останній глибині та повноті»[50].

Звідси система теоретичних понять розділює та єднає буття, тим самим, забезпечуючи раціональне узгодження суб'єктивності та об'єктивності і водночас відкриваючи ірраціональність як протилежний аспект раціональності. Своєю чергою, конструктивне вирішення цього протиріччя має наслідком укорінення буття у всезагальній єдності не осягнутого як трансраціональне, яке знімає собою монодуалізм буття та свідомості, раціонального та ірраціонального. На цій підставі визначалася тріадичність процесу відновлення усвідомленого та стихійного, коли суб'єкт занурюючись в об'єкт, відкриває в ньому за допомогою діалогу, актів «одкровення» вищі трансраціональні сенси, а, по суті, іншого суб'єкта з його потребами, переживаннями та цінностями.

Можна по-різному ставитися до релігійних, ідеалістичних тональностей цієї концепції тріадичності процесу відновлення цілісності буття, але в будь-якому разі вона містила правильну думку про необхідність розмикання бінарного дихотомічного протиставлення суб'єкта та об'єкта духовної діяльності. Зрештою недостатня реалізованість цього філософського дороговказу зі встановлення «трансраціональної», тріадичної міри зняття протиставлення раціонального та ірраціонального, свідомого та стихійного до сьогодні є однією з причин інструменталістського відчуження соціально-політичного проектування від людини та суспільства. Суть цього відчуження полягає в культивуванні техніцистської моделі проектної діяльності як оволодіння, опанування довколишнім середовищем, наприклад, через розробку різноманітних технологічних проектів захоплення та утримання влади, маніпуляції громадською думкою, зомбування населення тощо.

У цьому випадку людина впливає на певний предмет в інструментальний спосіб, суть якого в обслуговуванні короткотермінових, егоїстичних інтересів, що ігнорує внутрішню структуру об'єкта діяльності, його місце в системі Всесвіту. Тобто відбувається спотворення

діяльної єдності людини та світу, дотримання якої передбачає не однобічне привласнення, використання чогось, але освоєння, засноване на взаємності. «На жаль перетворююча діяльність людини часто-густо якраз позбавлена такої взаємності: багато що ми перетворюємо, так і не освоївши, порушуючи те, що, вдамося до терміну Григорія Сковороди, можна поіменувати як «природовідповідність» – відзначає В. Г. Табачковський[51].

Усвідомлюючи загрози техніцизації та інструменталізації, водночас вважаємо, що відмова від діяльнісного принципу у контексті нашого дослідження все-таки була би помилковою. Маємо враховувати, що інтегративну, системоутворювальну закономірність соціально-політичного проектування складає діяльна єдність його суб'єкта та об'єкта, яка, по-суті, і виступає втіленням його базового суперечливого відношення. Причому його деструктивне заперечення, просте відкидання означало би не просто руйнацію джерела проектування як доцільної цілепокладальної діяльності, а загалом відмову людини від своєї суб'єктності, а, врешті-решт, від своєї свободи і відповідальності. Зважаючи на це, завдання зі зняття інструментального режиму суперечливого відношення: «суб'єкт – об'єкт» має ставитися по-іншому, а саме як пошук шляхів подолання механістичного розведення суб'єкта та об'єкта, встановлення засобів відновлення міри конструктивної, соціально-значущої суперечливої єдності між людиною як творцем і навколишнім світом як об'єктом перетворювальних суб'єктних зусиль.

Для цього спочатку визначимо зміст відношення «суб'єкт – об'єкт». Поняття «суб'єкт» та «об'єкт» (лат. subjectum – підмет, objectum – предмет) мають статус фундаментальних філософських категорій. В античності та середньовіччі було поширеним онтологічне розуміння «суб'єкта» як носія субстанційних властивостей і характеристик, що визначають якісні особливості об'єкта. Відповідно об'єкт – це те, що залежить від суб'єкта. В такій інтерпретації зазначені поняття використовувалися для обґрунтування ідеї вищої духовної субстанції як творця, «деміурга» – суб'єкта діяльності зі створення космічної світобудови, структурування інертної матерії. Цю лінію думки відображає формальна логіка Аристотеля, що конкретизує суб'єктний блок діяльнісного акту шляхом диференціації причин на цільову, діючу і формальну, і лише позначає об'єктно-предметний блок, що фіксує загальну матеріальну причину.

У епоху Нового часу під «суб'єктом» переважно розуміли окремого, ізольованого індивіда, який пізнає певний фрагмент природи, тобто об'єкт. Індивідуалізм цієї точки зору заважав визначенню конкретних механізмів взаємозв'язку суб'єкту та об'єкту, зумовлюючи їх антиномічне

що, тим самим, гублять статус активних політичних суб'єктів, перетворюючись із безпосередніх учасників партій у пасивних споживачів продуктів їхньої діяльності. У такий спосіб створюється поле можливих маніпулятивних зловживань, що збільшується залежно від ступеню монополізації інформаційного простору окремими мас-медійними корпораціями.

У радикальних формах усе це може обумовлювати те, що політична партія перестає виконувати функцію із налагодження гармонічної зустрічі між представниками громадянських сил та носіями державної влади. Натомість вона, зрештою, вироджується в своєрідне політико-рекламне підприємство, для якого населення – це всього лише «електоральний» об'єкт політико-інформаційної обробки. «Для проведення виборчих кампаній кадровій партії потрібний не масовий актив і розвинена регіональна структура, а інформаційний холдинг із філіалами в регіонах. Справді, навіщо займатися якимось партбудівництвом, коли для виборів все рівно потрібно залучати рекламні агенції? Навіщо витрачати сили та кошти на якусь «партійну структуру», якщо віддача від неї все рівно не знаходиться в розумному співвідношенні із витраченими зусиллями?» – питають автори книги «Політичні технології»[44].

І відповідаючи, відзначають, що при всій удаваній зручності кадрових партій, у західних країнах вони все-таки досі не здобули стратегічної переваги над масовими партійними організаціями. Причина, чому так не трапилося, полягає в тому, що зведення партійної організації до інформаційного бізнес-холдингу вибиває з-під партії її внутрішні духовні підмурки, дотримання яких дозволяє легітимувати її діяльність як в очах виборців, так і самих партійців. Загублення віри обертається на те, що основним рушієм партійної праці стають матеріальні інтереси та, врешті-решт, банальні гроші: якщо «партійні агітатори-активісти щиро вірять у правоту своїх партій і транслюють цю переконаність масовому виборцю», то «рекламні агенції змушені використовувати паліатив – залучати найманих агітаторів за гроші»[45]. У той же час справедливо твердять політтехнологи: – «Найманці ніколи не зможуть так впливати на виборців, як переконані партійні активісти»[46].

Перекладаючи викладене на соціально-філософську мову, відзначимо, що спотворення партії у політичне підприємство визначає не просто її відчуження від маси своїх рядових членів, тих соціальних груп, для представництва інтересів яких вона була колись створена, і, кінець-кінцем, від усього суспільства. Негативні наслідки відображаються і на політичній суб'єктності самої партійної еліти та обслуговуючого її апарату, що, по суті, гублять свою цілісність, починаючи ставитися до політичної праці як суто інструментальної діяльності із захоплення влади та маючи на меті реалізацію виключно своїх вузьких інтересів. У цьому

звісно, на те вони і протиріччя, щоб мати крім соціально-корисних, також і руйнівні наслідки. Сприяння появі перших і попередження виникненню других вимагає від наших співгромадян наполегливої і самовідданої теоретичної і практичної політичної праці, яка і складає ту рушійну силу прогресивного коригування будівництва та функціонування політичних партій як форми діалогу між суспільством та державою. При всьому цьому не можемо не погодитися з тим, що сьогодні вітчизняному суспільстві явно бракує цієї праці.

Ілюстрацією цього може служити вкрай суперечливий характер використання інформаційно-технічних новацій у сучасному партійному будівництві. Мова, насамперед, йде про практику ведення політичної реклами та пропаганди за допомогою телебачення та інших електронних засобів ЗМІ, яка починає витісняти традиційні форми пропагандистсько-агітаційної діяльності партій (зокрема, з випуску та поширення на місцях партійних видань, листівок, організації та проведення мітингів, зборів та ін.). Завдяки звуко- та відеорядам новин партійні лідери одержують нагоду особисто донести власну політичну позицію до якнайширших соціальних верств поза складних вертикальних ланцюгів внутрішньопартійних комунікацій. Своєю чергою, і у простих громадян з'являється технічна можливість поставити питання перед партійно-політичною елітою та отримати на них відповіді у режимі безпосереднього спілкування. Ззовні всі ці інформаційно-технічні новації мають найдемократичніший вигляд і, справді, до якоїсь міри об'єктивно наближаючи один до одного центральний та місцевий рівні системи соціально-політичного управління.

Водночас за сучасних соціально-політичних умов на практиці вони зумовлюють розгортання низки суттєвих антидемократичних тенденцій. Передусім, створюється технічне підґрунтя для скорочення чисельності низових партійних працівників: вони тепер стають нібито не потрібні, оскільки основне пропагандистське навантаження все більше покладається на керманича партії та його особистих іміджмейкерів. Звідси окреслюється тенденція із заміни масових партій на кадрові, що складаються з центрального апарату, і невеликих, але впливових лобістських груп на місцях.

Нагадаємо, що зазначена організаційна форма була характерною для окремих буржуазних держав (передусім, Великобританія та США) у XVIII – I пол. XIX ст.ст. – періоду розквіту ліберально-автократичного режиму, завдяки якому забезпечувалася політична монополія нечисленної верхівки підприємницького класу. У цьому світлі модерна реанімація кадрових партій має показовий характер, виступаючи проявом деегалітарізації демократії. Адже при всій мобільності і гнучкості цієї організаційної форми, вона фіксує відсторонення мас від безпосередньої партійної праці,

протиставлення. Певною мірою воно долається в німецькій класичній філософії, де гносеологічне трактування відношення «суб'єкт – об'єкт» було доповнено онтологічним та аксіологічним. Це дозволило перейти від «робінзонади» в розумінні суб'єкта пізнання до визначення його суспільно-історичного характеру, а також розвивати розуміння діяльної єдності суб'єкта та об'єкта духовно-пізнавальної діяльності, розкривати культурно-історичну динаміку цього процесу.

Зазначені положення отримали свій розвиток у діалектико-матеріалістичній концепції, в якій суб'єкт та об'єкт розглядаються як основні елементи людської діяльності. Суб'єкт – це носій цілепокладальної активності, предметно-практичної, духовно-пізнавальної діяльності. Роль суб'єкта можуть виконувати особистість, соціальна група, суспільство. Об'єкт – це те, що протистоїть суб'єкту, те, на що спрямована його діяльність. У якості об'єкта можуть виступати природні явища, штучні речі або артефакти, соціальні відносини та їх учасники (індивіди, групи, суспільство), духовно-культурні утворення, ідеальні конструкції, врешті-решт, сама людина та її внутрішній світ. Основні ознаки об'єкта – об'єктивне існування та опосередкованість діяльністю суб'єкта. Відносини між «суб'єктом» та «об'єктом» виражає єдність протилежностей. Вирішення протиріччя відбувається через практичне змінювання об'єкта, підпорядковане волі та меті суб'єкта. Водночас, виступаючи активною силою, людина діє не свавільно, оскільки внутрішня природа об'єкта ставить певні межі діяльності, порушення яких руйнує діяльну єдність суб'єкта та об'єкта. Відновлення цієї єдності відбувається шляхом відповідної зміни мети та спрямованості волі суб'єкта.

У процесі суспільно-історичного розвитку масштаби суспільної діяльності, її диференційованість надзвичайно зростають. Відповідно ускладнюється проблема з відтворення діяльної єдності між суб'єктом та об'єктом і, водночас, зростає ціна її помилкового вирішення. Іншими словами, збільшуються небезпеки відчуження діяльності та її результатів. В такий спосіб утворюється сприятливе середовище для сумнівів у можливості свідомо визначати оптимальні, доцільні межі втручання людини в природне функціонування об'єкта, а, значить, виникає основа для заперечення подальшого існування традиційних культурно-духовних форм, що визнають і закріплюють право людини бути суб'єктом, реалізовувати свою активність і самодіяльність. Одна з розповсюджених точок зору такого роду представлена в ранніх працях постмодерністів (Р. Барт, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Фуко та ін.[52]) та виражає відмову від презумпції суб'єкта в будь-яких версіях його артикуляції, зокрема, через розробку концептів «смерті суб'єкта», «смерті автора» та ін.

Так, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі кваліфікували історичний процес виділення суб'єкта із системи природних відносин як прояв «центрації», наслідком чого стало надання йому особливого привілейованого становища та одночасне витіснення на периферію безлічі інших відношень системи «людина – світ». Підкреслювалося, що в такий спосіб вибудовуються теоретичні підмурки тоталітаристського соціально-політичного проекту, насильницької соціальної ієрархії, споживацького та безвідповідального ставлення до природи.

Натомість французькі постмодерністи запропонували своєрідну заміну суб'єкт-об'єктної опозиції на концептуальну пару «земля – територія». «Думка – це не нитка, яка протягнута між суб'єктом та об'єктом, і не обертання першого навколо другого. Думка здійснюється радше через співвідношення території та землі»[53]. При цьому «земля» трактується не лише як багатоманітний об'єкт праці, але і як єдина нероздільна сутність, повне тіло, постійність, що ніким не породжена, вищий елемент відносно виробництва, а «територія» – як штучне тіло, що поєднує економічні, соціальні та технічні машини. Єдність території та землі забезпечується «територізацією» та «детериторізацією». Перший процес здійснюється в напрямку від землі до території і полягає у формуванні сукупності «територіальних машин», себто певних форм соціуму. Другий відбувається в напрямку від території до землі та виражає формування особливого, трансцендентного простору, в якому знімаються бінарні опозиції між глибиною і поверхнею, центром і периферією.

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі застосовують зазначені поняття в концепції «шизоаналізу», що на основі критичної рефлексії психоаналітичного та марксистського підходів представляє оригінальний погляд на проблематику особистості, держави та капіталу. Зокрема, джерело репресивного характеру культури пов'язується з територізацією вільних потоків одиничностей у рамках поля суб'єкта, що ґрунтується на запереченні розмаїття й іншості та проявляється в параної, яка втілює «інвестування поневоленої групи: як у формі суверенності, так і в колоніальних формаціях стадної системи»[54]. Завданням «шизоаналізу» виявляється детериторізація цих потоків з-під влади «державно-ієрархічного мислення» суб'єкта шляхом поширення «номадичного мислення», яке намагається зберегти відмінності і сприяє відтворенню шизоїдного ставлення до світу, що, за термінологією авторів, виражає не лише якість дій психічно хворих людей, але і певний різновид поведінки особистостей вільний від репресивного тиску нормативних структур суспільства.

інтересів є, описана вище, криза громадянської суб'єктності найчисельніших сьогодні соціальних груп трудящих та наближених до них верств (робітники, інтелігенція, селянство, пенсіонери та ін.). Будучи об'єктивно зацікавлені у розв'язанні завдань поступального соціального розвитку та забезпеченні зростання соціально значущої свободи людини, вони водночас через чисельні матеріально-економічні, соціокультурні та духовні чинники демонструють недостатню підготовленість до усвідомлених організованих колективних політичних дій. Натомість потреби та інтереси досить вузьких груп, що паразитують на суспільстві, живучи за рахунок нетрудових доходів, мають високий рівень організаційної консолідованості та одержують явну політичну перевагу, підпорядковуючи собі, в тому числі, і партійні форми діяльності та всіляко сприяючи консервуванню вигідного їм одномірного, монологічного режиму функціонування партійних каналів відновлення єдності суспільства та держави.

У такий спосіб вітчизняне суспільство потрапляє, на перший погляд, у нескінченне коло взаємопереходу нерозвиненості суб'єктності прогресивних соціальних сил у відчужений стан партійних політичних форм, і, навпаки. І все-таки це не може означати необхідності відмови від партій. Адже, незважаючи на спотворений режим взаємозв'язку партій і суспільства, він і в такому вигляді створює певний, нехай зараз і вкрай повільний, рух на зустріч більш світлому майбутньому. Річ у тім, що і малорозвинені партійні форми містять у собі певний заряд пробудження громадянської самосвідомості широких соціальних верств та забезпечення підйому їх політичної, в тому числі, політично-проектної культури на новий рівень. Не слід забувати, що, як і будь-яка інша форма, партія також характеризуються відносною самостійністю, яка здійснює зворотний вельми суперечливий вплив на суспільство та ті групи, інтереси яких вона намагається представляти. Цей вплив може бути деструктивним, але також він може мати соціально значущий конструктивний характер, виявлення і підтримка якого залежить від громадянського загалу. І відмовляючись від участі в будівництві партій та їхній подальшій діяльності, останній губить шанс організаційно та ідейно оформитися в якості потужного суб'єкту колективних політичних дій, з інтересами якого будуть змушені рахуватися і решта політичних гравців. І, навпаки, поступово втягуючись у партійні баталії, він здобуває неоцінимий теоретичний і практичний досвід вирішення, зв'язаних із ними, складних протиріч, повільно переростаючи із стану «суб'єкта-в-собі» у стан «для-себя» і «для-інших».

Викладене переконує передчасно не лякатися тягарів украй гострих протиріч партійного розвитку, оскільки врешті-решт вони є тим джерелом, без якого політичний поступ був би не можливим. Проте,

В. Шелохаєва, «відкритого для двобічного руху «містка», який сполучує владні структури та суспільство»[43].

Діалектична єдність державної влади та громадянської ініціативи, отже, виявляється внутрішнім джерелом розвитку партії, яка, тим самим, за своєю природою спрямовується на забезпечення діалогу між державою та суспільством, а, значить, принаймні потенційно є важливим фактором оптимізації процесу розгорнення діалогічної, демократичної сутності соціально-політичного проектування. Проте виконання цієї ролі має суперечливий характер, проходячи численні етапи можливих девіацій і спотворень. По суті, партія уподібнюється кораблю Одисея, який мав пропливти поміж легендарних морських чудовиськ Сцили та Харибди, оскільки і вона для успішного виконання своєї подвійної громадянсько-політичної функції має знайти свій фарватер між рифами бюрократизації та дезорганізації. Так, з одного боку, прагнучи зберегти свою відкритість масовому громадянському руху, вона вимушена весь час перейматися проблемою забезпечення відповідності своїх ідейних засад та організаційної структури тим новим соціальним умовам, що випливають із процесуального, мінливого характеру соціально-громадянського життя. Між тим на цьому шляху виникає небезпека порушення тієї міри, за якою організаційна гнучкість обертається на деструкцію та некерованість, а ідейна відкритість – на еклектику та безпринципність. Із іншого же боку, намагаючись організаційно й ідеологічно згуртувати певну громадську силу, безпосередньо беручи участь у державному управлінні та вбираючи у себе його усталеність й інерцію, партія опиняється перед проблемою закостеніння своїх і ідейно-ціннісних і організаційних традицій.

Здатність партії адекватно відповісти на всі ці загрози та забезпечити відновлення гармонійної єдності свого внутрішнього устрою, як форми паритетної зустрічі суспільства та держави, суттєвою мірою визначається якістю її соціальної бази – тих соціальних груп, потреби та інтереси яких партійна організація намагається представляти та захищати. Саме вони і становлять рушійну силу того системного і невпинного тиску, який зсередини спрямовує і коригує розвиток партійних форм політичної діяльності. І якщо цей тиск виявиться замалим або спрямованим на користь егоїстичних інтересів усупереч відтворенню суспільної єдності в соціальному розмаїтті, то виникає вкрай сприятливе середовище для деградації партійної організації: за умов браку громадського контролю партійні чиновники одержують змогу зловживати власними повноваженнями, запускаючи, тим самим, процес соціального відчуження партії від суспільства.

Звідси, на нашу думку, однією з корінних передумов неспроможності сучасних партій виконувати на належному рівні своє сутнісне призначення із відновлення взаємозв'язку суспільних потреб і державних

Зазначені критичні положення, з яких, на нашу думку, випливає філософське обгрунтування анархічного соціально-політичного проекту, слід сприймати обережно і, своєю чергою, теж критично. Видається, що у плані актуалізації потужного потенціалу архетипів, вираженого в давніх міфічних образах: «матері-землі», «батьківщини» та ін., використання концептів «землі» та «території» розширює культурно-пізнавальну матрицю діяльності, робить її більш гнучкою, дає можливість пробудити увагу до внутрішніх «намірів» довкілля, що випливають із його природи, певних природно-історичних закономірностей.

Крім того, позитивною стороною міркувань французьких філософів є проблематизація поняття «суб'єкт» щодо питань: по-перше, встановлення межі, за якою проектно-діяльна активність людини перетворюється на «територізацію» простору гноблення, і, по-друге, визначення хто, насправді, особистість, суспільний організм або ще хтось є суб'єктом діяльності? Останнє питання є одним із найболючіших, оскільки у реаліях суспільства масового споживання відбувається як знеособлення індивіда, руйнування його суб'єктності, свободи, так і порушуються громадянські інституції, що конституюють суб'єктність суспільства як цілого. Себто відбувається відчуження діяльності, коли вона, дійсно, перетворюється в безособову територіальну машину, яка використовує і індивіда і суспільство в якості засобів свого функціонування.

Водночас це не означає, що слід погоджуватися із запереченням традиційної суб'єкт-об'єктної схеми інтерпретації структури діяльності в спосіб Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі. На наш погляд, небезпеки цього способу – це абсолютизація «вільних потоків одиничностей» і водночас нігілістична зневіра у владно-організуючих засадах буття людини, що не враховує їх нелінійний та амбівалентний характер, знецінює їх роль як фактору здійснення свободи. Парадоксальним наслідком програмного заклику «не закохуйтеся у владу»[55] є свого роду практичний тупик, коли запропонована теоретична деконструкція «семантичного простору соціального гноблення» не доповнюється відповідною політичною програмою позитивних дій через побоювання того, що вона виявиться новою культурною формою закріпачення людини. До того ж, релятивізація відношень між суб'єктом та об'єктом, розмивання чіткої категоріальної диспозиції між ними залишає відкритим питання відповідальності особистості, а, отже, і питання її свободи. По суті, виникає ризик теоретично «узаконити» знеособлення діяльності, перевівши розмову в площину безособової схеми «земля-територіальне тіло».

Цієї небезпеки в певному плані уникає концепція комунікативної дії Ю. Габермаса, яка від початку зорієнтована на пошук теоретичних засобів

розв'язання проблеми руйнування особистості, її ціннісних настанов, соціальних ідентифікацій. Розв'язання цього завдання здійснюється шляхом обґрунтування необхідності зміни режиму формування культурних пріоритетів із суб'єкт-об'єктного (заснованого на інструментальній або цілераціональній дії) на суб'єкт-суб'єктний (заснованого на комунікативній дії). Якщо перший режим передбачає використання іншого в якості засобу, то другий гарантує відношення до іншого як до мети.

Відкриття справжньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії проводиться переважно в духовно-моральній площині у зв'язку з проясненням сенсів істинної, неспотвореної комунікації за допомогою дискурсивних процедур – своєрідних практик колективної рефлексії, пошуком інших просвітницьких засобів і форм витіснення сцієнтистських, інструментальних чинників суспільної свідомості. Відзначимо, що всі ці розробки ґрунтуються на регулятивному принципі ідеальної комунікативної спільноти, умовами якої є права людини і симетричні стосунки в комунікації, що спонукають її учасників до ідеалізуючого зняття існуючих між ними суперечностей.

Продовженням цього «комунікативного» переосмислення діяльного підходу виступає розробка своєрідної версії проекту «учасницької», «партисипативної» або «делібертивної» демократії, в якій гарантується участь рядових громадян в процесі прийняття державних рішень через забезпечення залежності політики не від колективної дієздатності громадян, але від правової інституціоналізації передумов комунікації демократичної процедури. В такий спосіб Ю. Габермас намагається «взагалі розстатися з «фігурами думки філософії свідомості», що підштовхують до того, щоб приписати практику самовизначення громадян цілокупному суб'єкту суспільства або віднести анонімне панування законів на рахунок конкуренції окремо взятих суб'єктів»[56]. На противагу цьому проводиться теза про більш високу ступінь інтерсуб'єктивності процесів взаєморозуміння, що здійснюються у формі парламентських нарад та, поряд із цим, у мережі комунікації політичної громадськості. Іншими словами, виявляється, що «громадська думка, перероблена згідно до демократичних процедур у комунікативну владу, сама «панувати» не в змозі, але може лише спрямовувати використання адміністративної влади в певні канали»[57].

Позитивною стороною ідей німецького філософа виступає розкриття соціально-комунікативної природи діяльності. Справді, поза відношення однієї людини до іншої, опосередкованою, в тому числі, і мовою, процес олюднення природного простору та часу є неможливим. Гігантський розмах, прогресуюча диференціація діяльності, якісне та кількісне

Себто замість стимулювання укоріненню демократичних традицій у масах голосування за партійними списками скоріше підживлює олігархічні тенденції соціально-політичного розвитку суспільства.

Чому так відбувається? І чи не свідчить це на користь думки про те, що партії за сучасних конкретно-історичних умов все більше застарівають, виявляючись неспроможними вирішувати завдання демократичного поступу? Питання такого роду все частіше постають як перед вітчизняними дослідниками, так і перед представниками розвинених демократичних країн[42]. Адже і в них останні десятиріччя також були не найкращими для традиційних політичних партій у зв'язку з різким зниженням їхньої масовості, відривом партійної верхівки від рядових партійців, втратою чітких ідеологічно-ціннісних орієнтирів політичної діяльності та ін. Нездатність вирішити зазначені проблеми, в кінцевому підрахунку, визначає трансформацію партійних форм політичної діяльності у своєрідні «виборчі машини» з обслуговування вузьких інтересів замовників їхніх послуг – економічних і політичних можновладців, тим самим, зі свого боку, сприяючи вихолощенню діалогічного, соціально-значущого змісту конституційно-демократичного проектування та його кризі в загальносвітовому вимірі.

І все-таки поява та розгортання таких загрозливих тенденцій, на наш погляд, не може вичерпувати собою весь зміст партійних феноменів, в яких присутні і протилежні суспільно-корисні сутнісні потенції. За сучасних умов партії все ще залишаються провідними організаційними формами асоціативного політичного життя суспільства, що презентують інтереси, погляди, культурний вигляд, соціальне становище різних верств і суспільних груп соціального цілого. Кажучи по-іншому, сутність інституту політичних партій полягає в забезпеченні конституювання політичної суб'єктності колективних суспільних утворень, для чого партійні організації змушені виконувати чисельні функції з виявлення та політичного представництва групових і суспільних інтересів, розробки соціально-політичних проектів, здобуття та реалізації державної влади, організаційно-ідеологічної мобілізації колективної та загальної волі населення, забезпечення його політичної освіченості та інформованості.

Причому субстанційну відмінність партії, яка дає змогу відрізняти її від інших політичних утворень, складає її подвійна громадянсько-політична природа: будучи укорінена своїми низовими ланками в громадянському суспільстві, створюючи можливість громадянського самовираження та самоорганізації для певної соціальної групи, вона водночас у своїх вищих ешелонах досягає рівня держави, здійснюючи безпосередній вплив на характер реалізації її влади. Тобто сутнісним призначенням партії виступає виконання ролі, вживаючи влучний образ

проблему, від вирішення якої залежить здатність забезпечити поступальний суспільно-політичний розвиток вітчизняного суспільства.

І, нарешті, щоб написане не лишилося на папері потрібний ініціативний та організуючий політичний суб'єкт, спроможний за нових конкретно-історичних умов, виконати підготовчу роботу з пробудження громадянської самодіяльності народних мас, необхідної для розв'язання всіх вищевказаних завдань. Таку роль, на наш погляд, може відігрstatic блок партій соціального прогресу. Питанням його створення і присвячено наш наступний підрозділ.

4.3. Партія соціального прогресу як фактор оптимізації проектування соціально-політичного розвитку українського суспільства

Організація суспільно-політичного руху з вирішення завдань соціального прогресу є нагальною потребою вітчизняного суспільства. Перший погляд на сьогоденний стан розв'язання цієї проблеми в Україні створює враження бурхливої діяльності: вже зареєстровано понад сто політичних партій різних ідеологічних відтінків та безліч інших різновидів громадянських об'єднань. Між тим більш глибокий аналіз показує, що, на жаль, у цьому разі велика кількість офіційно визнаних організацій не визначає високої якості громадсько-політичних відносин, а, навпаки, свідчить про їхню фрагментарність і нерозвиненість. Переважна більшість громадянсько-політичних проектів має суто декларативно-формальний характер, існуючи лише на папері, ті ж нечисленні об'єднання та партії, що реально беруть активну участь у житті країни, не мають масового характеру та спираються на вкрай вузьке соціальне підґрунтя, у більшості випадків фінансуючись великим капіталом.

Як спробу прискорити процеси з партійної сегментації вітчизняного суспільства та формування масових політичних партій можна оцінювати останні законодавчі новації щодо запровадження пропорційної системи виборів. Проте, на нашу думку, практичні результати цього заходу виявилися не просто далекі від очікуваних, але і сприяли суто протилежним процесам із поглиблення відчуження партій від суспільства. Адже в дійсності участь широких верств населення в партійній діяльності і досі має спорадичний характер і, по суті, зводиться до виконання ролі статистів, своєрідної платної масовки, мета якої – лише створити видимість публічності та демократичності партійних заходів. Фактично же прості громадяни, як і раніше, лишаються осторонь від процесу ухвалення важливих рішень, вироблення політики партій-лідерів, що, проте, користуючись законодавчими повноваженнями, монополізують виборчий процес як на загальнонаціональному, так і на місцевих рівнях.

збільшення кількості її учасників, ускладнення взаємодії між ними – все це не може не актуалізувати питання налагодження відповідної системи комунікацій. Особливо справедливий цей висновок для соціально-політичної сфери, де успіх вирішення завдання зі збереження єдності в багатоманітності особистих і групових інтересів все більше залежить від суспільного обговорення спільних проблем, від зростання вміння домовлятися, знаходити консенсус. Погодимося і з тим, що мова через ідеологічний та психологічний рівні свідомості закріплює певні культурні зразки поведінки, норми, цінності, що за певних умов можуть сприяти соціальному відчуженню людини, виступати його проявом. У сучасну епоху становлення медіакратії, відбувається надзвичайне поширення опосередкованих технікою масових комунікацій, які, користуючись термінами Ю. Габермаса, мають монологічну асиметричну структуру, кажучи по-іншому, виступають, насамперед, засобом маніпуляції громадською думкою. Але чи вистачить дискурсивної процедури для того, щоб подолати цю асиметричність?

На наш погляд, висунуті положення лише частково відповідають на поставлене питання. З одного боку, комунікативний підхід конкретизує механізми універсалізації, перевірки на загальнолюдську значимість мовно-ціннісних норм неспотворених, таких, що уникають відчуження, поведінки та діяльності. За своєю сутністю, сконструйовані евристичні моделі відображають комунікативний аспект відтворення єдності в соціальному розмаїтті, можна казати, що в них проявляється комунікативний зріз закономірного взаємозв'язку між інтересами особистості та суспільства. З іншого боку, це досягнення знецінюється в світлі недостатнього аналізу того факту, що комунікації відбуваються не на пустому місці, але на підставі і в зв'язку з відношенням людини до природи, передусім, у формі праці.

У цьому питанні вихідна обмеженість комунікативної точки зору зумовлюється тим, що вона розглядає працю переважно в негативному ключі, представляючи її інструментальною, цілераціональною дією, засобом колонізації життєвого світу, створення простору панування та відчуження. В той же час залишається без належної оцінки інший аспект праці як форми гармонізації взаємин між людиною, суспільством та природою, становлення ноосфери. Крім того, такий підхід, по суті, виключаючи поняття «об'єкт» із загальної картини світу, зіштовхується з труднощами аналізу тих явищ дійсності, що існують поза волі, свідомості людини та відповідно не представлені в її мові. Тобто елімінується цілий пласт буття (насамперед, непізнані закономірності природного та соціального, духовного світів), який, незважаючи на своє «мовчання», все-

таки існує, значно впливаючи на людину та структури її діяльності, в тому числі, комунікативні.

На підставі викладеного, виникають обґрунтовані побоювання щодо можливості конструювання здійсненних соціально-політичних форм, виходячи з комунікативної аргументації, що, по суті, черпає власні витоки із самої себе, безпосередньо не корелюючи з аналізом об'єктивних тенденцій суспільного розвитку. Передусім, в цьому випадку є проблемним практичне визначення відмінності між спотвореною, «інструментальною» дією та справжньою, «комунікативною». Демократична за своєю спрямованістю концепція «необмеженого дискурсу», також, лишає «невирішеною проблему інституціоналізації самого дискурсу за умови зростання складності суспільства й прискорення його динаміки, коли прийняття рішення не тільки потребує досконалого професійного опрацювання, а й обмежене в часі»[58].

Існує, до того ж, загроза абсолютизації міжсуб'єктних відносин, що зв'язана з вилученням Ю. Габермасом із філософського розгляду «старих фігур думки» щодо суспільства як «цілокупного» суб'єкта та «конкуруючих» суб'єктів-індивідів. Провідна інтенція цієї відмови – спроба знов-таки уникнути конотацій «панування», «інструментального» відношення до іншої людини, що несе в собі традиційне розуміння суб'єкта. Водночас цей хід думки ризикує розчинити суб'єкта в інтерсуб'єктній взаємодії. Між тим здатність відтворювати соціального суб'єкта як на індивідуальному, так і колективних рівнях суспільного буття, на наш погляд, є головною передумовою здійснення проекту демократичних комунікацій в дійсності. Відзначимо, що в цьому питанні німецький філософ не є послідовним. Так, у нього можна знайти думки щодо важливості здатності людини артикулювати власні потреби для забезпечення здійсненності правових форм[59]. Але зведення форм відтворення особистості лише до мовно-дискурсивних практик, на наш погляд, не в змозі розв'язати проблему масового залучення громадян у процес демократичних комунікацій. Усе сказане підводить до висновку про те, що ігнорування суб'єкт-об'єктного взаємозв'язку проблематизує розуміння джерела діяльності, порушує єдність суб'єктивної та об'єктивної діалектики, матеріально-природної та ціннісно-семантичної детермінації діяльної активності людини.

На противагу цьому представляється більш доцільним діалектичне зняття опозиції між суб'єктом та об'єктом, що зберігає зазначені поняття і, водночас, якісно розширює відношення між ними, включаючи до нього міжсуб'єктну взаємодію. Певні значущі кроки в цьому плані вже зроблено низкою вітчизняних авторів (І. Бичко, В.І. Воловик, С.Б. Кримський, В.А. Лекторський, В.Г. Табачковський, Е.Г. Юдін, В.І. Шинкарук та ін.[60]), які,

наявних економічних, організаційних, правових, політичних та духовно-інтелектуальних ресурсів, необхідних для практичного здійснення замисленої моделі політичних трансформацій. У діалогічно-демократичній моделі політичного цілепокладання цей розподіл орієнтований на зміцнення паритетного статусу суб'єктів державної влади та громадянської самоорганізації. У практичному плані реалізація цієї настанови, передусім, передбачає подальше зміцнення правової, організаційної та фінансової автономії органів місцевого самоврядування та, тим самим, надання громадам реальних важелів управління науково-технічним, соціально-політичним та духовно-культурним розвитком своїх територій.

Відзначимо, що, власне, невиконання принципу ресурсної забезпеченості є головним недоліком багатьох проектно-нормативних ініціатив вітчизняних політичних і громадянських сил. Масштабний характер завдань, що нині стоять перед українським суспільством, може, навіть, створювати враження про принципову неможливість їх розв'язати за умов хронічного браку потрібних для цього засобів. Можливим виходом може стати застосування стратегії пошуку ключової ланки, перетворення на якій здатні викликати ланцюговий ефект та запустити процес соціально-значущої трансформації всієї соціально-політичної системи. Відтак ресурсний потенціал реформ не повинний розпорошуватися, але цілеспрямовано зосереджуватися саме на цій порівняно вузькій ділянці поступального соціального розвитку.

На думку розробників концепції «технопарків», такими ланками забезпечення випереджаючого прогресивного розвитку виступає низка наукомістких галузей виробництва, в яких Україна традиційно ще від радянських часів має високий потенціал – це ракетна техніка, літакобудування, нанотехнології та ін. Консолідована співпраця держави та представників громадянського суспільства з повномасштабного соціально-політичного, матеріально-економічного та духовно-інтелектуального підйому цих галузей, наприклад, відповідно до моделі «Зоряного містечка» і має забезпечити прорив українського суспільства в майбутнє[41].

Думається, що зазначена ідея має значний потенціал, але в практичному плані вона досі лишається нереалізованою. Тривале зволікання, як нам здається, є проявом глибинної тенденції, пов'язаної, з описаним вище, спотвореним спотвореним режимом розвитку відносин власності, що гальмує процес перегрупування капіталу, потрібного для прискореного суспільного розвитку на стратегічно важливих напрямках. Звідси знов виходимо на необхідність оптимізації структури власності з метою соціалізації її значущих функціональних складових як ключову

оптимістичної віри породжує настрої цинізму та моральної спустошеності.

У будь-якому разі відповідні зусилля в сфері духу та культури неодмінно потрібні, але вони мають не загубити зв'язок із реальною соціальною практикою, продукуючи ціннісні орієнтири, виходячи з тих конкретних запитів, що підіймаються сучасним суспільно-історичним процесом. Керуючись цим, вважаємо доцільним формування та проведення системної політики зі збереження й актуалізації багатьох соціокультурних традицій попередньої радянської епохи, насамперед, у плані декомерціалізації освіти, науки, мистецтва і культури. Кінець-кінцем, це відповідає самій природі знань, культурних цінностей, що не визнає і ламає приватновласницький спосіб свого присвоєння. У епоху же інформаційних мереж зазначена тенденція до того ж одержує своє матеріально-технічне підкріплення. Для України забезпечення рівного доступу до духовної спадщини всіх людей незалежно від їхніх статків і соціальних статусів має безпосереднє політичне значення, беручи до уваги не лише реалізацію вже згадуваного принципу демократичного централізму, а й нагальну потребу в зміцненні політичної ідентичності українців – тієї сукупності ідей, уявлень, ціннісних орієнтацій, що здатні об'єднати наших співгромадян, забезпечивши їх консолідацію в єдину політичну націю-для-себе та для-інших.

Водночас, як і випадку з громадянською самоорганізацією, досягнути цієї мети безпосереднім адміністративним втручанням, напевно, не можливо, оскільки сфера національних цінностей, національного духу – це живе синтетичне утворення, в якому, як ніде, важливу роль відіграють автономні зусилля особистості та суспільства. Отже, політична ідентичність не може зводитися до попередньо заданих проективно-конструктивних схем, а являє собою більше складне духовне утворення, що включає до себе і штучні продукти цілеспрямованого духовного виробництва, і природно-історично задані архетипичні цінності та ментальні образи. Але, звісно, це не виключає можливість штучного, проективного сприяння її розвитку, найперше, на шляхах творення певних соціальних рамок загальнонаціонального діалогу, культурного і громадянського примирення різних частин культурного простору та часу України. Власне ці рамки утворюють вже окреслені шляхи реформування матеріально-економічної, соціально-громадянської та духовно-культурної сфер. Але чимало буде залежати і від самих громадян, від їх соціальної, культурної сили та громадянської мужності.

Із принципом комплексності тісно пов'язана настанова на ресурсну забезпеченість соціально-політичного проектування. Побудова «древа проектів» виявляється водночас методом розподілу в просторі та часі

розроблюючи ідею діяльної єдності людини та світу, трактують структуру діяльності через відношення «суб'єкт – об'єкт – суб'єкт», визнаючи єдність семантично-комунікативної та матеріально-природної детермінації діяльності. У цьому вимірі діяльність може бути визначена як діалектична єдність суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відношень, в якій взаємодія між суб'єктом та об'єктом опосередковується диференційованими та ієрархічними суспільними зв'язками між індивідами, групами, суспільством. Тобто зміст взаємозв'язку суб'єкта та об'єкта значною мірою визначається комплексом суспільних відносин, інтересів, цінностей, що домінують у соціумі. Своєю чергою, практичний і духовний досвід змінювання суб'єктом об'єкта через систему міжсуб'єктних відносин (матеріально-виробничих, соціально-політичних, комунікативних тощо) об'єктивується, опредметнюється в певних матеріальних формах, перетворюється в загальносуспільне надбання, що реалізується в подальшій діяльності.

Звідси випливає, що порушення суб'єктом внутрішньої міри об'єкта в процесі його перетворення зумовлюється як ексцесами сваволі самого суб'єкта, його невіглаством або бажанням використати об'єкт в інструментальний спосіб для задоволення егоїстичних потреб, так і недоліками суспільної організації в цілому. І в першому, і в другому випадках руйнується не лише діяльна єдність суб'єкта та об'єкта, але і міжсуб'єктна єдність, найбільш загальна форма якої – взаємозв'язок між особистістю та суспільством. Отже, подолання відчуження уможливлюється через таке відновлення суб'єкт-об'єктного відношення, що корелює із відновленням суб'єкт-суб'єктного. Іншими словами, теоретично-практичне освоєння суб'єктом об'єкта, розкриття закономірностей його природи, має супроводжуватися запровадженням культурно-організаційних форм відтворення вільних суб'єктів, механізмів їх відповідальності за свої дії, налагодженням симетричної системи колективної міжсуб'єктної діяльності, учасникам якої гарантується право брати участь в ухваленні рішень щодо соціально-значущих змінювань тих або інших об'єктів.

У соціально-політичному плані цим ідеям певною мірою відповідає проект представницько-учасницької демократії Ю. Габермаса. Проте, на відміну від німецького філософа, вважаємо, що демократичні комунікації є лише одним з факторів реалізації цього проекту, поряд з іншими: матеріально-виробничими (розвиток науково-інформаційного способу виробництва, поширення «виробничої демократії», становлення ноосфери), культурно-духовними (удосконалення освіти, компетентності населення, поширення в свідомості настроїв, ціннісних настанов громадянськості, солідаризму, патріотизму, толерантності та ін.). Це

означає, що як конструювання форм соціально-політичного діалогу та взаєморозуміння, так і рефлексія над цією діяльностю має засновуватися на науковому пізнанні не лише комунікативної сфери, але об'єктивної дійсності в цілому. В цьому аспекті актуальним завданням стає розкриття конкретних форм і засобів зв'язку суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень у процесі розуміння та пояснення, діалогу і монологу, мірою чого буде відбуватися і відповідне збагачення змісту діяльнісного принципу, уникнення його можливих інструменталістських і техніцистських спотворень.

Разом із тим реалізація цієї настанови вимагає зваженого застосування всіх наведених вище принципів дослідження соціально-політичного проектування: об'єктивності, відповідності, доповняльності, історизму, діалектичної суперечливості, єдності формаційного та цивілізаційного підходів. Для чого виявляється потрібним принцип єдності теорії та практики, що інтегрує їх в єдину систему, вказуючи на єдиний критерій істинності теоретичного пізнання – практику та розкриваючи на цій підставі новітні горизонти подолання його конкретно-історичної обмеженості. Власне ґрунтуючись на викладеному і переходимо до аналізу змісту поняття «соціально-політичне проектування».

1.3. Зміст поняття «соціально-політичне проектування»

З огляду на загострення потреби у підвищенні культури активно-діяльного ставлення людини до оточуючої її дійсності і себе самої виглядає не дивним пробудження пильної дослідницької уваги до феномену проектування, що, починаючи з к. 1960-х років XX ст., активно вивчається у філософії науки, соціальній філософії та філософії історії, соціології, політології та ін.[61] Водночас, незважаючи на достатньо глибоку розробку проблеми, до нашого часу зміст загального поняття «проектування» залишається предметом дискусій.

В.М. Розін у виданні «Новая философская энциклопедия» (Москва, 2001 рік) визначає його як «один з основних (поряд із інженерною діяльністю) способів створення техніки та інших виробів і споруд»[62]. На підставі цього виділяється традиційне, класичне проектування, що належить, насамперед, до інженерно-технічної галузі і відповідає низці принципів (здійсненності, конструктивної цілісності, завершеності, незалежності, відповідності тощо). На думку В. М. Розіна, поширення цих стандартів «на решту різновидів діяльності ускладнено в силу відсутності або недосконалості наукових знань про закономірності функціонування відповідних об'єктів»[63]. Констатуючи факт експансії проектувальної думки за інженерно-технічні межі, російський філософ підкреслює, що за

протиріччя між сучасним суспільством і природою. Зростаючи в геометричній прогресії, прагнучи створити високі стандарти споживання матеріальних благ для все більшої кількості своїх представників, суспільний організм неминуче зіштовхується з проблемами порушення екологічної рівноваги та вичерпаності енергетично-сировинних ресурсів. Звідси різноманітні науково-технічні вдосконалення, спрямовані на зниження виробничого навантаження на навколишнє середовище, підйом ККД виробництва, зменшення його енерго- та ресурсовитратності, складають необхідну форму соціального і фізичного виживання людини.

У зв'язку з цим постає відповідний блок завдань соціально-політичного проектування, серед яких, передусім, слід назвати оптимізацію структури відносин власності з метою соціалізації її значущих функціональних складових, а також здійснення системної державної політики щодо зниження енерговитратності вітчизняних підприємств, забезпечення розвитку традиційної та альтернативної енергетик. Крім того, вкрай важливим є проведення системної політики, спрямованої на зміну на краще нинішнього місця українського суспільства в системі міжнародного розподілу праці. І, нарешті, за умов глобалізації соціально-економічних та екологічних проблем можливість забезпечення гармонічного науково-технічного розвитку корелює з мірою політичної інтегрованості національних держав, що дозволяє знімати екологічні та соціальні ризики стихійного функціонування світового ринку та згладжувати диспропорції економічного розвитку окремих регіонів світу.

Вищезазначені науково-технічні та соціально-політичні завдання актуалізують проблему оновлення духовних орієнтирів життєдіяльності людини, зміцнення в суспільній свідомості цінностей громадського служіння та соціальної відповідальності. На підґрунті величезного емпіричного матеріалу, взятого з сучасного досвіду демократизації Італії, Р. Д. Паттнем твердить, що «економіка не дає підстав для прогнозування громадянськості, але громадянськість дає змогу прогнозувати економіку»[40]. Із цим, звісно, важко сперечатися, оскільки, справді, «не хлібом єдиним жива людина» – само по собі економічне зростання не обов'язково веде до зміцнення громадянського суспільства та конституційної демократії і, до того ж, навряд чи взагалі саме можливе без позитивних змін у культурі та духовності, що завершують собою формування належних громадянських якостей соціальних суб'єктів, сприяючи їх проявленню в сфері громадянської свідомості та самосвідомості. Але, своєю чергою, культурно-духовний рух у відриві від матеріальних, наочних змін на краще знецінюється і замість

Проте було б не вірно «демонізувати» інформаційно-коммунікаційні мережі. Практика демонструє чимало прикладів, коли виникаючі інститути громадянського суспільства, різноманітні політичні організації та сама держава небезуспішно використовують мережеві ресурси для вирішення гострих соціально-політичних проблем, ефективної протидії відчуженню людини та її духовно-культурному виродженню. В той же час головною умовою недопущення можливих спотворень інформаційної свободи є системна інформаційна політика, орієнтована на ініціювання та упорядкування взаємодії експертів, політичних діячів і широких мас населення в процесі опрацювання тих або інших новаторських пропозицій.

Розвиток інформаційних технологій яскраво висвітлює зростання ступеню взаємозалежності матеріально-технічного, соціально-політичного та духовно-ціннісного поступу суспільства. Відповідно збільшується потреба забезпечення своєчасної адаптації політико-правових форм до новітніх соціально-економічних та культурних змін, викликаних стрімкими технічними новаціями. Зі свого боку, все більше загострюється потреба в попередньому прораховуванні соціально-політичних і духовно-культурних наслідків тих або інших науково-технічних винаходів. За цих умов актуалізується принцип комплексності, що орієнтує на взаємоузгодження проектних перетворень у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Формою реалізації зазначеного імперативу може стати побудова «древа проектів», що в своїй сукупності складуть цілісну модель суспільного організму та форм його поступального розвитку. На нашу думку, вихідне логічне підґрунтя цієї конструктивної процедури утворює місія соціального прогресу – відтворення всебічно розвиненої людини, здатної вільно реалізовувати свій соціально-значущий потенціал у взаємодії з природним і соціальним світами. Наступним кроком стає визначення та обопільне узгодження стратегічних цілей, середньострокових і короткотермінових проектів, програм і планів науково-технічного, соціально-політичного та гуманітарного розвитку суспільства. Відтак розробка функціонально та конструктивно цілісного, завершеного та здійсненного конституційно-демократичного проекту повинна корелювати з відповідними завданнями поступального розвитку всіх вимірів соціального буття.

Ключове значення, напевно, належить виробничій сфері, розвиток якої забезпечує створення матеріального підґрунтя зростання свободи людини в реалізації її соціально значущих здібностей. Актуальним завданням сьогодення постає її переструктурування на користь наукомістких та інформаційних галузей у зв'язку із загостренням

нових умов вона істотно змінюється, здобуваючи нетрадиційний, квазіпроектувальний статус. Цьому баченню, зокрема, відповідає висновок, який В.М. Розін зробив у більш пізній публікації про те, що соціального проектування як власне проектування ще не існує, воно і сьогодні знаходиться в стані формування[64].

Загальна орієнтованість на відтворення «сильного», «справжнього» проектування в цілому імпонує. Слід погодитися з «прив'язкою» самої можливості проектно-конструктивної активності до науково-теоретичних знань. В цьому плані представлений погляд на недовершеність соціального проектування ґрунтується на дійсному відставанні розвитку суспільствознавчого знання від природничого. В той же час, на наш погляд, зазначена відстань перебільшується, а запропоноване визначення імпліцитно закриває шлях розвитку соціальної проектно-конструктивної діяльності, підводячи до думок про об'єктивну, сутнісну другосортність, утопічність, нездійсненність проектного осмислення соціальної матерії і в цьому світлі до висновку про те, що технічній науці, інженерії та архітектурі належить виключне право на проектування.

Протилежний варіант украй широкого розуміння поняття «проектування» можна знайти у виданні «Всемирная философская энциклопедия» (Москва–Мінськ, 2001 рік), де автор відповідної словникової статті С. Б. Савелова визначає «проектування» як діяльність, «під якою розуміється промислення того, що повинно бути»[65]. Проектування характеризується ідеальним характером дії та його орієнтованістю на створення (появу) чогось у майбутньому. На думку вченого, саме ці ознаки відрізняють проектування від інших широких типів гуманітарних технологій, наприклад, від дослідження.

Видається, що зазначена дефініція вказує на найбільш загальні сутнісні ознаки проектування. Але водночас вона напевно є недостатньо конкретною, такою, що, з одного боку, не дає можливості відрізняти проектування, наприклад, від процесу творення утопій, а, з іншого, протистояти експансії радикально-конструктивістського ототожнення проектної та теоретичної діяльності, різноманітним спробам надмірно розширити обсяг поняття «проектування», що фактично дають можливість урівнювати в «проектному» статусі такі якісно різнорідні форми духовної активності та її продуктів як міф, релігію, утопію, ідеал, ідею, концепцію, теорію тощо. Поява подібних дуже загальних визначень поняття «проектування» певною мірою не є випадковою, корелюючи з глибинними філософськими течіями сучасної культури, зокрема, екзистенціалістською версією інтерпретації ролі проектів і проектування в людському бутті, що була свій час представлена Ж.П. Сартром у низці праць із філософської антропології.

Філософ визначав поняття «проектування» як відношення людини до майбутнього об'єкту, прагнення «викликати до життя те, що «ще не було», рішення «кинути себе» (фр. me pro-jette) певною дією до певних цілей. В цьому сенсі будь-яка людська дія – це «проект самого себе до можливого»[66]. В основі цих поглядів – розділення свідомості на три блоки. Перший («буття-в-собі») об'єднує фактичні обставини виникнення свідомості, що не залежать від неї, а, отже, відносно неї носять випадковий характер. Другий блок свідомості («буття-для-себе») є джерелом здатності людини відриватися від наявного, знімати або «анігілювати» випадковість своєї фактичності через автономне проектування «неіснуючого», трансформуючи його в «конкретну та сингулярну тотальність». Унаслідок цієї проектувальної, інтегруючої місії «буття-для-себе» і народжується третій блок свідомості, позначений поняттям «світ як феномен».

Іншими словами, проектування в цілому справедливо інтерпретується як прояв зв'язку можливого та дійсного, майбутнього і сучасного і в такому вигляді як неодмінна умова довершення, конституювання цілісності буття особистості в світі. В кінцевому підсумку, за концепцією Ж.П. Сартра, здатність людини проектувати світ і себе є основою її свободи та відповідальності. Водночас, видається, що презентоване розуміння поняття «проектування» не дає змогу відрізняти його від інших форм цілепокладання та ідеальних процесів творення «неіснуючого» (наприклад, фантазування). На нашу думку, цей недолік є симптоматичним, таким, що випливає з перебільшення проектувальної самостійності «буття-для-себе». Ж.П. Сартр, по суті, виключає «фактичні обставини», а, значить, і закономірності, що з них випливають, із змісту джерела свободи людини. В той же час конструктивна свобода свідомості не безмежна, існують об'єктивні закономірності, що визначають поле здійсненного, за якими творча думка може перетворюватися в пусту фантазію. «Оскільки «антилюдським» у сартрівському сприйнятті виявляються саме об'єктивно-матеріальні елементи і залежності в структурі історичної дії, то для проектування індивідом себе не залишається жодних об'єктивних дороговказів й орієнтирів, внутрішня організація живої праці звисає в повітрі» – відзначає М. Мамардашвілі[67].

Зняття подібних небезпек вимагає поглиблення розуміння змісту загальнородового поняття «проектування» на шляхах більш чіткого виявлення глибинного підґрунтя єдності проектного і стихійного, штучного і природного та врахування всезагального діалектичного взаємозв'язку, що існує між різноманітними формами духовно-конструктивного освоєння реальності. Встановлення такого зв'язку не може означати розчинення специфіки проектного освоєння суспільного і

дотепер можливість «цифрової», інформаційної нерівності не виключається і не лише внаслідок того, що сьогодні більша частина населення планети через різноманітні причини (як об'єктивні, так і суб'єктивні) все ще не є користувачами послуг глобальних інформаційних мереж, але і тому, що зберігаються певні технічні можливості встановлення обмеженого режиму доступу до окремих інформаційних ресурсів та розвиваються технології керування масовими інформаційними преференціями.

Крім того, видається, що до певних меж централізоване державне керівництво інформаційними мережами в інтересах суспільства виявляється конче необхідним. Адже у своїх крайніх проявах збільшувана інформаційна свобода окремих соціальних суб'єктів трансформується у власне заперечення, спотворення та знецінення вільної громадянської самоорганізації населення. В цю мить сучасне інформаційне розмаїття може загубити своє смислове духовне ядро і насправді перетворитися в «ризоматичну» множину постмодерністів, наповнену фрагментарними образами, фіктивними повідомленнями, симулякрами та ідеологемами, руйнуючими духовно-ціннісні та соціальні зв'язки індивідів, їхнє суспільне та культурне коріння. До того ж, віртуальний простір, матеріалізований у електронних мережевих ресурсах, часто постає місцем ескапістських устремлінь сучасної людини, де брак нормальних життєвих зв'язків, «живого» спілкування маскується мішурою удаваного інформаційного розмаїття, доступності контактів із безліччю інших користувачів.

Коментуючи феномен розповсюдження в Інтернеті, так званих, соціальних мереж, В. Н. Щербина, на нашу думку, справедливо відзначає, що «електронні громади» в певних випадках «виступають замінювачами повноти спілкування – як ув'язненому книги або ж полярнику системи радіозв'язку. Це своєрідні «соціальні протези» – замінювачі відчужених, але затребуваних здібностей до соціального спілкування»[39]. Своєю чергою, інформаційне маскування пустоти дійсного життя людини, переорієнтація її енергії на відтворення фіктивних віртуальних світів поза зв'язків із практичними реаліями – все це складає поживний грунт для небезпечного сценарію соціально-політичного розвитку. Йдеться, про перехід «мережевої» демократії у свою протилежність – затвердження глобального тоталітаризму, що спирається на всесвітні інформаційно-комунікаційні мережі і різноманітні технології маніпулювання: від спроб м'якого аудіовізуального впливу на підсвідомість людини до суцільного електронного контролю її духовного і матеріального життя (наприклад, у дусі популярної голлівудської кінострічки «Матриця»).

соціального прогресу та завершуючи нормативно-організаційним втіленням замислених перетворень. За цих умов теоретично-проектний процес повинний все більш і більш переростати рамки кабінетів академічного співтовариства та органів державної влади, максимально відкриваючись на зустріч динамічній багатоманітності сучасного суспільства. Виконання цього імперативу має закономірний характер, зважаючи на те, що подолання відстані між рухом суспільствознавчої думки та соціальною практикою стає все менш під силу окремим найобдарованішим індивідуальним суб'єктам. «… створення науково обґрунтованої теорії суспільного прогресу, що може бути втілена в життя, обумовлює необхідність активної участі не лише окремих ідеологів-теоретиків, не лише кращих наукових сил найбільш масової партії, але найширших верств трудящих» – пише В. І. Воловик[37].

Продовжуючи цю думку, вважаємо, що дотримання принципу демократичного централізму у процесі теоретичного та проектного осмислення шляхів і форм соціального поступу сьогодні не просто актуалізується, але і знаходить для свого вирішення певне технічне та соціально-комунікативне підґрунтя, забезпечуючись розвитком інформаційно-мережевих технологій. Останні значно розширюють канали горизонтальних комунікацій та відкривають нові можливості для соціально-політичної самоорганізації, надаючи технічні засоби для безпосередніх контактів між соціальними суб'єктами як на національному, так і на міжнародному рівні поза видимого контролю окремих центрів економічної і політичної влади. Вперше в історії виникає достатньо надійна матеріально-технічна основа залучення широких мас до визначення привабливих, науково-обґрунтованих моделей соціального майбутнього та забезпечення системи «всезагального обліку і контролю» їх практичного втілення. У той же час реалізація нових можливостей має суперечливий характер та може оцінюватися неоднозначно.

На думку деяких філософів постмодерністської орієнтації, розвиток інформаційних мереж відіграє роль значущого підґрунтя для становлення особливого децентрованого соціального простору, де замість традиційної ієрархічної структури встановлюється, так звана, «ризома» – специфічна будова суспільної системи, що являє собою «відкриту множину» елементів, в якій координація операцій і синхронізація результатів спільної діяльності досягаються поза участі центральних органів управління[38]. На наш погляд, децентралізуючий вплив сучасних інформаційних мереж тут перебільшується, забувається про те, що вони відіграють роль дійсно важливої, але все-таки однієї з матеріальних форм функціонування сучасного суспільства, в якому зберігається дія вертикально-ієрархічного принципу соціального управління. Принаймні

природного. Йдеться про загальні принципи, що більшою або меншою мірою реалізуються за допомогою особливих форм і засобів у різних просторово-часових вимірах буття людини.

На нашу думку, генетичну основу проектування складає специфічна людська здатність до творчого цілепокладання, тобто спроможності ідеально покладати, конструювати ще не існуючі, нові результати своєї діяльності. «Павук робить операції, що нагадують операції ткача, і бджола будовою своїх воскових комірок осоромлює деяких людей-архітекторів. Але і найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що перш ніж будувати комірку з воску, він вже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу мався в уяві людини, тобто ідеально. Людина не тільки змінює форму того, що дано природою; в тому, що дане природою, вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю» – пише К. Маркс[68].

Виходячи з цього, незалежно від факту усвідомлення, проектні потенції присутні в свідомості будь-якої людини та проявляються в її продуктивній творчій діяльності за мірками свободи та оновлення, коли внутрішня самовизначеність людини переважає детермінацію зовнішніх обставин. Зважаючи на це, можна, навіть, казати про певну міру проективності і штучності наслідків людської діяльності: засоби праці, мову, соціальні норми та культуру в цілому, що більшою або меншою мірою опредметнюють певні ідеальні образи, прототипи, забезпечуючи відтворення людини як суб'єкта, долаючи протиріччя між її потребами і світом, знімаючи зовнішню інертність матерії. Проте не слід перебільшувати проектний характер культури, в дійсності зустрічаємо те чи інше співвідношення природного та штучного, стихійного і цілеспрямованого.

Найперше, це зумовлюється тим, що і для найдосконаліших ідеальних образів майбутнього характерна певна міра схематизму, відносності, нездатності охопити всю багатоманітність, всю складність реального світу. Отже, в людській діяльності завжди лишається місце для випадкових, стихійних, непередбачуваних факторів, що можуть значно впливати на її дійсний характер і наслідки. По-друге, на практиці маємо не єдиний проект бажаного майбутнього для людського роду як цілісності, але переважно стихійне переплетення інтересів особистостей, соціальних груп і суспільства, що породжує конкуренцію, а часом конфлікт різних точок зору на майбутнє і, як результат, настання ніким незапланованих наслідків, відмінних від бажань окремих учасників суспільних відносин.

Можливою небезпекою абсолютизації ролі проектно-конструктивного потенціалу людини виступає ігнорування стихійних, а, врешті-решт, об'єктивних форм реалізації природно історичних закономірностей. Між тим проектна цілеспрямована діяльність людини перебуває в діалектичній єдності зі стихійною «безпроектною» активністю, а, отже, проектне зняття дезінтеграційних чинників природної і соціальної стихій має певну межу, порушення якої зумовлює спотворення проектування. Так трапляється в силу неминучої конкретно-історичної обмеженості проектно-конструктивних моделей, що нездатні охопити всю багатоманітність реального життя. Звідси проектний максималізм, намагаючись повністю знищити стихійні паростки природної та соціальної самоорганізації, робить суспільство заручником штучних і нежиттєздатних схем, не наповнюваних реальною процесуальністю природних і суспільно-історичних явищ. Як такий він виявляється утопічним і може спрямовувати енергію людини та суспільства в річище неконструктивних, соціально-небезпечних дій.

На противагу цьому людина, яка прагнула освоїти світ (а не хижацькі присвоїти собі щось), мала орієнтуватися на взаємність, на зрозуміння його природної закономірності, на діалог із «внутрішнім голосом» природи. Формування цих вмінь, звісно, не могло відбутися миттєво, але відзначалося тривалістю та суперечливістю. Себто внутрішні проектні потенції процедури цілепокладання реалізувалися не відразу і небезпідставно, але протягом багатьох епох мірою диференціації та якісного розвитку ідеальних форм відображення об'єктивної дійсності.

Специфіка ідеального полягає в конструюванні у свідомості людини образів певних предметів відповідно до її потреб, інтересів, цінностей. Зміст цих образів визначається практичною діяльністю людини, і, водночас, вони здійснюють зворотний детермінуючий вплив на практику. Суперечлива взаємодія, що виникає між цими образами та практикою їх реалізації, виступає джерелом саморозвитку людини та її здатності покладати і реалізовувати поставлені цілі.

На початку історичного розвитку цілепокладання знаходилося в майже нероздільній, синкретичній єдності з практичною діяльністю. Матеріалом, з якого конструювалися ідеальні образи можливих форм суспільної організації або засобів праці, виступав, насамперед, практичний, донауковий досвід. Шляхом застосування методу спроб і помилок, тривалої історичної апробації на здійсненність (у такий спосіб, по суті, духовно-практично засвоювалися ти чи інші об'єктивні закономірності) зазначені ідеальні образи вдосконалювалися і набували характеру прототипів, що освячені міфічно-релігійними поясненнями, перетворювалися в канони – узвичаєні, традиційні зразки, норми творчо-

його суцільної державної націоналізації. «Під «усуспільненням» тепер розуміється не ліквідація інституту приватної власності, а соціалізація окремих її повноважень (функцій) за допомогою встановлення державного контролю за розподілом доходів та ін.» – відзначає А. Г. Мисливченко[35]. Так, у Швеції реалізується модель «функціонального соціалізму», яка характеризується збереженням основних засобів виробництва у приватному володінні (85 – 90% виробництва) з одночасним вилученням і соціалізацією низки функцій права власності. В результаті виникає потужний суспільний сектор, що охоплює бюджетні витрати на соціальне забезпечення, оборону, освіту, охорону здоров'я та ін. При цьому у сформованій моделі вирішальне значення має не право власності, а «політичне управління її окремими функціями, себто контроль над виробництвом і розподілом його продуктів через відповідну податкову політику, регулювання ринка праці та ін.»[36].

У контексті України реалізація цього сценарію передбачає подальше будівництво цивілізованих ринкових відносин, де держава сумлінно контролює виконання умов приватизації, протидіє монополізації економіки, створює нормативно-організаційне підгрунтя для чесної конкуренції та гарантує соціальну відповідальність підприємців відповідно до розмірів тієї власності, яка належить кожному з них. Бажані результати цих дій – демократизація підприємницької діяльності, себто залучення до неї більш широкого кола суб'єктів, підвищення економічного добробуту якомога більш широких народних мас та розширене відтворення середніх верств як рушійної сили подальшого розвитку конституційно-демократичного типу соціально-політичного проектування.

Можливий й інший конфліктний сценарій пробудження соціальної суб'єктності українців, коли в результаті економічної стагнації та поляризації суспільства на купку надбагатіїв і величезну масу злиднів у міжкласових взаєминах буде відбуватися ескалація напруженості з наступним соціальним вибухом. Видається, що хоч цей варіант розвитку подій може і буде стимулювати протестну консолідацію колективної суб'єктності наших громадян, але перспективи переорієнтації останньої у мирне річище конструктивних позитивних дій за умов чергового витку політичної та, в зв'язку з цим, і економічної дестабілізації виглядають досить сумнівними.

Крім формування належних соціально-економічних передумов, дотримання принципу демократичного централізму також передбачає створення соціально-технічної інфраструктури, потрібної для забезпечення «зустрічі» державних і громадянських суб'єктів на всіх фазах соціально-політичного проектування, починаючи від розробки ідеї

сформовані за якісно інших конкретно-історичних умов, сьогодні недієздатні в справі громадянської мобілізації населення, і в ліпшому випадку спроба їхнього ренесансу виступає формою реконструкції у громадянській свідомості історичної пам'яті, а в гіршому – перетворюється в просте «переодягнення» окремих політичних лицедіїв (наприклад, як це нерідко відбувається в ході чисельних спроб відродження козацтва).

Між тим, на нашу думку, найголовніші структурні перетворення, що можуть сприяти становленню та розвитку громадянського суспільства в оптимальному режимі, ще не реалізовані. Виходячи з матеріалу викладеного у попередньому підрозділі, можна дійти висновку, що головною перешкодою на шляху становлення і розвитку соціально-значущих форм громадянської самоорганізації населення є порушення офіційно задекларованих принципів забезпечення рівності прав всіх суб'єктів права власності та їхньої відповідальності перед суспільством (ст. 13 Конституції України, ст. ст. 318, 319 Цивільного кодексу України). Якщо у радянські часи абсолютизувалося право державної власності, наслідком чого ставало етатистське спотворення громадянських інституцій та відповідне встановлення політичної монополії партійно-державної номенклатури, то тепер – право приватної власності, що, своєю чергою, зумовлює соціальну поляризацію суспільства, позбавляючи переважну частину його членів ресурсів потрібних для реалізації своїх громадянських прав та визначаючи невиправдане зміцнення політичних позицій украй вузької олігархічної групи. І в першому і в другому випадках все це заважає дотриманню принципу демократичного централізму в процесі покладання та реалізації політичних цілей, а натомість створює сприятливі умови для вузькогрупового спотворення державних інтересів та їхнього відчуження від потреб поступального суспільного розвитку.

У той же час приватна власність може виступати важливою умовою досягнення високих цінностей громадянського суспільства та конституційно-демократичної держави. Зрештою вона утворює належне економічне підґрунтя для вільної самоорганізації соціальних суб'єктів, здатних брати активну паритетну участь у суспільно-політичних відносинах. Проте, як і будь-яка інша форма свободи, приватновласницька свобода соціального суб'єкта має свою міру, вихід за межі якої зумовлює відчуження людини у всіх сферах – економічній, політичній, громадянській і духовній. Для відновлення цієї соціально-значущої міри, напевно, слід врахувати досвід високорозвинених держав світу, де протягом II половини XX ст. відбулася відмова як від догматичного освячення непорушності інституту приватної власності, так і від проектів

конструктивних пошуків у певній сфері діяльності. Проте з часом конструювання ідеальних образів бажаних результатів діяльності поступово починає «звільнюватися» з-під «диктату» матеріально-практичних умов. Цей процес розтягнувся в часі на тисячоліття і, по суті, виражав становлення суб'єктності людини.

Уже на ранніх етапах цілепокладання містило значний потенціал конструктивної або продуктивної уяви, тобто здатності ідеально творити інший штучний світ, що використовує матеріал, який надається природно-історичним середовищем, і в цей же час перевищує його. Першим проявом цієї здатності виступило творення фантастичних міфічних образів. Але поступово людина починає творити здійсненні ідеальні конструкції, що дивовижним чином проривали обрії наявного простору та часу, межі практичного та духовного досвіду. Стародавні геометричні креслення, математичні розрахунки, астрономічні спостереження, знання анатомії та релігійно-філософські міркування реалізовувалися в монументальних архітектурних спорудах, масштабних агротехнічних системах, видатних творах мистецтва і думки, складних державно-військових організаціях, відшліфованій правовій техніці та ін., що і сьогодні змушує дивуватися рівню проектно-конструктивної уяви зодчих, які жили багато тисячоріч тому.

В основі цих успіхів – становлення у людини здатності конструктивно-теоретично організовувати свою мисленневу діяльність, маючи на меті вирішити певну практичну проблему. Зазначена характеристика вказує на тісний взаємозв'язок проектування та теоретичного пізнання. Виникнення та розвиток останнього є передумовою виділення проектування з практики в окремий відносно самостійний різновид ідеально-конструктивної діяльності. Річ у тім, що теоретичне і проектувальне знання мають спільне генетичне коріння, виростаючи, врешті-решт, з ідеї, яка має подвійну теоретично-проектувальну природу. Таке розуміння відповідає, зокрема, думці П.В. Копніна, який визначав ідею як форму "відображення зовнішнього світу, що включає у себе усвідомлення мети і перспективи його подальшого пізнання та практичного перетворення"[69].

Це значить, що в певному плані концептуальна схема обґрунтування, пояснення, розуміння та тлумачення ідеї може трактуватися як особливий проект системи теоретичного знання. Але підкреслимо, що такий збіг не є повним, а поняття «проектування» та «теоретична діяльність» не є синонімами, позначаючи відмінні форми духовного освоєння світу. Проектування виступає формою раціонально-конструктивної організації теоретичних знань із метою вирішення певної практичної проблеми, між тим, головна мета теоретичної діяльності – пізнати закономірності

розвитку дійсності, використовуючи проектний досвід для перевірки тих або інших пізнавально-академічних висновків. «Якщо наукова теорія є універсальною формою теоретичного освоєння світу, то проект є універсальною формою його конструювання» – справедливо відзначає С.Б. Кримський[70].

Зазначена теза підтверджується тим, що в дійсності структура проектування не вичерпується лише концептуальним рівнем. Крім розробки концепції артефакту (штучного об'єкту) як засобу вирішення проблемної ситуації, вона включає і перцептуальний рівень, на якому на підставі синтезу теоретичного та практичного досвіду опредметнюються конкретні засоби здійснення цієї концепції. У випадку відсутності потрібних конструктивних засобів і вмінь втілення концептуальної схеми відбувається її переосмислення, така процедура, як правило, має повторювальний (ітеративний) характер.

У такій якості проектування виявляється формою відтворення єдності теорії та практики, забезпечення їх чисельних взаємопереходів. У світлі цього ототожнення понять «теоретична діяльність» і «проектування» може зумовлювати порушення діалектичної єдності теорії та практики. Спостерігаємо це на прикладі філософсько-наукової концепції радикального конструктивізму, яка мала значний академічний резонанс у західних країнах протягом 80-х років, перетворившись на методологічну основу багатьох наукових галузей: у біології – це праці У. Матурани, Ф. Варела, в кібернетиці – Х. фон Ферстера та Е. фон Глазерсфельда, в нейрофізіології – Г. Рота, у психології і психіатрії – П. Ватцлавіка, в соціології – Н. Лумана та П. Бергера.

Суть течії – уподібнення життя та пізнання, твердження про конструювання об'єктивної дійсності в процесі мислення, спроба розглядати теоретичну діяльність як свого роду проектування, конструювання об'єктів наукового дослідження[71]. Позитивною стороною таких поглядів виступає, передусім, підкреслення активності суб'єкта пізнавальної діяльності, що не просто механічно відтворює об'єктивну дійсність, але демонструє здатність до творчо-організуючого освоєння світу та себе самого. Проте у крайніх проявах відбувається абсолютизація цієї точки зору і водночас ігнорується внутрішня, незалежна від волі суб'єкта активність навколишньої реальності.

Це проявляється, зокрема, в тому, що основними продуктами теоретичної роботи визнаються не знання, але проекти, конструкції, норми, приписи, критерієм перевірки яких є здійсненність. Водночас умови цієї здійсненності не розкриваються, а значить, процес теоретизування-проектування презентується як процес свавільного перетворення пасивного об'єкту. Проте «… суб'єкт із певними

«Зміцнення суспільної довіри, формування соціального капіталу є завданням усього суспільства в цілому, його неможливо вирішити лише засобами державної політики. Водночас цілеспрямована політика сприяння розвитку громадянського суспільства може відіграти роль «точки зростання» у формуванні нової культури взаємодії між органами влади і громадськістю» – справедливо підкреслюють українські вчені[32]. З цим перегукується, запропоноване російським дослідником Е.О. Шульцем, розуміння громадянського суспільства як фази соціального прогресу, для досягнення якої виявляється необхідним сполучення державного управління та громадянської самоорганізації: якщо перше втілює в собі консервативне, стабілізуюче спрямування, то друге – оперативне, динамічне. При цьому жодна з цих складових соціального управління «не є менш значущою, але вони взаємодоповнюють одна одну, і система деградує без будь-якої з них»[33].

Звідси проектно-новаторська ініціатива окремих державно-політичних сил не може цілковито підміняти собою суспільний рух із громадянської самоорганізації. Кишенькові громадсько-партійні об'єднання, створені під егідою олігархічних груп, або одержавлені профспілки – все це штучно спотворені форми громадянської самоорганізації, які дезорієнтують населення, знецінюючи в його очах саму ідею соціальної самодіяльності. Натомість предметом державно-проектного сприяння становленню громадянського суспільства має виступати творення потрібних для нього соціально-економічних, інституційних і нормативно-правових передумов. На сьогодні найбільший поступ досягнутий на останньому конституційно-інженерному напрямку у зв'язку з впровадженням законів і підзаконних нормативно-правових актів, що мають на меті встановлення особливого громадянсько-правового формату взаємин між соціально активними громадянами і носіями державної влади (Конституція України, Закон України «Про звернення громадян», Указ Президента України «Про громадянський діалог» та ін.).

Крім того, з точки зору створення сприятливих умов для дотримання принципу демократичного централізму значущим кроком виступає дослідження історичної спадщини українського суспільства на предмет реконструювання традиційних форм національної громадянської суб'єктності. Як доречно відзначає В. Г. Кремень, дійсність перспективи громадянського суспільства «не може бути відокремлена й ізольована від набутих історико-культурних елементів громадянського поступу, зафіксованих демократичними цінностями власне української соціальної і політичної культури»[34]. Проте тут украй важливим є почуття історичної міри, оскільки не всі колишні традиції колективних дій українського народу виявляються адекватними запитам сучасності. Багато з них,

йде в іншу: він може бути легко розтрачений діями уряду, але його вже не вдасться зібрати знов»[30]. Звідси випливає заклик щодо нагальної потреби під час ліберально-демократичних реформ всіляко намагатися зберегти ті традиційні моделі колективних дій, що добре зарекомендували себе протягом тривалого історичного часу, сконцентрувавши в собі живильні токи соціальності та довіри. І водночас висловлюється зневіра в широкомасштабне соціальне проектування, в здатність держави шляхом проведення системних соціальних реформ сприяти народженню нових традицій громадянської та політичної участі (недарма один із підрозділів роботи Ф. Фукуями так і називається «Після кінця соціальних проектів»)[31].

Себто процес наповнення конституційно-демократичних форм відповідним громадянським змістом віддається на відкуп стихійним соціальним процесам, що можливо колись і виявляться спроможними подолати нескінченне порочне коло: «соціальний хаос – політична сваволя», що утворюється внаслідок слабкості громадянського суспільства. Видається, що зазначена позиція навіює вкрай песимістичні настрої, що тим більше підсилюються, якщо згадаємо всю потужність тенденцій із руйнування громадянських підвалин сучасних демократій. А особливо, якщо згадаємо українське суспільство, де за останні десятиріччя відбулося безпрецедентне розтринькання дорогоцінного капіталу довіри та громадянськості, а процеси громадянської самоорганізації набули спотворених патронажно-клієнтальних і кримінально-мафіозних форм. За цих умов дотримання принципу демократичного централізму дуже сильно проблематизується, будучи пов’язане із реальними загрозами його олігархично-авторитарних або охлократично-популістських порушень.

На нашу думку, вихід із цієї проблемної ситуації пов'язаний із переглядом міри соціально-значущої політичної активності центральної державної влади. В контексті реалій українського суспільства вона може і зобов’язана формувати та реалізовувати позитивну соціальну політику, спрямовану на реалізацію конституційних приписів, наповнення їх конструктивним соціальним змістом. Відтак вона повинна опікуватися творенням належних соціально-громадянських умов для відновлення оптимального режиму дії взаємозв’язку суспільних потреб і державних інтересів. Разом із тим, державно-політична воля, звісно, не може виступати в якості єдиного джерела громадянського порядку. Йдеться про складний соціально-політичний процес, в якому суб’єкти державної влади повинні виконати своєрідну підготовчу роботу з пробудження громадянської самосвідомості суспільства, формування у нього відповідних суб’єктних якостей.

настановами і конструктами свідомості конструює навколишній соціальний світ аж ніяк не навмання, а «б’є по клавішам можливого» – пише Є.Н. Князева[72]. Кажучи по-іншому, теоретичне відображення об’єктивних закономірних зв’язків якогось фрагменту дійсності є умовою здійсненності проектних форм його перетворення, розкриваючи межі проектувально-конструктивної творчості, порушуючи які вона стає утопічною.

У цій ролі теоретичні знання, не збігаючись із конкретними проектувальними образами, вказують на загальні межі можливого простору проектування. І, поряд із цим, проектна діяльність як форма практичного випробовування теоретичних знань сприяє встановленню міри їх істинності, їх адекватності реальності. Власне тому слід відрізняти проектування від прогнозування, адже останнє має суто пізнавально-теоретичну спрямованість на розкриття всього спектру можливих закономірних тенденцій розвитку якогось явища і в цій ролі відзначається переважною орієнтованістю на освоєння часу як всіх можливих рядів послідовностей подій реального життя. В цій якості прогностика є теоретичною основою проектування як ідеального творення певного цілісного об’єкту. При цьому розмаїття часових рядів знімається в процесі проектно-конструктивного освоєння лише однієї просторово-часової альтернативи розвитку об’єктивних подій і процесів, найбільш бажаної і здійсненної з огляду на потреби, інтереси, цінності проектувальника та наявні у нього ресурси. Тобто характер випереджального відображення в процесі проектування носить конструктивний, так би мовити, «вторинний» характер. Хоча, звісно, на практиці зазначені різновиди духовного освоєння майбутнього можуть бути вкрай тісно переплетені, наприклад, у випадку реалізації стратегії «нормативного прогнозування» (І. Бестужев-Лада, Т. Дрідзе та ін.[73]).

У будь-якому разі рівень теоретично-прогнозного осмислення конкретного аспекту відношення «людина – світ» суттєво впливає на діагностичний потенціал проектувальника, його здатність встановлювати свій об’єкт – проблемну ситуацію за певних координат простору та часу і відповідно конструювати конкретно-історичні засоби її вирішення. Чим вище рівень теоретично-прогнозних знань, тим чіткіше усвідомлюється певна проблема, тим більше поліваріантність, багатоманітність можливих шляхів її проектного розв’язання. Так, успіхи природничої науки у справі встановлення закономірностей природи значно розширюють простір інженерно-технічного проектування, виступають основою його чіткого та ясного конституювання у відносно самостійний різновид діяльності. Між тим, скромніші досягнення суспільствознавчої науки, а також особливості об’єкту проектного осмислення суспільних перетворень (рефлексивність,

подвійна суб'єкт-об'єктна природа, мінливість тощо) зумовлюють доволі вузькі горизонти соціального проектування, а нерідко його майже синкретичну злитість із практикою.

Крім теоретичного аспекту, на процес визначення об'єкта проектування впливає весь комплекс матеріально-виробничих, соціально-політичних і світоглядно-духовних факторів. Для усвідомлення проблемної ситуації, що має бути вирішена, вихідне значення мають, передусім, матеріально-виробничі чинники, серед яких провідну роль відіграє потреба щодо звільнення людини з-під влади природної та соціальної стихії. У процесі її задоволення відбувається матеріалізація, опредметнення ідеальних конструкцій як у певних артефактах (господарського, соціального, політичного та духовного значень), так і в засобах реалізації самого проектно-конструктивного мислення. Якщо перші впливають на проектування опосередковано, відображаючись у свідомості проектувальника в якості прототипів, то другі виявляються безпосередньою формою проектування. Наприклад, ще в давньоєгипетський період потреба будувати іригаційні споруди, організовувати сільськогосподарські роботи, визначати площу ділянок землі зумовила появу геометрії та відповідних матеріально-технічних засобів розв'язання геометричних проблем: лінійки, циркуля та ін.

Стрибок розвитку форм об'єктивації засобів здійснення проективно-конструктивної думки був зв'язаний із винаходом письменності, а в подальшому – паперу та друкарства. Завдяки цьому утворювався належний матеріальний простір для виділення проектування з практики в особливу форму духовного творення тих або інших ідеальних моделей, оформлених у спеціальній знаковій системі – словесних описах, малюнках, кресленнях, математичних розрахунках та ін. Все це зміцнювало міжчасовий зв'язок у розвитку людської думки, створювало передумови для виникнення неосяжної міжчасової галактики людського духу. Зрештою поступальний розвиток перцептуального рівня механізму проектування, прогрес техніки знакової фіксації конструктивних образів і моделей створювали нові можливості розвитку конструктивного мислення, його перетворення у відносно самостійний різновид діяльності.

Іншою важливою подією для становлення і розвитку проектування в його різноманітних формах стала науково-технічна революція, внаслідок якої частка науково-інформаційної діяльності в структурі матеріального виробництва поступово стає основною, а потреба в проектуванні як формі сполучення теорії та практики все більш відчутною. Крім того, розвиток інформаційно-кібернетичних технологій зумовлює прогресуючу автоматизацію проектувальних систем, залучення до проектування штучного інтелекту, навіть, формуючи потенційну загрозу цілковитого

забезпечуючи реалізацію загальнозначущих рішень. По суті, йдеться про оптимізацію дії взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів за рахунок налагодження постійно діючої системи зворотного зв'язку між суб'єктами державної влади та громадянської самоорганізації. У такий спосіб, має забезпечуватися їх двобічна активна участь у процесі соціально-політичного проектування, зв'язана з гарантуванням цивілізованого порядку інверсії суб'єктів громадянських рухів у політично-державних суб'єктів, відповідальних за реалізацію проектів соціально-політичних перетворень.

Міра демократизму та централізму має конкретно-історичний характер, виступаючи показником соціально-політичної свободи людини. У загальносвітовому масштабі для суспільно-історичного розвитку виявляється характерними поступова демократизація та децентралізація політичної системи, спрямована на закріплення за органами центральної влади найбільш суттєвих повноважень в галузі стратегічного управління та делегування решти повноважень органам громадянської самоорганізації населення (насамперед, органам місцевого самоврядування). Неодмінною умовою розгортання цих тенденцій є прогрес громадянського суспільства, зміцнення в ньому культури колективних політичних дій, поширення цінностей соціальної співпраці та настроїв довіри. Ф. Фукуяма зазначає, що встановлення ліберальної держави залежить не просто від юридичних законів, але і від самообмеження індивідів, що її складають. «Якщо вони нетерпимі і не поважають один одного, їм виявиться потрібною сильна примусова держава, спроможна навести порядок. Якщо вони не можуть дійти до згоди відносно спільних цілей, їм буде потрібна держава, схильна до втручання в їхні справи і здатна забезпечити організацію, яку самостійно ці індивіди забезпечити не можуть. І, навпаки, «відмирання держави», про яке казав Маркс, мислимо лише в суспільстві з надзвичайно високим рівнем соціалізованості, де поведінка, обмежена тими або іншими нормами, мала би внутрішнє джерело, а не нав'язувалася ззовні»[29].

Цитований автор вважає, що участь держави у формуванні громадянського суспільства повинна обмежуватися лише створенням належних конституційних рамок та гарантуванням їх дотримання. Водночас він вже не має того оптимізму, який колись дозволив йому проголосити «завершення ідеологічного прогресу» та, визначаючи програму першочергових соціально-політичних дій, не уникає песимістичних тональностей. Зокрема, певні нотки розчарування в конструктивних можливостях відновлення ресурсів довіри в сучасному суспільстві відчуваються, коли американський філософ порівнює соціальний капітал із «храповиком», «який легко йде в одну сторону і не

суспільно-політичний прогрес. Зменшення небезпеки теоретично-проектного волюнтаризму (прикладів чому у вітчизняній історії, на жаль, не бракує) забезпечується виконанням принципу наступності, який спрямовує проектувальника на відновлення взаємозв'язку соціально-політичного новаторства та традицій. Новизна запроектованих змін завжди має певний поріг, переступаючи який, вона ризикує відірватися від потреб та інтересів суспільства, показником чого є її нездатність укорінитися в ньому в якості традиції, вільно відтворюваної народними масами. Навіть більше в цьому випадку (наприклад, як це трапилося в часи перебудови), вона може стати каталізатором процесів із відчуження реформаційної державної влади від власного народу, викликавши розлом органічної якості соціальної матерії. «Наявність таких соціальних катаклізмів означає, що нові сили, які вдалися до побудови складних суспільних відносин, не зуміли достатньою мірою врахувати потенціальні можливості соціального середовища і необґрунтовано сподівалися на спонтанне вибухове зростання масової творчості та підтримки» – відзначають автори монографії «Україна: проблеми самоорганізації»[28].

Іншими словами, невміння забезпечити конструктивну міру відповідності між соціально-політичними інноваціями та усталеними формами життєдіяльності свідчить про те, що теоретичній і проектній думці бракує діалогічної відкритості суспільній волі та колективному практичному досвіду, закодованим у звичаях і традиціях. Звісно, некритичне перебільшення позитивної соціальної ролі традиційних форм, що ігнорує можливість їхнього окостеніння, зі свого боку, визначає спотворення проектно-конструктивного діалогу, коли тепер вже масова косність і інерційність набувають закритого, монологічного характеру, протиставляючись мінливості суспільно-історичної практики і творчій динамічності особистості дослідника та новатора. Під цим кутом зору нагальною проблемою теорії соціального прогресу та соціально-політичного проектування є критичний відбір тих історичних і сьогоденних традицій, відродження або підтримка яких будуть сприяти суспільному поступу.

Дотримання принципу демократичного централізму є важливою умовою розв'язання цього завдання. Орієнтуючи на залучення якомога більш широких соціальних верств населення у процес формування та реалізації політичних цілей, вибірність суб'єктів нормативно-організаційного оформлення проектних ініціатив, забезпечення підзвітності цих суб'єктів суспільству, зазначений принцип разом із тим вимагає збереження єдиного політичного центру, здатного під власну відповідальність упорядковувати діалогічно-демократичний процес політичного цілепокладання, дисциплінуючи його учасників та

витіснення людського розуму з процесу замислення та конструювання бажаних і здійсненних моделей майбутнього.

Переходячи до соціально-політичних факторів, відзначимо, що вони відіграють важливу роль, передусім, у формуванні соціального замовлення на розв'язання певної проблеми, тим самим, організуючі і спрямовуючі проектну думку. Режим державного володарювання, рівень освіченості та компетентності політичної еліти значно впливає на тематичний зміст проектування. Зокрема, для авторитаризму в цілому характерно звуження проектувального простору, через обмеження свободи думки та слова (в плані вільного обрання тем проектування, доступу до інформації та ін.), суворе переслідування порушників установлених рамок. Іноді така здатність концентрувати весь наявний проектувальний потенціал суспільства в одному напрямку зумовлює створення і реалізацію видатних проектів (приклад – космічні і військово-промислові досягнення СРСР). У той же час авторитарна модель встановлення пріоритетів, обмежуючи вільний політ думки, може зумовлювати трагічні прорахунки, помилки, що не лише сповільнюють прогрес, а, навіть, відкидають країну назад (наприклад, це стосується недооцінки радянським керівництвом соціального значення розвитку генетичних, кібернетичних, комп'ютерних технологій). Зазначені недоліки менш властиві демократичному режиму, що, забезпечуючи більшу свободу творчості, гарантуючи право людини на інформацію, на наш погляд, більшою мірою сприяє розширенню проектувального простору. Водночас він зумовлює і відповідне підвищення ризиків відчуження проектування від реалізації соціально значущих цілей.

На спосіб відображення об'єкту проектування визначально впливають світоглядні настанови, сприйняття часу, цінності та соціокультурні норми конкретної історичної епохи. Так, однією з причин порівняно розсіяного, одиничного характеру проектування в стародавні часи виступило домінування настроїв фаталізму та пасивності, що проявлялися в міфічно-релігійних уявленнях божественної передзаданості цього світу, циклічного устрою соціального часу. Зумовлюючись відносно низьким ступенем розвиненості засобів праці, а, значить, майже нероздільною злитістю людини та природи, її підпорядкованістю природним просторово-часовим ритмам, вони, своєю чергою, сприяли консервації існуючих, традиційних форм буття.

Революційні зміни способу матеріального виробництва і відповідно світоглядної спрямованості людини починають відбуватися в епоху Відродження, коли розповсюджується лінійне сприйняття часу, проектно-перетворювальні настанови стають домінуючими, а провідною цінністю визнається ідеал людини як титану, як творця, який має право і

зобов'язаний удосконалювати природу, суспільство і себе. Напевно вершина проектної спрямованості людини прийшлася на XX сторіччя. В цей період на хвилі перетворення науки у виробничу силу здійснюються грандіозні проекти у всіх провідних сферах життєдіяльності. Деякі з них виявилися вдалими (насамперед, в науково-технічній галузі), а деякі зумовили масштабні екологічні катастрофи та соціальні катаклізми. Якщо перші стимулюють проектувальний оптимізм, то другі зумовлюють розчарування та зневіру в можливості управляти майбутнім. У будь-якому разі в сучасному суспільстві проектування є масовим і професійним заняттям, а сама культура сьогодення все з більшими підставами починає називатися «проектною», оформлюючи особливий простір проектування.

Найважливіша складова цього простору – результати проектної діяльності, тобто проекти – семіотично оформлені ідеальні моделі функціонування ще неіснуючих штучних об'єктів (проект як модель) та (або) сукупності приписів щодо реалізації цих моделей за конкретно-історичних умов певної епохи (проект як припис), що втілюють у собі в цілісній спосіб ті властивості, що дають змогу відрізняти проектування від інших форм духовно-конструктивного освоєння дійсності.

Найперше, йдеться про відповідність проектної діяльності об'єктивним закономірностям того фрагменту реальності, перетворення якого замислюється. Врешті-решт, матеріальна реалізація проекту не може відбуватися всупереч законам природи. Навпаки, розроблюючи ідеальну модель певного об'єкта, проектувальник намагається віднайти і реалізувати умови відтворення його єдності з першою та другою природою, реалізувати за його допомогою природні, закономірні можливості відповідно до потреб й інтересів певного соціального суб'єкта. У зв'язку з цим пригадується відомий вислів Ф. Бекона: – «Природа перемагається лише підпорядкуванням їй»[74].

Другою важливою властивістю проектного задуму є його здійсненність у межах конкретного простору. Зазначений субстанціональний аспект проектування, крім того, проявляється в тому, що воно розгортається в семіотичній, знаковій площині, відокремленій від матеріального виробництва, завдяки чому відбувається розподіл праці проектувальника та виконавця проекту, а саме проектування виступає в якості форми попередньої апробації тих або інших задумів і зменшення можливих ризиків їх майбутньої реалізації на практиці.

Із цим виявляється тісно пов'язана необхідність забезпечення конструктивної цілісності проекту, себто його адекватності технологічним можливостям суспільства щодо виготовлення всіх конструктивних елементів запроектованої моделі штучного об'єкта. Іншими словами, завдяки конструктивній цілісності проектування реалізується

прогресу, в якій проблема сполучення зовнішньої юридичної і внутрішньої соціальної свободи людини одержує максимально повну, всебічну експлікацію. Звісно, як показують дослідники історії соціально-філософської думки[26], ідея соціального прогресу не уникає різноманітних порушень єдності об'єктивної та суб'єктивної діалектики, коли абсолютизація одного з аспектів суспільного розвитку веде до волюнтаристського возвеличення суб'єкта або, навпаки, до детерміністської впевненості в дію «залізних» об'єктивних законів поступу, що реалізуються незалежно від бажань та волі людей. Проте, здається, що поставлена на грунт системного підходу, вона все-таки долає ці небезпеки, відтворюючи нелінійний і природно-історичний характер поступального розвитку суспільства.

Розробка теорії соціального прогресу забезпечує соціально-політичне проектування не лише пізнавально-прогнозними висновками, але і виступає рушійною силою формування для нього належних аксіологічних, нормативно-ціннісних засад. У зв'язку з цим особливе значення належить науково-теоретичному визначенню критерію прогресивного розвитку суспільства. Аналіз досвіду розв'язання цієї проблеми доводить неправомірність спроби звести цей критерій до показників покращення якоїсь однієї сфери соціального буття. Віддаючи перевагу поступу духовності та свідомості, перебільшуємо реальні можливості їхнього носія – соціального суб'єкта та, тим самим, потрапляємо у пастку волюнтаризму. І, навпаки, зупиняючись на матеріальній сфері, опиняємося в обіймах економічного детермінізму, що недооцінює творчо-духовний потенціал суб'єктів прогресу. Тому приєднаємося до авторитетної думки низки авторів, що встановлюють інтегративний критерій соціального прогресу у збільшенні свободи людини в розвитку нею своїх соціально значущих здібностей у всіх вимірах суспільної життєдіяльності[27]. Тим більше, що категорія «свобода», по суті, передає субстанціональне підґрунтя духовно-практичного освоєння закономірностей поступального розвитку суспільства, оскільки саме вона виступає найбільш загальною соціально-значущою мірою зняття відчуження соціального суб'єкта, відтворення його діяльної єдності з природними і соціальними світами. Крім того, в її змісті перетинаються провідні лінії категоріального осмислення єдності суб'єктивної та об'єктивної діалектики, представлені в таких парах категорій як «необхідність» і «випадковість», «можливість» і «дійсність», «суб'єкт» і «об'єкт» та ін.

Разом із тим постає завдання з попередження необґрунтованого видавання окремих і випадкових форм збільшення свободи людини за всезагальні, дотримання яких буцімто може гарантувати майбутній

дотримання якої уникає встановлення політичного авторитаризму, та міри громадянсько-демократичної свободи суспільства, дотримання якої, своєю чергою, уникає її спотворення в безвладдя і хаос. Іншими словами, слід продовжувати працю із зняття декларативності конституційно-демократичного типу соціально-політичного проектування, подальшого фактичного розгорнення його діалогічної сутності, де політично-проектна ініціатива окремих соціально-політичних суб'єктів виконує роль своєрідного ідейно-організаційного імпульсу, що мобілізує творчий і патріотичний потенціал широких мас, стимулює процес установлення та артикуляції групових і суспільних інтересів, дає поштовх конституюванню громадянських недержавних суб'єктів, здатних спрямовувати і корегувати процес проектно-конструктивного оформлення прогресивних тенденцій соціального розвитку. З огляду на зростаючу динамічну складність сучасного суспільства, соціально-політичне проектування, що розуміється в такий спосіб, виявляється тривалим і суперечливим процесом, де дотримання діалогічних рамок є дуже тонкою операцією, проведення якої вимагає від всіх зацікавлених сторін, а, насамперед, від політиків-реформаторів зваженості і неквапливості, сполученої із системною і невпинною працею над освоєнням новітніх потреб та закономірних вимог поступального суспільного розвитку. «Festina lente» – «поспішай швидко» стає девізом оновленого соціально-політичного проектно-перетворювального руху.

Гадаємо, що неодмінною умовою реалізації соціально-значущого потенціалу цієї діалогічно-демократичної моделі замислення суспільно-політичних реформ є дотримання низки принципів, серед яких провідні – наукової обґрунтованості, наступності, демократичного централізму, комплексності та ресурсної забезпеченості. В своїй сукупності, як нам видається, саме вони і відіграють роль тих концептуальних дороговказів, слідування якими сприяє подальшому розвитку конституційно-демократичного типу соціально-політичного проектування, зміцненню його здатності створювати належне нормативно-правове підґрунтя для розгортання суспільно-значущої соціальної інженерії.

Дотримання принципу наукової обґрунтованості, на наш погляд, пов'язано з розробкою теорії соціального прогресу як форми пізнання об'єктивних закономірностей відновлення діяльної єдності людини, суспільства та природи і, тим самим, філософсько-наукового вирішення проблеми соціального відчуження. Як така, вона утворює собою логіко-гносеологічну базу для синтезу прогнозно-дескриптивних і проектно-нормативних систем соціально-політичного знання. В цьому плані концепція демократичної, правової держави та конституційна інженерія повинні розглядатися в якості органічної частини теорії соціального

закономірний зв'язок між запитами, потребами проектувальника та реальними можливостями їх задоволення.

Обов'язковою ознакою проектування виступає також те, що воно проявляється в творенні функціонально цілісних моделей, де будь-якій бажаній і здійсненній функції відповідає певна морфологічна та конструктивна одиниця запроектованого об'єкту. Зазначена ознака конкретизується у вимозі забезпечення оптимальності функціональної структури, яка максимізує ефективність конструкції, виключає «зайві», не функціональні елементи. У своїй сукупності всі ці властивості проявляються в завершеності проекту як такого, що задовольняє основним вимогам до нього з боку конкретного замовника, культури та суспільства в цілому.

Слід зупинитися і на тому, що запроектована модель відзначається певною мірою новизни в єдності її відносності та абсолютності, потенційності та актуальності. Як така міра новизни проекту має динамічний характер, змінюючи свій зміст від епохи до епохи. В ранні історичні періоди переважало проектування за традиційними прототипами, що мали новий характер щодо конкретного фрагменту соціального простору та часу, але вже були апробовані в ході розв'язання схожих проблем на інших ділянках життєдіяльності людини. Причому ці прототипи у більшості випадків виникали стихійно, формуючись як наслідок багаторазового використання багатьма поколіннями людей методу «спроб і помилок». Власне саме практика стихійного апробування і створювала те первісне підґрунтя, на якому тривалий час і могли реалізовуватися атрибути проектного замислення нових об'єктів – відповідність, конструктивна та функціональна цілісність, завершеність, здійсненність тощо. Адже саме в такий спосіб проектувальник міг одержувати потрібні для цього повні та цілісні знання про устрій, конструкцію, функції запроектованого і ще реально неіснуючого об'єкту.

Звісно і у цій ситуації проектне відтворення прототипів не могло обійтися без творчого моделювання абсолютно нових елементів, потрібних для розв'язання індивідуальних завдань конкретних соціальних суб'єктів за конкретних життєвих обставин. Адже узвичаєні і традиційні моделі не могли охопити все динамічне різноманіття життя, вимагаючи для свого практичного застосування ще і певної підгонки під конкретні умови соціального простору та часу. Накопичувані, в такий спосіб, окремі нововведення визначали поступову природно-історичну еволюцію узвичаєних і традиційних прототипів, яка спочатку була вкрай повільною. Проте згодом зростання кількості штучних проривів традиційності трансформувалося в нову якість суспільного розвитку, в якому історичне, проектно-конструктивне творення нового почало брати гору над суто

природними стихійними формами переходу можливості у дійсність у людському бутті.

Особливо виразно зазначена тенденція проявляється, починаючи з середини XX ст., коли за умов надзвичайного прискорення соціального розвитку людина все частіше постає перед проблемою браку прототипічних моделей розв'язання тієї або іншої проблеми. Саме на цій підставі окремі автори вже давно протиставляють «традиційне проектування» минулих епох сучасному «новому проектуванню без прототипів»[75]. Але і в цьому випадку абсолютність проектного пріоритету має певні межі, порушення яких виявляється пов'язаним із небезпеками руйнації органічного природного зв'язку соціальних просторів і часів, проявом чого стає відчуження проектування від конкретно-історичних потреб, інтересів, цінностей соціальних суб'єктів, а, значить, ігнорування такої обов'язкової ознаки проектування як завершеність із точки зору повноти задоволення потреб окремих соціальних суб'єктів та суспільства в цілому.

Окреслений внутрішній зміст проектування проявляється у виконанні ним таких функцій як:

1) гносеологічній як способу проектно-конструктивного пізнання дійсності, збагачення теорії знанням конкретних шляхів врахування дії тих або інших об'єктивних закономірностей;

2) онтологічній як формі опредметнення певного ідеального образу, його соціального існування;

3) аксіологічній як акта вибору та реалізації ціннісних настанов, ідеалу людини як творця;

4) комунікативній як засобу обміну проектною інформацією в соціальному часі і просторі;

5) ідеологічній як знарядді формування практичної свідомості людини, її наповнення ідеями і концептами теоретичного пізнання;

6) управлінській як формі розподілу і координації суспільної праці з виготовлення певного штучного об'єкту;

7) нормативній як засобу нормування суспільної життєдіяльності та творення прототипічної ідеальної основи повторювального відтворення штучних об'єктів;

8) новаторській як формі творення нового, конструктивного забезпечення актуалізації бажаних і здійсненних можливостей функціонування та розвитку людини та суспільства;

9) експериментаторській як засобу попередньої мисленневої апробації концептуального задуму нового штучного об'єкту на здійсненність і відповідність потребам, інтересам і цінностям соціального суб'єкта та суспільства в цілому.

розвивається, відбувалися за ліберальних авторитарних режимів, чи-то на Тайвані, в Південній Кореї, Сінгапурі, Чилі або навіть у Китаї. Уряди, які зуміли зробити правильний вибір на користь довготермінових цілей, добивалися інтенсивного зростання економіки, а також підвищення рівня тривалості життя та освіченості населення. Важко уявити, що за допомогою демократії у «третьому світі» можна було б добитися таких же стійких темпів розвитку, які демонстрували перелічені країни[24]. Так, зокрема, Індія, що намагалася йти шляхами демократії, виявилася не в змозі займатися стратегічними перетвореннями переважно із-за того, що «її політики не хотіли заподіювати своїм виборцям незручностей, нехай і тимчасових»[25]. Тобто «ліберально-просвічений» авторитарний уряд інтерпретується тут в якості своєрідного засобу припинення порочного кола нескінченного взаємоперетворення соціальної анархії та хаосу в найгірші форми державно-політичного свавілля: «добрий цар» має жорсткою політикою, а, можливо, і силоміць підняти культуру і добробут співгромадян, тим самим, підготувавши їх до наступного демократичного транзиту.

У той же час уважне врахування конкретно-історичних умов функціонування взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів підводить до розуміння надзвичайної хиткості цієї позиції. Справді, можливі випадки, коли високий управлінсько-експертний індекс авторитарної еліти, відповідність її інтересів потребам суспільства створюють підґрунтя для прискореної мобілізації соціальної енергії на важливих ділянках соціально-політичного розвитку. Водночас, на нашу думку, дана тенденція не має стійкого характеру, оскільки рано чи пізно монологічна перспектива політичного цілепокладання, що випливає з інтересів правлячих груп, стає завузькою, обмежуючись намаганням утримання колись захоплених панівних політичних позицій і входячи в різкий антагонізм із динамічною багатоманітністю соціального світу. Бодай, у ситуації сьогоденної України затвердження авторитарної моделі радше за все буде означати консервацію наявної системи соціально-політичних відносин, за якої інтереси великого компрадорського (а через нього і глобального) капіталу мають першість, а становлення середніх верств та інститутів громадянського суспільства штучно гальмується.

Напевно на сучасному етапі суспільно-історичного розвитку проблема відновлення єдності суспільних потреб і державних інтересів у процесі вибору найкращої моделі соціально-політичного проектування має ставитися по-іншому, а саме як пошук оптимальної міри сполучення зовнішнього організуючого впливу окремих політично-державних суб'єктів, з одного боку, та громадянської самоорганізації, з іншого. Себто має йтися про пошук міри авторитетності політичних суб'єктів,

певні підстави для ажіотажного піднесення віри в непереможність ідеалу правової та демократичної держави. Теза Ф. Фукуями щодо «завершення ідеологічної еволюції та універсалізації західної демократії як остаточної форми правління»[20], ствердження С. Гантингтоном настання «третьої глобальної хвилі демократизації»[21] та інші подібні висновки теоретиків випромінювали впевненість у світлу конституційно-демократичну перспективу сучасних суспільств. Але незабаром оптимістичні настрої почали затухати, змиваючись потужною контр-хвилею дедемократизації, яка нахлинула як на новостворені демократії, так і на усталені демократичні режими західних країн. Провідна проблема, з якою вони все більше зіштовхуються, полягає в деегалітаризації демократії, коли політична та громадянська суб'єктність широких верств населення розмивається, а натомість відбувається становлення особливого популістського типу елітарних суб'єктів, влада яких тримається на маніпулятивній експлуатації примітизованих споживчих інстинктів маси.

У більшості пострадянських країн, в тому числі і в Україні, ці загальносвітові кризові тенденції підсилюються внутрішніми суспільно-політичними негараздами, описаними в попередньому підрозділі. На цьому підґрунті виникає дуже сильна спокуса взагалі, тепер вже і на офіційно-ідеологічному рівні відмовитися від моделі конституційно-демократичного проектування та повернутися до авторитарних методів управління соціально-політичним розвитком. Останні, демонструючи переваги оперативного ухвалення політичних рішень поза неефективної, а часто і просто декларативної демократичної «балаканини» можновладців, починають приваблювати як значну частину населення (так, згідно соціологічного моніторингу за період 31.05.2007 – 18.06.2007 рр., проведеним Центром Разумкова, 34,2 % українських громадян віддали перевагу «жорсткій владній вертикалі, що керується з одного центру»[22]), так і окремих теоретиків і частину політичної еліти (яскравий приклад захисту авторитаризму виявимо в багатотиражному виданні «Проект Росія», який за визнанням видавців «у лічені дні осені 2005 року був поширений у Кремлі, ФСБ, Генпрокуратурі, Генштабі та Державній Думі, ставши однією з найбільш обговорюваних книг у російських політичних колах»)[23].

Крім того, авторитарне «звільнення» державної влади з-під впливу суспільства починає розглядатися як засіб попередження популістських потурань слабостям та примхам мас, ініціювання їхнього підйому на якісно новий рівень соціально-економічного та духовно-культурного добробуту. Зазначена точка зору, зокрема, лунає із самого ліберального табору, один із представників якого Фарід Закарія пише таке: – «Проте протягом останніх 50 років практично всі «історії успіху» в світі, що

Крім того, резюмуючи проведений аналіз, можна виділити низку суттєвих ознак, що складають зміст родового поняття «проектування»:

– форма творчого цілепокладання як ідеальне конструювання ще не існуючого штучного об'єкту;

– конструктивно-теоретична організація нелінійної (поліваріантної) та ітеративної (повторювальної) мисленневої діяльності проектувальника;

– об'єктом являється, визначена в просторі і часі, проблемна ситуація, вирішення якої відповідає потребам, інтересам і цінностям певного соціального суб'єкта;

– провідні засоби реалізації – теоретичні знання (передусім, об'єктивних закономірних відношень певного фрагменту дійсності) і практичний досвід, виражені у специфічній знаковій формі;

– результатами є бажані, здійсненні, конструктивно та функціонально цілісні проекти у вигляді ідеальних моделей штучних об'єктів та приписів з їх практичної реалізації в конкретно-історичних умовах.

Звідси визначимо «проектування» як творчу цілепокладаючу мисленневу діяльність із конструювання в семіотичній площині завершених, здійсненних, конструктивно та функціонально цілісних ідеальних моделей нових штучних об'єктів і приписів з їх втілення за конкретно-історичних умов визначеного часу та простору на підставі синтезу теоретичних знань і практичного досвіду згідно з потребами, інтересами та цінностями певного соціального суб'єкта.

Сформульована дефініція дає змогу відокремлювати «проектування» від таких близьких понять як «планування» та «програмування». Виступаючи, як і проектування, способами цілепокладання перетворень певного фрагменту об'єктивної дійсності, вони водночас мають своїм предметом питання організації діяльності з втілення цілісної проектної моделі. Тобто проектування відіграє роль своєрідної стартової площадки для програмування та планування, з якої перше встановлює конкретні алгоритми реалізації проекту, а друге розподіляє наявні ресурси діяльності з виконання проекту в конкретних відрізках часу і простору.

Грунтуючись на цьому, спробуємо встановити особливості змісту поняття «соціальне проектування».

Передусім, відзначимо, що в широкому розумінні будь-які різновиди проектування і ті, що орієнтовані на перетворення природних явищ, і ті, що орієнтовані на перетворення суспільних відносин, є соціальними, адже проектна діяльність у всіх своїх проявах забезпечує найповніше конституювання людини як суб'єкта, здатного на цілеспрямоване освоєння оточуючого світу, і, тим самим, на його осоціальнення і окультурення. Крім того, звернемо увагу на те, що суспільні відносини у

будь-якій сфері та вимірі в реальності функціонують і розвиваються у невіддільній єдності з функціонуванням і розвитком конкретно-історичних засобів суспільної праці. Тому конструктивні рішення ухвалені в процесі проектного осмислення форм налагодження суспільних відносин у свідомий або несвідомий спосіб впливають на розвиток продуктивних сил і характер відновлення метаболічної рівноваги людини та природи. І, навпаки, реалізація тих або інших суто матеріально-технічних проектів виявляється завжди сполучена з різноманітними соціальними наслідками. У цьому світлі розширення меж цілеспрямованого впливу як на природні, так і на суспільні відносини виявляється пов'язане з потребою відновлення єдності соціального та матеріально-технічного проектування, забезпечення їх комплексності і всебічності.

Об'єктивна необхідність інтеграції різних видів проектування для розв'язання загального завдання із забезпечення соціального поступу суспільства пояснює появу широких дефініцій соціального проектування. Наприклад, В. А. Луков визначає це поняття як «конструювання індивідом, групою або організацією дії, спрямованої на досягнення соціально значущої мети і локалізованого за місцем, часом і ресурсами»[76]. Разом із тим, напевно, лишається актуальним і з'ясування специфіки соціального проектування у вузькому значенні як специфічної діяльності з розробки бажаних і здійсненних моделей суспільних відносин. Адже тим самим збагачується проектна діяльність у цілому, яка одержує нові імпульси для більш конкретного та ефективного освоєння надскладної суспільної реальності.

Специфіка суто соціального проектування обумовлюється особливою природою її об'єкта – суспільних відносин, що характеризуються визначеністю в часі і просторі, проблематичністю свого функціонування або розвитку з точки зору незадоволеності певних потреб, інтересів і цінностей соціальних суб'єктів. У світлі цього об'єктами соціального проектування можуть бути суспільні відносини різних масштабів і вимірів: соціальних організмів у цілому, окремих сфер та інститутів суспільної життєдіяльності (політичної, економічної, організаційно-управлінської, культурно-духовної).

Найважливішу специфічну рису суспільних відносин складає їхня подвійна, рефлексивна природа: існуючи об'єктивно, вони водночас реалізуються лише через активні цілеспрямовані дії своїх учасників – індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів. Тому, якщо інженерно-технічне проектування засновується на суб'єкт-об'єктному відношенні, то проектування тих або інших моделей суспільних відносин ґрунтується на суб'єкт-об'єкт-суб'єктному. Причому останнє

необмеженого тиску капіталістичної системи, одержуючи гарантований дохід, потрібний соціальний простір і час для вільної громадянської самореалізації, маси чомусь не поспішають усім цим скористатися, а, навпаки, залучаються у нескінченну споживацьку гонитву, не виявляючи особливого бажання проявити себе у творчій та соціально відповідальній праці. Замість очікуваної багатьма поколіннями філософів самодіяльності цілісної особистості чомусь з'являється бездіяльність одномірної людиноподібної істоти.

За новітніх конкретно-історичних умов справитися з цією проблемою конституційно-інженерні способи проектного нормування суспільних відносин виявляються не в змозі. Натомість вони все частіше відстають від варіативної процесуальності суспільного буття. Зі свого боку, остання в силу підвищеної мінливості соціальних обставин та їх матеріально-технічного підґрунтя не завжди встигає конституюватися в усталені форми громадянського життя, що виявляє зворотний бік зростання соціальної мобільності та автономії особистості, на якій вказують численні дослідники проблеми деструкції сучасної громадянської сфери – загрозу організаційної крихкотілості, політичної індиферентності учасників суспільної взаємодії, їхньої нездатності перетворюватися в суб'єктів-для-себе та для-інших[19].

У результаті діалогічна відкритість конституційно-демократичного типу соціально-політичного проектування проблематизується: сучасна конституційна демократія губить свою наповненість недержавною суб'єктністю громадянського суспільства, опиняючись на плечах соціально, організаційно та духовно роз'єднаної маси, себто юрби. Отже, виникає небезпека популістських або авторитарних спотворень сучасної конституційної демократії. Нагальна необхідність подолати зазначену загрозу актуалізує потребу в проектуванні шляхів наповнення конституційних форм належним соціальним змістом та відповідному знятті національної та формально-юридичної обмеженості конституційної інженерії. Від здатності відповісти на цей виклик сучасності залежить майбутня соціально-політична перспектива не лише України, але і світової спільноти в цілому. Визначення концептуальних дороговказів розв'язання цього завдання – тема наступного підрозділу.

4.2. Концептуальні дороговкази розвитку конституційно-демократичного типу соціально-політичного проектування в сучасну епоху

Наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого сторіччя раптове падіння авторитарних режимів у переважній більшості країн соціалістичного табору, що до того часу видавалися непохитними, надало

свого розвитку. Отже, незважаючи на всю багатоманітність, нелінійність сучасної соціальної структури та чисельне домінування в ній середніх верств, об'єктивне підґрунтя для диференціації суспільства за вектором «капітал – праця» нікуди не зникає. Звісно за умов організаційної та ідеологічної слабкості найманих працівників і споріднених із ними груп, об'єднуючий їх, об'єктивний зв'язок не усвідомлюється належною мірою. Зі стану «клас-для-себе» вони регресують у стан «класу-у-собі», коли актуальні прояви організованих усвідомлених колективних дій згортаються в латентні форми класової спільності. Водночас розгортання внутрішніх протиріч глобального мережевого капіталізму здатне повернути цей процес у протилежному напрямку, викликавши порушення балансу класових сил, досягнутого за допомогою національної конституційно-демократичної держави.

Маючи прояви у погіршенні добробуту широких мас, чисельному зменшенні середніх верств, це може припинити класовий мир і зумовити мобілізацію класової спільності широких верств трудящих, актуалізацію в їх свідомості спільних класових інтересів. Так, глобальна фінансова криза та пов'язане з нею згортання соціальних програм і зменшення заробітної плати в деяких країнах-учасниках Євросоюзу сприяла активізації загальногромадянських рухів в їхній боротьбі за свої спільні соціальні права (громадські хвилювання в Греції, масові страйки у Франції[18]). Цей сценарій виявляється цілком реальним і для сучасної України, залучення якої у сучасну глобальну капіталістичну систему зумовлює соціально-класову диференціацію вітчизняного суспільства та виникнення відповідних можливостей його соціально-політичного розвитку у режимах класового миру або конфлікту.

Тому навряд чи сьогодні є достатні підстави для ствердження зникнення соціальних класів та відсутність структурних перешкод реалізації демократично-діалогічного потенціалу соціально-політичного проектування. Навпаки, мусимо визнати шкідливість затушовування класових чинників сучасної суспільно-політичної динаміки, що заважає більш конкретному визначенню соціальних суб'єктів і тих механізмів, за допомогою яких вони сприяють або, навпаки, протидіють конституційно-демократичному проектуванню як на національному, так і на світовому рівнях. Між тим у роздумах сучасних філософів із приводу угасання громадянсько-політичної активності широких верств населення можна почути і більш глибокі інтенції, спрямовані на розкриття тих духовних причин, через які здобуття трудящими більш високого рівня добробуту не має своїм автоматичним наслідком якісний підйом їхньої політичної та духовної культури. Передусім, йдеться про проблему зростання вільного часу: певною мірою звільнюючись соціальною державою від

розгортається як в синхронному плані як взаємозв'язок проектувальника зі своїми сучасниками, так і в діахронному – як взаємозв'язок проектувальника з минулими і прийдешніми поколіннями.

Відтак, незважаючи на те, що соціальні проекти завжди мають конкретних індивідуальних ініціаторів, авторів і розробників, вони не можуть зводитися лише до результатів духовної праці тих або інших особистостей. У глибинному сенсі соціальне проектування виступає продуктом синтезу індивідуальної, групової і суспільної суб'єктності, в процесі якого особистість, група та суспільство навперемінно виступають суб'єктом або об'єктом цілеспрямованих проектних зусиль. Так, безпосередня рушійна сила соціального проектування – творча особистість у процесі свого формування і соціалізації, по суті, виступає об'єктом групового і суспільного впливу, засвоюючи колективний досвід сучасних і минулих поколінь, норми, цінності та архетипи домінуючої у суспільстві культури. Але згодом мірою зміцнення своєї соціальної суб'єктності особистість одержує можливість сказати «своє слово в історії», тим самим, реалізуючи свою індивідуальність та групову особливість і, тим самим, вплинувши на своє суспільне оточення.

Своєю чергою, сила індивідуальності, потужність властивого їй соціально-проектного потенціалу визначається ступенем її відповідності соціально-значущим потребам, інтересам і цінностям суспільного організму в цілому, оскільки без цього унеможливлюється мобілізація колективної волі учасників суспільних відносин, і, відповідно, замислена модель соціальних перетворень губить свої проектні властивості: адекватність об'єктивним закономірностям, конструктивну і функціональну цілісність, завершеність, і, врешті-решт, здійсненність. У цьому плані має певну рацію В. Л. Глазичев, на думку якого соціальне проектування «соціальне не тому, що деяка громада є об'єктом, але тому, що повинно здійснюватися самою громадою, відносно якої деякий професіонал (соціальний проектувальник) виступає як спонукальна, аналізуюча, оформлююча сила, як свого роду «втілений засіб самореалізації громади»[77].

Водночас збіг індивідуальної і колективної суб'єктності особи проектувальника не слід абсолютизувати, виключаючи, тим самим, можливість ставлення до цілокупних соціальних суб'єктів і як до об'єктів. Зрештою виведення поняття «об'єкт» зі змісту соціального проектування а, по суті, редукція цієї діяльності лише до суб'єкт-суб'єктної, комунікаційної взаємодії загрожують втратою індивідуальних і колективних суб'єктів, відповідальних за свої проектні ініціативи та дії. Натомість з'являється можливість теоретично легітимувати перекладання

відповідальності на анонімне соціальне ціле, волю якого нібито реалізує конкретний керівник або соціальний інженер.

На підставі викладеного, можна твердити, що якісну субстанційну основу соціального проектування складає цілеспрямований процес ідеального конструювання моделей відновлення паритету у суспільному відношенні «суб'єкт – об'єкт – суб'єкт». В цьому плані соціально-проектну діяльність можна розглядати в якості своєрідного діалогу між соціальним суб'єктом та суспільством, поступальне розгортання якого втілює в собі досягнення соціальної згоди. При цьому окремі фази цього процесу фіксують міру взаємовідповідності інтересів соціального суб'єкту проектування закономірній природі його об'єкту та інтересам інших соціальних суб'єктів.

Підкреслимо, що використання образу діалогу для відтворення сутності соціального проектування не означає того, що соціальний проектно-конструктивний процес не передбачає монологічного мислення окремих соціальних суб'єктів. «Зовнішній план діалогічних відношень опосередковується внутрішнім планом дій суб'єкту, що одночасно являється в якості його монологу» – пише Ю. М. Шилков[78]. Монолог виражає активність суб'єкту, його здатність на власний акт цілепокладання відносно певного об'єкту. Проте, якщо монологічна проективна активність виходить із підпорядкування загальній діалогічній орієнтованості на іншого суб'єкта, який завжди присутній за тим або іншим соціально-політичним об'єктом, то відбувається порушення базової «суб'єкт – об'єкт – суб'єктної» єдності. Це означає деструкцію сутнісної основи соціального проектування, загрозу відчуження цієї діяльності та її спотворення в різноманітні антисоціальні форми конструктивної активності людини – технології продукування ідеологем і міфологем, мета яких – маніпулятивне «подвоєння» дійсності в егоїстичних інтересах певної соціальної групи або особистості.

Внутрішня діалогічність соціального проектування визначає видозміну загальних властивостей проектної діяльності як родового феномену. Насамперед, змінюються форми забезпечення адекватності соціального проектування об'єктивним закономірностям функціонування та розвитку певного фрагменту суспільної реальності, перетворення якого проектується. Для успішної реалізації своїх задумів соціальний проектант повинний враховувати особливий рефлексивний характер механізмів їх реалізації та пов'язану з цим яскраво виражену поліваріантність суспільно-історичних процесів, їх надзвичайну мінливість, темпи якої в ході соціального прогресу, диверсифікації структури суспільства й автономізації особистості постійно прискорюються.

Черпаючи ресурси зі зростаючої в ході науково-технічного прогресу продуктивності праці, сучасна конституційно-демократична держава, і справді, своїми діями до певної міри змінила і змінює характер прояву однієї з найважливіших умов дії взаємозв'язку суспільних потреб та державних інтересів – соціально-класову диференціацію. Попереджуючи класові антагонізми, вона стимулює розширене відтворення середніх верств, до яких залучаються робітники, селяни, інтелігенція. Соціально закріплюючи встановлення режиму класового миру, цей новий «середній стан» суспільного буття, зі свого боку, забезпечує зміну характеру політичної мобілізації трудящих груп, яка губить свою відокремленість і специфічність, все більше залучаючись у ті форми громадянської самоорганізації, в яких тон задається гегемонією цінностей підприємницької культури. У своєму максимумі такі тенденції визначають значне послаблення тих громадянсько-політичних об'єднань, що традиційно пов'язуються із суто найманими працівниками – профспілками і лівими партіями.

За цих умов перед соціально орієнтованими політичними силами постають гострі електоральні проблеми. З огляду на нові історичні обставини не виключаються випадки, коли працівники високотехнологічних галузей схильні віддавати перевагу ліберальним підприємницьким партіям, розраховуючи на більшу частку доходів у випадку зниження податків. Так же можливі випадки, коли пенсіонери, низькооплачувані робітники та безробітні прислухаються до популістських обіцянок великих олігархично-корпоративних утворень, які часом намагаються використати тимчасові соціальні надбавки, що в наступному з'їдаються інфляцією, в якості знаряддя захоплення та утримання державної влади.

Зниження громадянсько-політичної консолідованості та автономності тих чисельних соціальних груп, що не є власниками засобів суспільного виробництва, їхня організаційна крихкотілість й утворюють той живильний грунт, на якому розквітають і поширюються різноманітні концепції, що проголошують зникнення в сучасному суспільстві класової структури. Не останнє місце серед них займає і уявлення про втрату «абстрактною працею» її структуроутворювальної та соціально-формуючої сили. На нашу думку, поширення таких поглядів, зі свого боку, сприяє угасанню усвідомлення спільності інтересів найчисельніших соціальних груп, між якими проте все ще існує суттєвий об'єктивний зв'язок.

Адже сучасний матеріально-економічний розвиток не переріс якісних засад капіталістичної системи. Вона не просто зберігається, а активно розвивається, досягаючи якісно нового глобального-мережевого етапу

республіканськo-демократичного врядування та розширенням національної громадянської солідарності і політики держави загального добробуту до масштабу постнаціональної федеративної держави. Дотримуючись вихідної переконаності в якісній трансформації ролі праці в модерному суспільстві, Ю. Габермас не бачить перешкод структурного типу, щоб могли зашкодити реалізації цих цілей. «Але, – твердить він, – політичній культурі світової спільноти бракує етико-політичного виміру, який був би потрібний для відповідної глобальної спільності та утворення глобальної ідентичності»[16]. Знімати цей недолік слід за допомогою, передусім, недержавних організаційних форм, використання яких повинно сприяти накопиченню ресурсів міжнаціональної громадянської солідарності як подальшого підґрунтя здійснення світової внутрішньої політики без світового уряду.

Орієнтованість на конституювання внутрішньодержавного та міжнародного громадянських діалогів, яка виразно проглядає в цих положеннях, не може не імпонувати і нам, оскільки і ми вважаємо, що формування національної і глобальної мереж громадянсько-політичної суб'єктності, їхнє етично-ціннісне відкриття на зустріч одна одній є сприятливою соціальною основою для розробки та реалізації проектів зняття обмеженості сучасних конституційно-демократичних порядків. У той же час твердження про відсутність структурних чинників гальмування і спотворення цього процесу видається дискусійним і симптоматичним, таким, що підводить до розуміння природи обмеженості, характерної не лише для прибічників комунікативної філософії, але і загалом для сучасної теорії демократії. По суті, і комунікативний підхід у своїй вірі в утрату працею структуроутворювальної функції і більшість інших концепцій конституційно-демократичного розвитку, що розглядають в якості колективних політичних гравців, так звані, «групи інтересів»[17] – всі вони приймають в якості вихідного постулат про зникнення класових чинників динаміки сучасних соціально-політичних процесів.

Звісно, ніхто із серйозних теоретиків сьогодні не наголошує на цілковитому подоланні приватновласницьких ринкових засад і тому не заперечує потужної ролі капіталу в сучасному суспільстві. Не робить цього і Ю. Габермас, адже і він каже про збереження грошей як одного із найважливіших ресурсів соціального управління. Відхід від класової логіки відбувається з іншого боку, а саме з боку заперечення існування трудящих класів. Така позиція в цілому не випадкова, оскільки, так чи інакше, вона відображає тенденції з ерозії класової суб'єктності широких верств населення, відсторонених від безпосереднього управління засобами суспільного виробництва.

Згідно із цим важливою особливістю соціального проектування виступає велика міра його відкритості процесуальності суспільної дійсності, що межує з мірою дотримання конструктивної та функціональної цілісності розроблюваної моделі. Йдеться про філігранно тонку працю, в ході якої аналітичне визначення загальних типологічних рамок відтворення або збереження певної якості суспільного явища має доповнюватися індивідуалізуючим підходом, мета якого – залишити достатньо місця для вільної самореалізації соціально значущого індивідуального й групового потенціалу соціальних суб'єктів. Іншими словами, важливою рисою соціального проектування виступає конструювання можливості люфту тих або інших елементів моделі перетворення суспільних відносин, без чого цілісність і завершеність запроектованої моделі опиняється під сумнівом, вступаючи в гостре протиріччя із вільною самодіяльністю членів суспільства.

Слід сказати, що на цьому шляху накопичений неабиякий арсенал спеціальних конструктивних засобів. Так, у концептуальному плані бачимо величезний поступ від закритих конструкцій міфології та релігії до відкритості філософсько-теоретичної думки, останнє досягнення якої – затвердження некласичної нелінійної раціональності, орієнтоване на пошук механізмів регулювання та саморегулювання матеріальних і, в тому числі, соціальних систем. У плані знакового опредметнення проектних задумів, їхнього переведення у площину перцепції (сприйняття) особливістю соціального проектування є те, що на відміну від інженерно-технічного проектування воно відзначається набагато менш формалізованою мовою. Зазначена обставина має невипадковий характер, оскільки попри небезпеку спотворення початкового задуму внаслідок невірної інтерпретації багатозначних засобів природних мов, вони водночас відповідають потребі збереження відкритості запроектованої моделі, забезпечення рухливості, гнучкості її складових у відповідь на зміни суспільних обставин.

Поряд із тим, виявляється потрібним і забезпечення певної міри стійкості соціального проекту, його здатності виконувати організаційно-управлінську та нормативну функції. У зв'язку з цим, нехай і меншою мірою, але певна формалізація мовних засобів потрібна і для соціального проектування. Відповідний поступ відбувався у зв'язку з розвитком суспільствознавчої теорії та досягненнями нормативної техніки. На певному етапі мова соціального проектування диференціювалася на мову філософії та суспільної науки (соціології, політології, правознавства та ін.) та мову практиків-управлінців (політиків, юристів, адміністраторів) – безпосередніх організаторів тих або інших соціальних проектів. Теоретична мова використовується в процесі розробки концепції задуму

перетворення, а далі вона трансформується в мову нормативних документів – законів, інструкцій, статутів, програм і планів, від яких для виконання регулюючої місії вимагається висока ступень конкретності і точності.

При всьому цьому, навіть, на нормативному рівні завершеність соціального проектування проявляється в здатності забезпечити конструктивну міру відкритості розроблених нормативних зразків рефлексивній процесуальності суспільних відносин. В якості прикладу можна навести феномен «італійського страйку» або «обструкції» – своєрідних форм протесту, суть яких полягає в якомога максимально точному виконанні працівниками своїх посадових обов'язків і правил та у зв'язку з цим зриві нормального функціонування організації, яка, як показує практика, просто не може адекватно працювати за всіма колись установленими нормами, оскільки останні неодмінно відстають від динамічності навколишнього середовища та нездатні охопити все багатство форм і змісту суспільних відносин. Звідси актуалізується потреба в забезпеченні відкритості нормативної форми соціальних проектів за допомогою розвитку спеціальної організаційної інфраструктури та герменевтичного інструментарію інтерпретації соціально-проектного задуму, орієнтованих на реалізацію авторського задуму соціального проекту і водночас його коригування відповідно до процесуальності реального життя.

Із викладеного випливає і те, що для соціального проектування виявляється характерним набагато менш чіткий поділ праці між розробником проекту та його виконавцем, оскільки на відміну від інженерно-технічної діяльності останній самим відкритим характером спроектованої моделі суспільних відносин залучається до активної участі у доводці проекту, реалізації індивідуального підходу до нього, і в такий спосіб, до забезпечення його завершеності та здійсненності. Тим самим виникає дуже тісний зв'язок між соціально-проектною діяльністю і практикою, що і змушує окремих дослідників сумніватися в правомірності розгляду соціального проектування як відносно самостійного різновиду діяльності або принаймні погоджуватися на його квазі-проектному, нетрадиційному характері[79].

На нашу думку, акцентовано відкритий характер соціального проектування все-таки не виключає конструктивної та функціональної цілісності розроблюваних в ході його моделей суспільних відносин. Остання просто одержує якісне інше, відмінне від інженерно-технічного проектування, яскраво виражене спрямування на конструювання тієї цілісної сукупності умов, які потрібні для забезпечення цілеспрямованого конструктивного діалогу в рамках конкретно-історичного часу і простору

За німецьким філософом, для утопії «трудового суспільства» це означало те, що вона «загубила точку, де вона дотикалася до реальності: структуроутворювальну та соціально-формуючу силу абстрактної праці»[13]. Це має прояв у розмиванні соціального підґрунтя сучасних конституційно-демократичних держав. Так, в зв'язку з втратою безпосереднього зв'язку між доходом і працею змінюється ситуація на ринку зайнятості, профспілки послаблюються, їхній політичний потенціал значно падає, вони гублять членів і внески і виявляються змушеними проводити групову політику, орієнтовану на короткотермінові інтереси тих, хто ще має роботу. Крім того, мірою розгортання соціальної політики змінюється і політична якість самої держави «загального добробуту», яка породжує чисельні бюрократичні групи і, тим самим, сама перетворюється в джерело соціально-економічних проблем, утворюючи занадто заорганізоване середовище несприятливе для індивідуальної самореалізації і громадянської самоорганізації. До того ж, зниження ефективності сучасних демократичних держав визначається глобалізацією капіталістичної економіки, появою матеріально-технічних і організаційних можливостей «втечі» капіталу з-під влади національної держави у стихію світового ринку.

На цьому підґрунті порушується баланс головних ресурсів соціального управління: грошей, влади та солідарності, де у виграші виявляються перші два, а останній деформується. Усе це, кінець-кінцем, спричинює те, що програма соціальної держави, заснована на утопії трудового суспільства, «губить здатність виявляти прийдешні можливості кращого в колективному відношенні і більш безпечного життя»[14]. За умов згортання можливостей соціально-економічного макроуправління, зменшення фіскальної основи соціальної політики, послаблення інтеграційних підвалин національних культурних форм та ін. демократичні уряди починають не справлятися з вирішенням низки гострих проблем сучасного соціально-політичного розвитку.

Як вихід пропонується своєрідна рефлексивна трансформація держави «загального добробуту», яка відтепер повинна переорієнтуватися на мобілізацію ресурсу солідарності у тій площині, де «…важковловлювані комунікаційні потоки визначають вигляд політичної культури, а також за допомогою дефініцій реалій змагаються за те, що Грамші назвав культурною гегемонією…»[15]. Для такого оновлення сучасна держава повинна попрощатися з утопією трудового суспільства та змістити утопічні акценти з поняття «праця» на поняття «комунікація». Відповідно до цього перспектива розв'язання цих проблем та подальшого соціально-політичного розвитку зв'язана з підйомом комунікативної культури широкого загалу, зміцненням громадянсько-інституційних засад

економічна неготовність широких верств виступати в якості організованих та консолідованих суб'єктів ефективного громадянського контролю над діями носіїв державної влади, що утворює сприятливий грунт для зміцнення авторитарно-олігархічних тенденцій соціально-політичного розвитку, які, своєю чергою, консервують низьку здатність суспільства до громадянської самоорганізації.

У той же час модель конституційно-демократичного проектування демонструє нездатність самотужки забезпечити вихід із цього «глухого куту». Більше того, як показує вітчизняний досвід, її передчасне запровадження поза врахування дійсної динаміки соціального змісту може викликати вкрай негативні наслідки, коли конституційно-демократичні реформи переважно виконують суто декларативну маскувальну роль, відкриваючи «закриті» суспільства не свободі та рівності, але соціальній деструкції і хаосу. Але, напевно, не лише передчасність є причиною гальмування практичної реалізації проекту правової, демократичної та соціальної держави в модерному українському суспільстві. На підставі аналізу загальносвітових тенденцій соціально-політичного розвитку можна дійти висновку про те, що нині утворюються глибинні передумови гострої кризи сучасних традицій конституційної інженерії. Сформовані у зв'язку зі становленням і розвитком конституційно-демократичної держави «загального добробуту», вони все більше розходяться з практичними реаліями та відстають від руху соціальної матерії, що виходить на етап домінування глобального мережевого капіталізму.

У зв'язку із цим цікаві роздуми про причини неефективності сучасної моделі «держави загального добробуту» знаходимо у збірнику «Політичні праці», підготовленого Ю. Габермасом. На його думку, коріння проблеми полягає в завершенні утопії «трудового суспільства», яка впродовж тривалого періоду надихала масові суспільні рухи і політиків-реформаторів ідеєю звільнення праці від ризиків і небезпек капіталістичної системи. Відігравши роль теоретичного підґрунтя умиротворіння класового конфлікту, забезпечивши запровадження різноманітних соціальних програм підтримки найманих працівників, вона водночас привела до неочікуваних наслідків. Якщо марксисти зв'язували соціальну емансипацію людини з перетворенням гетерономної праці, нав'язаної їй зовнішніми відчуженими від неї суспільними обставинами, у добровільну і творчу самодіяльність, яка буде збігатися з її матеріальним життям, то в проекті соціальної держави звільнення праці прийняло іншу форму: мірою гарантування мінімального рівня добробуту усім громадянам праця просто відокремилася від доходу, залишивши неподоланою відстань між трудовою активністю індивідів та їхнім матеріальним життям.

та уникнення його спотворення в стихійно-хаотичне зіткнення окремих індивідуальних і групових інтересів. Власне в такому розумінні людина виявляється здатна забезпечити своє цілісне конституювання як соціального суб'єкта, оскільки вона наділяється здатністю проектуванням забезпечувати автономну довершеність свого буття не лише в природному, але і в соціальному світі.

На підґрунті наведеного, можна дійти висновку, що крім вищевказаних загально-родових функцій соціальне проектування виконує і такі особливі функції як:

1) інтегративну функцію, забезпечуючи упорядкування певного фрагменту соціальної матерії шляхом єднання різноманітних соціальних суб'єктів і суспільства навколо соціально значущої моделі збереження або перетворення певної сукупності суспільних відносин;

2) рефлексивну функцію, виступаючи формою конструктивного осмислення соціальним суб'єктом себе самого і свого місця в суспільних відносинах;

3) самоврядну функцію, утворюючи важливий механізм саморегуляції соціальних організмів, їх самоадаптації та самоперетворення у відповідь на виклики зовнішнього середовища.

Крім того, виокремимо і специфічні ознаки змісту поняття «соціальне проектування» як:

1) об'єктом виступає сукупність суспільних відносин, що характеризуються визначеністю в часі і просторі, проблематичністю функціонування або розвитку з точки зору незадоволеності певних потреб, інтересів і цінностей соціальних суб'єктів;

2) цілеспрямований процес ідеального конструювання моделей відновлення паритету у суспільному відношенні «суб'єкт – об'єкт – суб'єкт»;

3) конструктивне творення динамічно-діалогічної моделі суспільних відносин як міри соціально-корисної свободи їх учасників;

4) відкритість конструктивної та функціональної цілісності моделі функціонування або розвитку суспільних відносин процесуальності соціальних змін;

5) низька ступень формалізованості семіотичних засобів вираження конструктивної моделі функціонування або розвитку сукупності суспільних відносин;

6) використання спеціальних організаційно-герменевтичних засобів збереження конструктивної міри відкритості нормативного оформлення моделі функціонування або розвитку сукупності суспільних відносин.

Синтезуючи всі названі особливі характеристики, можна визначити соціальне проектування як творчу цілепокладаючу мисленневу діяльність із конструювання в особливій семіотично-нормативній площині, відкритій упорядкованим та обґрунтованим інтерпретаціям, завершених, здійсненних, динамічно-діалогічних, конструктивно та функціонально цілісних ідеальних моделей нових форм відновлення паритетного режиму функціонування або розвитку певної сукупності суспільних відносин за конкретно-історичних умов визначеного часу та простору на підставі синтезу теоретичних знань і практичного досвіду певного соціального суб'єкта.

Ґрунтуючись на цьому, спробуємо йти далі і з'ясувати тепер особливості змісту соціально-політичного проектування як інтегральної частини соціального проектування.

Аналіз літератури виявляє певну обмеженість існуючих дефініцій політичного проектування. Так, фахівці у галузі політичних технологій Є. Малкін та Є. Сучков визначають поняття «політичний проект» як «будь-яку позитивну діяльність політика (політичної партії), результати якої використовуються в політиці»[80]. Уточнюючи це вкрай широке визначення, вони відзначають, що «це специфічна форма інтерпретації результатів звичайної діяльності, яка на час її здійснення може бути жодним чином не пов'язана з публічною політикою»[81]. Крім того, зазначені автори підкреслюють, що у своєму дослідженні будуть вести мову про політичні проекти, «політична спрямованість яких була чітко зрозуміла їх організатором із початку»[82]. На наш погляд, не кажучи вже про змішування теоретичної та практичної форм політичної діяльності, запропоноване поняття не враховує випадки, коли позитивні наслідки дій політиків мають відносно їхніх початкових намірів випадковий, стихійний характер. Разом із тим, у міркуваннях політтехнологів можна вловити і цікаву думку про можливість набуття суто соціальними проектами політичного звучання, але коли це трапляється і які нові якості вони в цьому разі здобувають – ці питання не з'ясовуються.

Для того, щоб відповісти на них, повинні, насамперед, визначити особливості об'єкту соціально-політичного проектування. На наш погляд, у його ролі виступає, визначена у просторі і часі, сукупність політичних відносин, яка характеризується проблемним характером функціонування або розвитку. Головною особливістю політичних відносин є те, що вони реалізуються між різними соціально-політичними суб'єктами (класами, націями, іншими соціальними групами, партіями, народними рухами, державою, різними інституційними об'єднаннями) в зв'язку з оволодінням, збереженням і здійсненням державної влади. Остання, маючи суверенний і вищий характер у певному суспільстві, за своєю

сприяє розрядці негативної психічної енергії, накопиченої унаслідок тривалих суспільних негараздів.

І все-таки є і певні підстави для віри в громадянсько-демократичну перспективу України. Так, із 1999 року намітилися тенденції із відновлення показників виробництва попереднього радянського періоду та їх подальшого перевищення. На підґрунті економічного підйому почали покращуватися добробут населення, морально-психологічний клімат у суспільстві, зміцнюватися масові настрої довіри та оптимізму. Все це, як твердять соціологи, свідчить про позитивні зміни в соціально-класовій структурі, де почалося відтворення середніх верств[11]. Себто відбувається, нехай і повільне, народження належного соціального змісту для більш повної реалізації конституційного проекту правової, демократичної та соціальної держави, забезпечення єдності зовнішніх конституційних форм і позитивної соціальної політики.

Крім того, олігархічно-авторитарному спотворенню єдності суспільних потреб і державних інтересів у процесі політичного проектування заважає укорінення в суспільній свідомості традицій конституційного, легального політичного протиборства, поза широкого, системного використання насильницьких методів, що вигідно відрізняє Україну від низки багатьох інших пострадянських держав. До того ж, як показують останні події, за певних політичних умов стають дієвими і конституційні механізми амортизації негативних наслідків прийняття загальнозначущих державних рішень у свавільному режимі. У цьому плані видається показовим скасування конституційної реформи 08.12.2004 року за рішенням Конституційного Суду від 30.09.2010 р., що, на нашу думку, сприяло відновленню нормативно-впорядкованої процедури змінювання Основного Закону держави.

Авторитарній консервації наявної розстановки суспільно-політичних сил також перешкоджає масове поширення інформаційно-мережевих технологій (так, в Україні кількість користувачів мережі Internet зросла з 200 000 у 2000 р. до 12 900 000 станом на 06.10.2010 р.[12]), завдяки чому сучасним можновладцям стає дедалі важче позбавити можливих опонентів доступу до каналів інформаційного впливу на громадську думку. Водночас поряд із цим актуалізуються і пастки масового добробуту, ексцесів інформаційно-мережевої свободи характерні для всіх суспільств, що виходять на магістральні шляхи сучасності. Підсилені слабостями вітчизняного соціуму, вони створюють підґрунтя для гальмування практичної реалізації конституційного проекту суверенної, правової, демократичної та соціальної держави в сучасній Україні. Виникає своєрідне «зачароване коло», коли затвердженню цієї соціально-політичної моделі стає на заваді культурно-духовна та соціально-

суспільної свідомості замало «настроїв», замало психологічних хвиль, що мають украй мінливий характер і, не поєднуючись із конструктивними теоретично-проектними ідеями і реальними практичними перетвореннями, дуже швидко, як це показали соціологічні моніторинги, йдуть на спад і навіть трансформуються в свою протилежність: від оптимістичної віри в демократію, піднесення довіри до новобраних політиків до глибокого соціального песимізму та розчарування в перспективах України як незалежної, соціальної, демократичної і правової держави[10].

Тому скоріше події «Помаранчевої революції» слід оцінювати як черговий, драматичний виток становлення конституційної державності та громадянського суспільства. Суперечливий характер цих процесів проявився, насамперед, у радикальних конституційних перетвореннях, реалізованих відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 року № 2222-IV. Ухвалені тоді конституційні зміни більшою мірою були підпорядковані поточним інтересам провідних політичних гравців, а не відповідним процедурам і стратегічним розрахункам конституційної інженерії. Як наслідок, перерозподіл повноважень між Президентом та Верховною Радою не був достатньо вивірений, зумовлюючи порушення злагодженого взаємозв'язку між гілками державної влади, перекладання політичної відповідальності з одного вищого органу державної влади на інший, а, врешті-решт, зниження здатності держави керувати суспільно-політичними процесами.

Відзначимо, що широкий громадянський рух, який розгорнувся під час бурхливих подій «Помаранчевої революції», не зміг ефективно протидіяти розбалансуванню конституційної моделі державного врядування. І це було закономірно, оскільки виникаюча громадянська самоорганізація суспільства виявилася не спроможна перерости «майданні», «вуличні» форми. Інші же недержавні форми консолідації конструктивної соціальної енергії широких верств населення переважно мали і все що мають млявий характер. Дотепер існуючі чисельні офіційно зареєстровані громадські і політично-партійні об'єднання здебільшого є фіктивними утвореннями, переважно створеними або для прикриття соціально-політичних маневрів олігархічного капіталу або для одержання і подальшого «проїдання» іноземних грантів. Єдиний різновид організаційних форм громадянського життя, що сьогодні переживає стрімкий змістовний ренесанс, складають релігійні організації. У той же час враховуючи ідеологічну специфіку релігійного руху, орієнтуючого своїх членів на досягнення небесного світу, його активізація нерідко виступає формою соціального ескапизму і в кращому випадку лише

сутністю, виявляється засобом зняття протилежності інтересів різних соціальних груп (насамперед, класів) та запобігає руйнуванню цілісності суспільства.

Політичні відносини, тим самим, з одного боку, мають конкурентний, суперечливий характер, відзначаючись протиборством між різними соціальними групами з відмінними, часто-густо протилежними інтересами, а з іншого – виконують функцію соціальної інтеграції, упорядкування суспільних відносин, спрямовуючи групову конкуренцію в певні організаційно-нормативні рамки, дотримання яких гарантується державною владою.

Розгортаючись навколо держави та її влади і, своєю чергою, визначаючи характер її реалізації, політичні відносини забезпечують конституювання загальносоціальних інтересів і цілей та здійснюють потужний управлінський вплив на всі сфери суспільного життя. Водночас вони зазнають зворотний вплив, насамперед, з боку матеріально-виробничої сфери, закономірності функціонування і розвитку якої детермінують відповідну розстановку соціальних груп у суспільстві та властиві їм політичні інтереси щодо бажаних напрямків і форм здійснення державної влади.

Із цим пов'язана особлива соціальна місія політичних відносин, що забезпечують розгортання суб'єктного потенціалу окремих соціальних груп, їхнє перетворення в ідейно та організаційно консолідовані політичні утворення, які спроможні самостійно усвідомлювати та захищати свої інтереси на політичній арені. Власне і найголовніша політична організація – держава в цьому випадку може розглядатися як форма політичного оформлення соціальної суб'єктності суспільства як органічної цілісності.

Субстанціональне підґрунтя політики складає сукупність відносин політичної влади, що постає як конкретно-історична міра єдності процесів політичного панування та легітимації. Політичне панування структурує у суспільстві відносини керівництва і підпорядкування, закріплює домінуючі позиції певних соціальних груп, їхню здатність реалізовувати свої політичні цілі або проекти щодо бажаних форм функціонування або розвитку політично-державної системи, підкорюючи своїй волі інших соціально-політичних суб'єктів, що, тим самим, перетворюються в об'єкти владного впливу. Виникаюча звідси асиметричність суспільних відносин проте не має самостійного характеру. В кінцевому підсумку вона спрямовується на нормативно-організаційне коригування взаємодії різних конкуруючих між собою суспільно-політичних сил, гарантування дотримання всіма суб'єктами політичних відносин загальних соціально-корисних правил і, в такий спосіб, збереження цілісності суспільства.

Виконання цієї ролі політичного панування забезпечується відносинами легітимації, завдяки яким підпорядковані сторони проявляють себе в якості політичних суб'єктів, погоджуючись на особливий керівний статус носіїв політичної влади як охоронців певного суспільно-політичного порядку, гарантів упорядкування суспільних відносин. Підгрунтям легітимності політичного панування виступає конкретна-історична міра відповідності інтересів провідних політичних суб'єктів корінним потребам інших соціальних суб'єктів і суспільства в цілому. Чим повніше є міра цієї відповідності, тим міцніше політична влада.

Звісно політичне панування не спирається виключно на згоду підпорядкованих. Воно також спирається на силу державного примусу, яка до певної міри підкріплює стійкість політичної влади, її здатність знімати антисоціальний потенціал суперечливої взаємодії різних суспільно-політичних сил. Але використання державно-організованого насилля має свої межі, визначені нормами конструктивної соціально-політичної співпраці, дотримання яких є легітимним в очах суспільства. Порушення цих рамок, як доводить історія, не може мати довговічного характеру, зумовлюючи відчуження суб'єктів політичної влади від суспільства, зростання соціального опору підлеглих суспільних груп і, як наслідок, інверсію об'єкта політичного панування в суб'єкт (шляхом революцій або реформ) та відповідну переорієнтацію політичної влади на виконання свого загальносоціального призначення.

Цей процес, по суті, відіграє роль специфічної форми відображення потреб суспільства, конституювання і реалізації його загальних інтересів і цілей. Йдеться не про механічне відтворення суспільних потреб, але про їхнє активне вільне конструктивне осмислення різноманітними суб'єктами політичних відносин у ході конкурентної взаємодії між собою. На певному етапі все це забезпечує перетворення політичної сфери в своєрідний простір проектної свободи людини, що має прояви в безпосередньому творенні конкретних організаційно та нормативно визначених форм функціонування і розвитку суспільно-політичних відносин. Обсяг цієї свободи визначається здатністю політичних суб'єктів усвідомлювати закономірності поступального суспільного розвитку, що зумовлюють загальносоціальні потреби і визначають межі здійсненності політичних рішень (у цьому зв'язку не можемо не згадати поширену дефініцію політики як мистецтва можливого). Крім того, він зумовлюється мірою суспільної згоди, що виражає зняття протилежності інтересів провідних соціальних сил і формування загальної волі щодо досягнення бажаного майбутнього. Одним словом досягнення суспільно-політичного консенсусу в суспільстві, знімаючи конфліктну

громадянсько-правових механізмів відновлення взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів та зростання на цьому підґрунті політично-проектної культури вітчизняних політиків. Ухвалена 26 червня 1996 року Конституція, ст. 1 якої проголосила Україну суверенною, правовою, демократичною та соціальною державою, при всій формальності і декларативності цього положення, все-таки може бути оцінена як значне досягнення вітчизняної конституційної інженерії, яке сприяло і сприяє нині затвердженню правового формату взаємин між державою та суспільством. Зрештою підтримка конституційних принципів політичного цілепокладання виявилася вигідною для опозиційних олігархічних груп, що стали використовувати Основний Закон для приборкання зазіхань правлячих сил на здобуття політичної монополії та затвердження авторитарного режиму. Стаючи на цей шлях, опозиціонери апелювали до народних мас, активно вживаючи конституційно-правову риторику. Як показує досвід «Помаранчевої революції» та подальших «постреволюційних» політичних подій такі дії виявилися ефективним знаряддям захисту інтересів опозиції. І, водночас, до певної міри вони створювали потужний імпульс для пробудження та мобілізації громадянської самосвідомості широких верств населення.

Тим не менше, напевно, неправомірно кваліфікувати ті реальні соціально-політичні зміни періоду «Помаранчевої революції» як і справді революційні, себто такі, що забезпечили корінну, прискорену трансформацію якості суспільства в цілому. Також, на наш погляд, дещо поспішним є пов'язування політичної активізації мас наприкінці 2004 – на початку 2005 років із революційною трансформацією суспільної свідомості, її виходом на новий громадянсько-демократичний рівень[9]. Революційність процесу передбачає його стрибок до встановлення нового якісного стану, що має системний, цілісний характер і може самовідтворювати себе в подальшому. У випадку же «Помаранчевої революції» масова кількість протестних виступів, на жаль, не перейшла в нову громадянську якість населення, тобто його спроможність не одноразово від випадку до випадку, а системно і постійно здійснювати громадський тиск на державну владу, підпорядковуючи інтереси її суб'єктів потребам суспільства.

Радше відбулося різке збурення на психологічному рівні суспільної свідомості, стрибкоподібний підйом масових революційних настроїв якомога швидше змінити суспільно-політичний лад на краще, коли у народу, можна казати, «зірвався терпець» у зв'язку із занадто грубим політичним свавіллям і виразною спробою маніпулювання громадською думкою, що були допущені владними колами, під час президентських перегонів 2004 року. Водночас для стійких якісних змін у розвитку

«персоналізація влади; клієнталізм, або патронажні відносини; провідна роль держави у політичному процесі – вона є основним агентом політичного процесу, тобто існує не поряд із суспільством, а над ним; співіснування сучасних форм громадянського зв’язку з численними традиційними і напівтрадиційними формами»[6].

На наш погляд, у найбільш чистому вигляді зазначені соціально-політичні тенденції реалізувалися у деяких пострадянських країнах (Росія, Білорусь, середньоазійські республіки), де олігархічна боротьба завершилася перемогою одного угрупування та фактичним установленням його авторитарного панування під вивіскою конституційно-демократичної республіки. Особливістю України є незавершеність цього процесу і збереження окремих елементів відкритості політичних відносин, хоча би в силу доступу до засобів масової інформації кількох конкуруючих бізнес-груп. Окремі автори вбачають у цьому паритеті сил важливу передумову становлення плюралістичної демократії, де всі існуючі в суспільстві групи інтересів мають можливість для своєї політичної самореалізації. Так, зазначається, що парламентські вибори 2006 та 2007 років закріпили багатополюсну систему української політики та збалансували ресурсний потенціал основних політичних протагоністів. «Така ситуація пату між основними політичними гравцями в умовах гострої політичної конкуренції сприяє закріпленню демократичних правил гри і блокує потенційні спроби реалізації політики «переможець отримує все» з боку будь-якого учасника»[7].

Цей висновок, видається, дещо передчасним, оскільки за умов економічної і політичної слабкості середніх верств як провідного чинника наповнення демократичних і правових відносин реальним соціально-політичним змістом, перманентна боротьба між окремими елітними групами нерідко має дестабілізуючий ефект, розгойдуючи «державний човен», розбурхуючи інформаційну міжусобну війну, в ході якої руйнується народжуване ціннісно-духовне підґрунтя інтеграції українських громадян у єдину політичну націю. Маючи неоднорідне ресурсне походження (імпорт-експорт) та орієнтуючись на різні сегменти світового ринку, режим «олігархічної демократії» виявляється не в змозі забезпечити багатовекторну стабільну зовнішню політику відповідно до потреб усього суспільства, оскільки, як доречно зауважує В. В. Глазунов, «однозначний вибір зовнішньополітичного вектору означає отримання значного додаткового зовнішнього ресурсу тією або іншою олігархічною групою, з одночасним позбавленням такої можливості конкурента»[8].

Проте слід визнати, що в окремих випадках, крім дестабілізуючого впливу, політичне протиборство кланово-корпоративних утворень, може відігравати роль своєрідного каталізатору процесів становлення

неузгодженість дій різних соціально-політичних суб’єктів, зменшує стихійність, незапланованість наслідків політичної діяльності.

Зважуючи на всі ці особливості політичних відносин, проектування моделей їх налагодження, крім загальних рис соціально-проектної діяльності, відзначається низкою специфічних характеристик. Насамперед, діалогічна субстанціональність політичного проектного процесу набуває особливого владного характеру, коли потреба зі збереження та розвитку суб’єкт-об’єкт-суб’єктних зв'язків задовольняється шляхом конструктивного осмислення проблеми відновлення єдності панування та легітимації.

Крім того, можна суттєво уточнити зміст вимоги адекватності проектування об’єктивним закономірностям того фрагменту дійсності, перетворення якого проектується. У випадку соціально-політичного проектування мова, напевно, має йтися про необхідність урахування дії закономірного взаємозв’язку між державними інтересами та суспільними потребами. Адже центром політичної системи є держава, яка в якості відносно відокремленої від суспільства організації політичної влади має власні інтереси – безпосередні рушії функціонування або розвитку суспільно-політичного порядку. З огляду на це, будь-яка соціальна група для того, щоб забезпечити здійсненність своїх проектів має оволодіти державною владою або опосередковано впливати на характер її реалізації. Врешті-решт, цей політичний процес спрямовується на подолання відчуження держави від суспільства, наближення державних інтересів до суспільних потреб. Неможливість вирішити це завдання визначає інверсію об’єктів державної влади в її суб’єктів і відповідну переорієнтацію соціально-політичного проектування на перетворення існуючого політично-державного ладу.

Особливий характер здобуває і конструктивна цілісність соціально-політичного проектування. Передусім, вона проявляється у здатності встановити засоби сполучення зовнішньо-примусових і внутрішньо-ідеологічних засад сталого режиму функціонування або розвитку ще неіснуючої політично-державної форми. Своєю чергою, функціональна цілісність політичної проектної діяльності має прояв у вмінні визначити оптимальний обсяг і перелік владних повноважень суб’єктів державної влади відповідно до реальних потреб суспільства у політичних засобах вирішення соціальних протиріч.

Специфічним стає і розподіл праці проектувальника і виконавця політичного проекту. Якщо в ролі першого в принципі може виступити будь-який індивідуальний або колективний соціально-політичний суб’єкт, то роль другого завжди, так чи інакше, пов’язана з діяльністю органів державної влади. Являючись найбільш потужною політичною силою,

володіючи монополією на використання легітимного примусу, ці органи певною мірою спрямовують всі форми політичних перетворень, навіть, коли ті відбуваються на рівні окремих групових суб'єктів (наприклад, і у випадку організації політичної партії або розгортання суспільно-політичного руху окремі громадські і політичні діячі завжди мають рахуватися із загальними правилами, встановленими державою).

Можна виділити і певні особливості перцептуального рівня механізму соціально-політичного проектування. Передусім, опредметнення його результатів в семіотично-нормативній площині виявляється тісно пов'язане з правовими та моральними нормами. Правові норми, як вираз формально і чітко визначеної свободи соціального суб'єкта, гарантованої державною владою, можуть розглядатися в якості провідної форми реалізації проектних зусиль суб'єктів політичної діяльності. Зі свого боку, моральні норми як втілення смислодуховних правил суспільно-політичних відносин, підтримуваних громадською думкою та сумлінням окремих особистостей, виступають у ролі визначних ціннісно-нормативних засад легітимізації політичного проекту, мобілізації колективної волі на його фактичне виконання.

Щільний зв'язок із відносинами панування обумовлює вищу ступінь зовнішньої політико-правової урегульованості форм інтерпретації та тлумачення семіотично-нормативних форм опредметнення соціально-політичного проектного задуму. Вже з давніх-давен потреба в збереженні ієрархічного порядку обумовлювала звуження кола осіб, за якими закріплювалося право на авторитетне тлумачення нормативної форми втілення того або іншого політичного задуму. Зрештою у правовому вимірі це привело до встановлення офіційно унормованих інтерпретаційних процедур, здійснюваних уповноваженими державними органами, найяскравішим прикладом чого може бути діяльність сучасних конституційних судів, в юрисдикції яких перегляд основного політичного закону держави – Конституції.

Відзначимо, що політики часто-густо намагаються вийти за суто правові рамки, прагнучи присвоїти собі право ревізувати і значення моральних норм. Проте екзистенціальний характер моралі, її зв'язок із найпотаємнішими пластами індивідуальної і суспільної свідомості визначає низьку міру здатності штучними зовнішньо-організуючими зусиллями спрямовувати та контролювати розвиток її семантичного поля. Можливість керувати цим процесом радше ґрунтується на здатності політичних сил продукувати глибокі теоретично-проектні ідеї, що, відповідаючи корінними потребам поступального соціального розвитку, перетворюються в джерело політичної та моральної авторитетності цих сил у суспільстві.

соціальної матерії, нормальних життєвих зв'язків особистості, різка ломка сталих цінностей і норм, різке зниження довіри в соціально-політичних відносинах.

За конкретно-історичних умов України до цього ще додалася ослабленість титульної української нації, низький ступень її консолідованості. Штучно стримуючись у своєму розвитку політикою етнонаціональної уніфікації (у випадку Радянського Союзу – «русифікації»), розпочатої ще за імперських часів і продовженої в роки розквіту тоталітарного, а згодом і авторитарних режимів, українська національна спільнота являла собою досить крихкотіле утворення з недостатньо міцними культурними та мовними традиціями колективного політичного життя, розділене за регіональними, конфесійними та цивілізаційно-ціннісними уподобаннями. Якщо в інших колишніх радянських республіках (передусім, у Російській Федерації) недостатня зрілість громадянського суспільства компенсувалася здатністю мобілізуватися навколо національної ідеї, то в Україні ця можливість і до сьогодні лишається нереалізованою.

З огляду на брак громадянсько-національних форм мобілізації широких мас українських громадян, більшість із них, по суті, було вилучено з категорії провідних суб'єктів соціально-політичного розвитку. Можливості для проявлення масової суб'єктності, розвитку колективної політично-проектної культури, формально гарантовані демократичним виборчим законодавством, фактично мали і мають нині дуже обмежений зміст, значно спотворюючись умілими маніпуляціями нового класу можновладців, що грають на розпалюванні мовної, міжрегіональної та міжрелігійної ворожнечі з метою відволікти населення від усвідомлення та артикуляції його корінних соціально-економічних і політичних інтересів.

Єдиним дієвим політичним суб'єктом стала верхівка вищої державної бюрократії та великого приватного капіталу, яка тісно зрослася між собою та узурпувала найрентабельніші галузі економіки. Поділені на кілька потужних кланово-корпоративних утворень, ці потужні соціальні групи майже відразу після свого виникнення включилися в гостре політичне протиборство одна з однією, тим самим, формуючи дуже обмежений простір «олігархічної демократії». Таке спрямування соціально-політичного розвитку виливається в новий, тепер уже олігархічний варіант авторитарного відчуження інтересів держави від потреб суспільства, зміцнення авторитарно-етатістських механізмів політичного цілепокладання, неврівноважених вільною проектно-конструктивною ініціативою громадянського суспільства. Себто формується неопатримоніальний політичний режим, для якого характерні

спотворювалася на «прихватизацію», а суспільство дуже швидко розділилося на купку нечисленних понад-багатіїв і величезну мільйону масу незаможних. Іншими словами, в країні відбулося масове відчуження громадян від загальнодержавної власності та приватновласницьке капіталістичне гарантування понад-доходів для вкрай вузької соціальної групи, наближеної до бюрократичної політичної верхівки і тіньового, кримінального сектору економіки.

«Кризовий» характер відкриття українського ринку глобальному капіталізмові зумовив формування вітчизняного варіанту «компрадорського капіталу». З огляду на занепад вітчизняного машинобудування, кризу науково-виробничих підприємств та інститутів, багато з яких виявилися неспроможними витримати гостру конкуренцію з провідними ТНК світу, та збереження рентабельності виробництва переважно у тих галузях, що були найбільш наближені до перших ступенів екологічно небезпечної переробки сировини та енергії, тільки-но народжуваний приватний капітал концентрувався і зростав саме тут, передусім, за рахунок експорту енергоносіїв, сировини та напівоброблених матеріалів у світові анклави виготовлення готових товарів. Крім того, вітчизняне приватне підприємництво розвивалося і за рахунок торгових операцій з імпорту цих товарів до України. Причому за умов значного зменшення регулятивного потенціалу держави перерозподіл одержаного внаслідок цих оборудок прибутку на просування інших виробничих сфер та науково-технічні інновації зіштовхнувся зі значними перешкодами: нові господарі часто-густо виявлялися носіями психології «временщиків», будучи налаштовані не менше, а навіть більше, ніж колишні представники радянської партійно-державної номенклатури, на проїдання основних засобів виробництва, не цікавлячись їхнім оновленням, а, тим паче, фінансуванням ризикованих наукомістких проектів із віддаленими перспективами комерційної віддачі.

Займаючи досить вузьку нішу в міжнародному розподілі праці і будучи за низкою позицій витіснені з високотехнологічних секторів, українські виробники не змогли зберегти позитивні, нехай і низькі темпи економічного розвитку попереднього радянського періоду. Початок і середина 1990-х років знаменувалися катастрофічним падінням виробництва, галопуючою інфляцією і колосальним безробіттям. На цьому фоні відбулася трансформація характеру руйнування єдності потреб суспільства та інтересів держави в процесі покладання загальнозначущих соціально-політичних цілей. Якщо колись провідним джерелом деструктивного впливу виступало партійно-державне всевладдя, то тепер за умов формальної гарантованості громадянських і політичних прав та свобод на заваді встали деструкція цілісності

Виходячи з викладеного, можна встановити такі специфічні функції соціально-політичного проектування:

1) кратологічну як знаряддя конструювання відносин політичного панування;

2) легітимаційну як джерела авторитетності запроектованих соціально-політичних порядків;

3) політично-рефлексивну як форми політичної ідентифікації соціальних суб'єктів, конституювання їхніх політичних інтересів і цінностей;

4) політично-комунікативну як засобу трансляції соціально значущих інтересів політичних суб'єктів у сферу повноважень держави;

5) державотворчу як форми творчого конструювання нових моделей державної влади;

6) правотворчу як джерела правового впорядкування політичних відносин;

7) моральну як важливого чинника морально-нормативного впорядкування політичних відносин.

Можливо визначити і низку специфічних ознак соціально-політичної проектної діяльності:

1) об'єктом є сукупність визначених у просторі і часі політичних відносин, що розгортаються у зв'язку з оволодінням, збереженням та реалізацією державної влади;

2) відзначається сутнісною спрямованістю на конструювання ще неіснуючих форм відновлення конкретно-історичної міри єдності політичних відносин панування та легітимації;

3) підпорядкована дії закономірного взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів;

4) має результатом здійсненні, завершені, конструктивно та функціонально цілісні моделі політичних відносин, в яких відтворюється конкретно-історична міра єдності примусових та ідеологічно-моральних засобів мобілізації суспільно-політичної волі, а будь-яка спроектована функція політичної влади відповідає конкретній суспільній потребі;

5) практична реалізація її результатів неодмінно пов'язана з діяльністю відповідних органів державної влади;

6) нормативна форма втілення вирізняється специфічним симбіозом юридичних і моральних норм, що забезпечує єдність зовнішньо-організуючих і внутрішньо-спонукальних засад політичних відносин;

7) застосовуються авторитетно-нормативні способи збереження інтерпретаційної відкритості семіотично-нормативних засобів опредметнення моделей політичних відносин.

Підсумовуючи все сказане, визначимо соціально-політичне проектування як творчу цілепокладаючу мисленневу діяльність із конструювання в особливій семіотично-нормативній площині, відкритій авторитетним та нормативно-впорядкованим інтерпретаціям, завершених, здійсненних, динамічно-діалогічних, конструктивно та функціонально цілісних ідеальних моделей нових форм функціонування або розвитку політичних відносин, спрямованих на відтворення єдності інтересів держави та потреб суспільства, шляхом сполучення панування та легітимності, примусу та переконання, права та моралі за конкретно-історичних умов визначеного простору та часу на підставі синтезу теоретичних знань і практичного досвіду згідно з потребами, інтересами та цінностями певного політичного суб'єкта.

Спираючись на сформульовану дефініцію і спробуємо проаналізувати наступні питання монографії. Почнемо з аналізу механізму соціально-політичного проектування, присвятивши цьому наступний розділ.

масових настроях, де в той час панувала утопічна і малообґрунтована віра в можливість прискореного переходу до моделі життя за західними зразками.

Обранню «шокової терапії» як головного методу радикальних ринкових реформ в економічній і соціальній сферах, крім того, сприяли і провідні гравці глобального капіталізму, від волі яких залежало надання кредитних та інвестиційних ресурсів украй потрібних молодим державам для структурної перебудови економіки. У цілому швидке втілення приписів ліберально-монетарних концепцій економічного розвитку відповідало інтересам глобального капіталу, відкриваючи перед ним величезні ринки та збільшуючи його шанси на остаточну економічну перемогу над пострадянськими національними виробниками, які, і раніше відстаючи від західних компаній, тепер до того ж були надзвичайно ослаблені через порушення традиційних економічних зв'язків між різними регіонами колишнього СРСР. У цьому зв'язку є цікавою думка лауреата Нобелівської премії з економіки та колишнього головного економіста Світового банку розвитку та реконструкції Джозефа Стигліца, який визнав часткову провину за провал ринкових перетворень у пострадянських країнах та їх подальшого падіння в прірву затяжної соціально-економічної кризи за «західними радниками», «особливо з США та МВФ, що так стрімко увірвалися до Росії із проповіддю вільного ринку»[5].

У країнах Східної і Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та ін.) ця проповідь загалом потрапила на сприятливий соціальний грунт, який створювала самодіяльність достатньо чисельних інститутів й організацій громадянського суспільства, що лишалися тут із досоціалістичних часів і поволі розвивалися і за умов авторитарного соціалізму. Що же стосується більшості пострадянських республік, у тому числі, і України, то вони в силу багатьох історичних обставин такого соціального підґрунтя майже не мали. Звідси програма прискореної лібералізації економіки та її роздержавлення замість досягнення офіційно задекларованої мети щодо розширеного відтворення чисельних середніх верств підприємців-власників – соціальної опори практичної реалізації проекту правової, демократичної та соціальної держави, на практиці мала кардинально інші результати.

За умов браку механізмів ефективного громадянського контролю над діями державних чиновників спокуси корупції та бажання використати економічні реформи для особистого збагачення ставали непереборними. Посилюючись у зв'язку з гострою економічною кризою, масовим збіднінням населення, криміналізацією суспільного життя, вони утворювали рушійні сили порушення провідних принципів демократичної приватизації – прозорості та рівності. Зважаючи на це, приватизація

випереджали реальний стан соціального змісту, а нерідко, навіть, і не відповідали можливим тенденціям його розвитку. Соціально-політичні перетворення, що проводяться в такий спосіб, потрапляють у величезну залежність від суб'єктивного фактору, випадкових комбінацій особистих талантів, здібностей і ціннісних настанов окремих реформаторів. У випадку керманичів «перебудови» можна казати про те, що вони, напевно, знаходилися під впливом досягнень окремих розвинених капіталістичних країн, виявляючи схильність прислухатися до, можливо, не завжди доречних порад західних політичних лідерів та ідеологів. Підготовлені програми якнайшвидшого згортання адміністративно-командної планової економіки та демократизації політичного режиму принаймні імпліцитно корелювали з ліберальними ідеями звільнення приватної ініціативи від «руйнуючого» впливу держави.

Проте здача радянською державою командних висот в економіці, як нам здається, мала передчасний характер і не враховувала матеріально-економічну, організаційно-політичну, духовно-ціннісну непідготовленість широких мас, які звикли жити зовсім за іншими патерналістсько-етатичними правилами гри і просто не могли скористатися різко збільшуваним обсягом свободи. Зважаючи на це, реформаторські проекти не мали очікуваних результатів – установлення цивілізованого ринку та правової демократичної держави. Навпаки, за умов вакууму влади та елементарного порядку, що утворювалися через різке і раптове розбалансування адміністративно-командних механізмів державного управління, налагоджуваних протягом десятиріч, політичну ініціативу перехватили партійно-державна бюрократія національних республік і ділки тіньової економіки. «Парад суверенітетів» і невдала спроба реанімувати радянський авторитаризм у ході «ДКЧП» – все це були останні конвульсії СРСР.

Створені на його місці незалежні республіки одначе успадкували його головні внутрішні вади – невідповідність політичної еліти складності і масштабу історичних завдань, що постали перед нею, та нерозвиненість громадянського суспільства, нездатного знімати необдуманість і поспішність соціально-політичних проектних ініціатив державного проводу. В атмосфері глибокої кризи «лівої» ідеології та заборони КПРС на хвилі масового збурення проти «ДКЧП» і водночас успіху неоліберальних соціально-економічних програм («рейганоміка» в США, «тетчерізм» у Великобританії) правляча верхівка пострадянських держав зробила ставку на проекти прискореної лібералізації всіх аспектів суспільного життя та використання останніх досягнень західної конституційної інженерії в сфері розбудови правової та демократичної державності. Певною мірою цей вибір ґрунтувався на відповідних

РОЗДІЛ 2
МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОЕКТУВАННЯ

Під механізмом соціально-політичного проектування розуміємо сукупність суттєвих засобів і форм розгортання діалогічної сутності замислення бажаних, здійсненних, цілісних і завершених моделей суспільно-політичних відносин. Уявляючи цей механізм у динаміці, можна виділити три провідних рівня завдань, мірою вирішення яких відбувається процес становлення та реалізації проектувальної діяльності. На вихідному, ціннісно-вольовому, формуються ті потреби, інтереси, цінності та цілі, якими керується політичний суб'єкт у процесі проектування. На другому рівні, концептуальному, розроблюється сукупність теоретичних засобів обґрунтування, пояснення, розуміння та тлумачення певної ідеї, яка відображає закономірні зв'язки певного фрагменту соціально-політичної дійсності та можливі напрямки його перетворення. І, нарешті, третій рівень, перцептуальний, забезпечує сприйняття проектного задуму як самим проектувальником, так і масовою аудиторією, інтегруючи дію сукупності засобів опредметнення результатів і процесу проектного мислення (мова, писемність, нормотворча техніка тощо). До аналізу цих рівнів і переходимо.

2.1. Ціннісно-вольовий рівень механізму соціально-політичного проектування

У сучасній соціальній філософії представлені різноманітні стратегії розкриття джерела тієї духовної енергії, яка змушує соціальних суб'єктів конструювати нові соціально-політичні моделі, не зупинятися на досягнутому, а завжди прагнути продовжити творення нових форм суспільно-політичних відносин. Один із популярних сьогодні підходів пропонується прихильниками феноменології та екзистенціалізму (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр та ін.), які за допомогою цікавого понятійного ряду («інтенція», «екзистенція», «проект», «турбота» та ін.) прагнуть дати пояснення внутрішньої активно-діяльнісної природи свідомості, відкриваючи в ній іманентні трансцендентальні потенції, що випереджають людське існування, являють собою «чисту» можливість духу людини, даної їй первісно незалежно від впливів зовнішнього світу[1]. Звідси сучасний спосіб суспільного буття критикується за втрату особистістю її духовної свободи, її природної спрямованості на вихід за межі наявного. Адже замість цього вона виявляється підпорядкована екзистенціалам «несправжнього існування», нав'язаних повсякденною масовою анонімною свідомістю, де домінує страх майбутнього, конформістські настрої та прагнення будь-якою ціною утримати наявну,

теперішню ситуацію. Власне суперечливий процес подолання такого спотворення трансцендентальної сутності людського духу і є джерелом як індивідуального, так і загальносуспільного розвитку, досягнення людиною нових проективно-конструктивних обріїв в усіх сферах буття, в тому числі, і політичній.

Зазначені положення, на нашу думку, ґрунтуються на об'єктивно існуючій відносній самостійності людської свідомості, її автономії від навколишнього світу. Звісно, слід погодитися з тим, що духовні феномени не можуть бути зведені до матеріальних явищ і завжди містять у собі активну, творчу первину ідеально-трансцендентальних здібностей людини або, вживаючи термінологію екзистенціалістів, «нерозгадану таємницю людської екзистенції». Проте водночас викликає сумнів корисність різноманітних «феноменологічних» технік, екзистенціальних процедур «очищення» свідомості від предметно-натуралістичних впливів, що мають на меті виявити справжнє неспотворене підґрунтя духовної свободи людини. На наш погляд, можливі результати цих практик (наприклад, виявлення Е. Гуссерлем «чистої свідомості», інтенціонально спрямованої на деякий об'єкт і конституюючої його відповідно до власної структури[2]) мають дещо абстрактний характер, по суті, зупиняючись на ствердженні тези щодо внутрішньої конструктивної активності свідомості, але знов-таки не даючи відповіді на питання про закономірності змістовного наповнення цієї активності та ті об'єктивні межі, порушення яких визначає нездійсненність трансцендентальних прагнень людини в реальності.

Видається, що більш конкретне розв'язання завдання з експлікації джерел і рушійних сил польоту проектної думки людини передбачає розробку усталеного в історії філософії понятійного ряду, який об'єднує такі поняття як «потреба», «інтерес», «цінність», «мета», «воля» та «уява». Крім того, воно повинно враховувати аналіз діалектичного взаємозв'язку між смисловою та причинною детермінацією буття людини, виконаний низкою філософів (В. Біблер, Е. Ільєнков, М. Каган, О. Лосев, Е. Соловйов[3]). Керуючись цим, і спробуємо дослідити ціннісно-вольовий рівень механізму соціально-політичного проектування.

Почнемо з аналізу поняття «потреба», під яким переважно розуміють «властивість усього живого, яка спонукає його до активності або викликає інші реакції завдяки відображенню надлишку, недостатності або відсутності чинників (речовини, енергії, інформації), що позитивно чи негативно впливають на життєдіяльність організму, людської особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства загалом»[4]. Іншими словами, сутність потреби як властивості всього живого проявляється у відображенні суперечливого зв'язку між оточуючим середовищем і

реалізовуватися, зважаючи на те, що громадянське суспільство перебувало в зародковому стані, прояви недержавної соціальної суб'єктності в цілому мали поодинокий характер, а окремі виникаючі неформальні, дисидентські групи були занадто слабкі, будучи не в силах організувати та очолити масовий громадянсько-політичний рух.

Слабкість механізмів зворотного зв'язку між суспільством і державою, громадянська індиферентність населення, брак стійких традицій його участі в суспільно-політичних відносинах були породжені тривалим домінуванням тоталітарно-авторитарних режимів, суцільним одержавленням громадянських інститутів та рухів, політичною монополією правлячої комуністичної партії. Масштаб етатизації яскраво виявляється на прикладі профспілок, що з форми самоорганізації робітничого класу, конституювання та артикуляції його інтересів, трансформувалися у проміжні організаційні ланки, які поєднували підприємства і державу, будучи підпорядковані, врешті-решт, органам партійно-державного управління.

Етатистське спотворення громадянської, недержавної суспільної самоорганізації, до того ж, резонувало із внутрішніми негативними тенденціями, зв'язаними з автономізацією та індивідуалізацією особистості, збільшенням темпів її соціальної мобільності. Адже зазначені процеси, нехай і меншою мірою, ніж у цілому в розвинених капіталістичних державах, відбувалися і в радянському суспільстві, де розширення середніх верств, темпів мінливості професійного, а, кінець-кінцем, і соціального простору і часу не лише розширювали сферу особистої свободи, але також мали і зворотні наслідки: атомізацію людини, знищення її соціально-духовної укоріненості.

Виникаючі внаслідок цього байдужість до громадських, публічних справ і, навпаки, зануреність у приватні питання виявлялися адекватними імперативу етатистського нівелювання проявів індивідуального, громадського різноманіття, втіленому у правилі буденної свідомості – «Не висовуйся!». Надзвичайна слабкість інститутів громадянської самоорганізації населення послаблювала проектний потенціал політичної свідомості радянського суспільства та зумовлювала надзвичайну ризикованість спроб його реформування. Не завжди зважені і обґрунтовані соціально-політичні рішення його партійно-державних провідників не могли бути амортизовані соціальною самодіяльністю, а директивне, переважно схематичне, неповне і нечітке бачення можливих перспектив розвитку не могло бути доповненим і відкоригованим живою творчістю мас.

Звідси, розпочата в 1985 році, «перебудова» являла собою процес штучного творення нових соціально-політичних форм, що постійно

споживали так багато благ. Але разом із зростанням заможності широких верств, актуалізувалися і відповідні ризики культури «масового споживання», оскільки зростання вільного часу і добробуту певною мірою виявлялося пов'язаним із руйнацією традиційних цінностей і соціальних зв'язків населення, більшу частину якого складали вчорашні селяни. Отже, утворювався сприятливий грунт для аномійних тенденцій, протидіяти яким офіційна і на той час застигла і догматизована партійно-державна ідеологія могла з великими труднощами. В той же час виникаючі духовні пустоти легко заповнювалися «споживчими цінностями», втягненням пересічної радянської людини в нескінченну гонитву за престижними товарами. «Мірою того як життя входило в мирну колію і ставало все більш і більш міським, вузький набір визнаних потреб став обмежувати, а згодом і пригнічувати все більш і більш різноманітні верстви населення. Для них Захід став ідеальною, казковою землею, де саме їхні ущемлені потреби шануються і навіть цінуються» – небезпідставно зазначає С. Г. Кара-Мурза[3].

На хвилі зростаючої масової невдоволеності існуючим режимом, культурно-ціннісного виродження окремих ланок номенклатури, збільшення корумпованості партійно-державного апарату, його пов'язаності з ділками тіньового ринку, зовнішньополітичних негараздів (зокрема, війна в Афганістані, послаблення впливу на країни соціалістичного табору тощо) радянські лідери все частіше стали усвідомлювати необхідність реформ. У контексті низки невдалих спроб відновити взаємозв'язок між суспільними потребами та державними інтересами, «закручуючи гвинти», зміцнюючи окремі організаційно-примусові ланки існуючої системи державного управління, наступним кроком ставало пробудження інтересу щодо засадничих трансформацій соціально-політичного ладу в цілому, забезпечення більшої міри його демократичності та відкритості.

Особливістю назрілих перетворень було те, що вони ініціювалися і реалізувалися верхами, часто без належного врахування специфіки суспільства, інтересів і потреб соціальних груп, що його складали. «… якщо казати відверто, ми дотепер не вивчили належною мірою суспільство, в якому живемо і працюємо, не повністю розкрили притаманні йому закономірності, особливо економічні. Тому змушені діяти, так би мовити, емпірично, за допомогою вкрай нераціонального способу проб і помилок» – визнавав в червні 1983 року Ю. В. Андропов[4]. Крім того, в процесі підготовки та проведення масштабних соціально-політичних реформ переважно використовувалися традиційні адміністративно-командні методи. І це було природно, оскільки інші більш демократичні способи політичного цілепокладання не могли

певною живою органічною цілісністю, в якому другій належить активна, вибіркова роль. Причому у глибинному, субстанціональному плані це відображення орієнтоване на освоєння тих закономірних зв'язків між певним живим організмом і зовнішнім світом, дотримання яких і дає можливість зберігати і відтворювати синтетичну, суперечливу єдність першого і другого.

Специфіка потреб соціального суб'єкту полягає у тому, що вони виникають та задовольняються в процесі здійснення та розподілу суспільної праці, обміну її продуктами. Конкретно-історичне становище суб'єкта в цій системі і визначає особливості змісту його соціальних потреб – об'єктивних вимог щодо відновлення та розвитку тих суспільних зв'язків, участь в яких відкриває перед ним можливості для самореалізації. Причому ці суспільні зв'язки можуть мати як необхідний, так і випадковий характер, в такий спосіб, визначаючи градацію соціальних потреб на корінні і випадкові. Задоволення перших виявляється неодмінною умовою функціонування та розвитку суспільства. Другі же виступають в якості одних із форм реалізації варіативності природно-історичного розвитку, а нерідко можуть і виконувати деструктивну функцію, зумовлюючи нездорові бажання та потяги, що суперечать базовим вимогам збереження та відтворення цілісності соціального буття.

Сутність найбільш корінних, базових потреб соціальних суб'єктів, очевидно, виражається в необхідності відновлення єдності між природою, людиною та суспільством. У рамках цієї тріади перший закономірний сутнісний зв'язок може характеризуватися за допомогою поняття «продуктивні сили» як позначення сукупності конкретно-історичних засобів задоволення потреби в забезпеченні матеріально-енергетичної єдності природи та людини. Своєю чергою, другий – за допомогою поняття «суспільні відносини», яке вказує на конкретно-історичні форми здійснення взаємозв'язку між особистістю та суспільством.

Зокрема, у змісті соціально-політичних потреб, як основи проектування політико-державних організацій, насамперед, превалює відчуття браку оптимальних форм суспільних відносин. Проте, це не значить, що питання продуктивних сил лишається поза предмету політичних потреб. Насправді, вони потрапляють в поле зору суб'єкту, але в опосередкованому вигляді, модифікуючись у відчуття неадекватності тих або інших суспільних відносин корінній необхідності збереження та розвитку динамічної матеріально-енергетичної рівноваги між людиною та природою. В той же час неправомірно редукувати соціально-політичні потреби до вираження вимог матеріально-виробничого розвитку. Їхній зміст багатший, включаючи до себе

необхідні і випадкові тенденції функціонування і розвитку і макросоціальної сфери в цілому (як цілісності, що поєднує в собі економічні, духовні, соціальні аспекти), і, власне, політичної сфери (як особливого прояву суспільного буття із специфічними закономірностями, що випливають із відносин із приводу захоплення, утримання та здійснення державної влади).

Атрибутивною формою задоволення потреб людини, в тому числі, і її соціально-політичних потреб виступає інтерес. У трактуванні змісту цього поняття немає одностайності. У вітчизняній філософії пропонується, як мінімум, два протилежних варіанти визначення. Одні автори розуміють під інтересом явище об'єктивного порядку, процес формування якого не збігається з усвідомленням. Як пише В. В. Найдьонова: – "Інтерес взагалі існує незалежно від того, усвідомлений він суб'єктом чи не усвідомлений"[5]. Інші вважають, що інтерес містить усвідомлення суб'єктом потреб і шляхів їхнього задоволення, що існують в об'єктивній дійсності[6].

Усі дослідники при цьому сходяться на визнанні того, що інтерес забезпечує єдність суб'єктивного та об'єктивного, природно-історичної необхідності та свободи соціального суб'єкта. Суть розходжень стосується оцінки характеру цього зв'язку. Якщо інтерес визначається суто в об'єктивістському дусі, то тоді зв'язок між потребою та інтересом має зовнішній характер як зв'язок між різними системами. Якщо інтерес трактується в суб'єктивно-об'єктивному плані, то тоді зв'язок між потребою та інтересом має внутрішній характер як зв'язок між часткою та цілим. На наш погляд, наголошення на зовнішньому характері зв'язку між потребою та інтересом містить у собі механістичні конотації розведення свідомості та дійсності. Більш органічною і цілісною видається друга точка зору, яка більш повно схоплює діалектичну, подвійну, суб'єкт-об'єктну сутність інтересу.

Приймаючи її, розглядаємо поняття «інтерес» як позначення універсальної форми ідеального опосередкування процесу задоволення людських потреб. Усезагальність цієї форми проявляється як на рівні свідомості, так і на рівні буття. Перше виявляється в тому, що в інтересі синтезуються ідеальні спонукання на всіх рівнях свідомості: буденному, психологічному, теоретичному та ідеологічному. Друге – в тому, що його дія пронизує всі аспекти соціального буття, забезпечуючи цілеспрямовану предметну активність людини, а, отже, виступає безпосередньою передумовою конституювання і індивідуальних і колективних різновидів соціальної суб'єктності. Звідси інтерес виступає як стрижньова форма соціального відображення світу, яка є вихідною для решти провідних

Водночас вже у 1970-ті роки намітилася стагнація радянського режиму, відчуження конституйованих за його допомогою державних інтересів від суспільних потреб. Передусім, цей негативний процес мав прояви в економічній галузі, де за умов зростання темпів науково-технічного прогресу система адміністративно-командного управління виявляла свою громіздкість і неповороткість. Оцінюючи «косигінську» економічну реформу 1965 року, голова Держплану СРСР М. К. Байбаков відзначав її обмежений характер: – «Так, тоді офіційно покінчили з валом, повели планування за продукцією, яка реалізується, або за «чистою продукцією», стали стимулювати високу якість, підвищили роль договорів із поставок продукції. Проте потрібних умов для стійкого і динамічного підйому виробництва на підґрунті технічного прогресу не створювали. Підприємства були орієнтовані переважно на використання наявної техніки та ресурсів»[2].

Наслідком такої політики було «проїдання» основних засобів та вельми повільне запровадження науково-технічних інновацій у виробництво. Так, досягнення вітчизняних інформатики та кібернетики вчасно не були реалізовані на практиці, а керівництво господарських і партійних структур, по суті, «проспало» початок світової інформаційно-комп'ютерної революції. Тим самим соціально-економічний розвиток суспільства гальмувався, темпи якого, починаючи з II половини 70-х років, постійно знижувалися, виявляючись все нижче відповідних показників передових капіталістичних країн. Збільшуване відставання вело радянську державу до програшу в глобальній економічній конкуренції та надавало аргументи противникам соціалістичного ладу, що мало особливо убивчий ефект за умов гострого інформаційно-ідеологічного протистояння часів «холодної війни». Крім того, втягнений у нескінченну «гінку озброєнь», СРСР був змушений платити вкрай велику соціальну ціну за збереження військово-технічного паритету, віддаючи набагато більшу частку ВНП на військові витрати, ніж розвинуті капіталістичні країни, і допускаючи величезний перегін у розвитку економіки на користь військово-промислового комплексу і на шкоду галузям, орієнтованим на випуск товарів широкого вжитку.

Порівняно низька ступінь насиченості радянського ринку товарами масового споживання на фоні надлишку продуктового багатства, яке пропонувалося широким верствам населення у капіталістичних країнах, створювало матеріально-економічне підґрунтя для поширення уявлення «що у них краще», делегітимуючи партійно-державну систему у масовій свідомості. «Споживчий голод», крім того, мав і глибоке соціально-психологічне коріння. Врешті-решт, 1970 – 1980 роки – це період найвищого підйому добробуту радянських громадян, що до того ніколи не

РОЗДІЛ 4
ДЕТЕРМІНАНТИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЕКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Визначення детермінант оптимізації проектування соціально-політичного розвитку вітчизняного суспільства пов’язуємо з вирішенням трьох головних завдань:

– аналізом соціально-політичної проблемної ситуації, перешкод і резервів її проектно-конструктивного осмислення;

– розкриттям шляхів оновлення концептуального рівня конституційно-демократичного проектування відповідно до новітніх конкретно-історичних умов;

– встановленням суб’єкта реалізації встановлених дороговказів оптимізації проектування соціально-політичного розвитку українського суспільства.

До їх розв’язання і приступаємо.

4.1. Соціальна рекогносцировка як умова оптимізації проектування соціально-політичного розвитку українського суспільства

Безпосередні передумови сучасного соціально-політичного розвитку українського суспільства були закладені в радянську епоху. У цей час відбулося прискорення науково-технічного прогресу, підвищення якості відтворення людини, масове покращення її матеріального і духовного добробуту. Стрімке демографічне зростання, масштабний і швидкий перехід до урбаністично-індустріального способу життя, здобуття пріоритету в багатьох галузях науки та техніки, забезпечення високих стандартів в освіті та медицині в колись переважно сільській країні – все це не може не вражати. Досягнення цих висот, напевно, забезпечувалося не лише методами авторитарно-ідеологічної мобілізації населення, але й окремими позитивними аспектами планової економіки, заснованій на домінуванні державної власності. Нетоварний характер науково-технічної інформації, безкоштовний характер її циркуляції усередині країни дозволяв знімати можливі ризики розподілу інтелектуальної праці, в такий спосіб, сприяючи консолідації діяльності вчених та інженерів різних галузей науки та виробництва. Крім того, певні переваги були пов’язані із прогресом у сфері планування техніко-економічного розвитку, де був накопичений значний досвід і розроблені методи та технології програмно-цільового управління, велике значення яких визнається фахівцями і сьогодні[1].

форм освоєння природно-історичної дійсності: праксеологічної, гносеологічної та аксіологічної.

Інтегральний характер інтересу також зумовлюється тим, що він фіксує загальний зв'язок соціальних сил, той факт, що будь-який акт усвідомлення окремим суб’єктом власної потреби та можливих засобів її задоволення, крім реалізації унікальності соціальної одиничності та особливості, водночас виявляється способом утвердження певного суспільного відношення, в якому, так чи інакше, задіяне і суспільство в цілому. В етимологічному плані на цю обставину звернула увага Х. Арендт, яка відзначила, що найбуквальніше значення поняття «інтерес» походить від латинського «inter-est» – «що лежить між людьми і тому може поєднувати їх»[7].

Розвиваючи цю думку, відзначимо, що інтерес будь-якого конкретного суб’єкта виявляється формою сполучення загального, особливого та одиничного в соціальному вимірі, перебуваючи у тісному взаємозв’язку і взаємопроникненні з інтересами інших соціальних суб’єктів. У найбільш загальному вигляді це проявляється у взаємозв’язку суспільних і особистісних інтересів, який і відіграє роль інтегрального рушія розвитку суспільства, де конкретно-історичні форми співвідношення перших і других інтересів фіксують міру співвідношення трансцендентальних можливостей особистості та причинно-наслідкової і функціональної детермінованості її діяльності або, іншими словами, міри співвідношення суспільно-історичних свободи та необхідності.

Виступаючи формою соціального відображення навколишнього світу, інтерес містить у собі іманентні ростки проектного ставлення до дійсності, становлення та розвиток яких починається з усвідомлення браку засобів, форм, шляхів задоволення певних потреб соціальних суб’єктів. Конституювання «проектних» властивостей інтересу можна уявити як поетапний процес, де перший етап пов'язаний із синтезом трансцендентальних спонукань на буденному та психологічному рівнях свідомості і проявляється у вигляді емоційно-чуттєвого усвідомлення локалізованого в межах певного часу і простору конкретного нестатку (бажання, почуття, потяги тощо) та напівусвідомленого, стихійного розгортання на цьому тлі людських передчуття та інтуїції, уяви та пам'яті, мрій і фантазій. На другому – напруга між дійсним і бажаним знімається через формування ідеального бажаного образу можливого виходу із ситуації нестатку, себто мети конструктивно-духовних пошуків, та становлення форм вольового, свідомого регулювання відповідних духовних зусиль соціального суб’єкту – гносеологічно-ціннісних уявлень і орієнтацій (ідей і понять, ідеалів і норм). На третьому етапі внутрішня цілеспрямована вольова активність інтересу підіймається до

концептуально-теоретичного рівня, де мета поступово перетворюється спочатку в ідею, далі – в концепцію і, нарешті – в теорію, а ситуація нестатку в зв'язку з цим починає усвідомлюватися як проектно-теоретична проблема – евристичне завдання, вирішення якого має ризиковий, невизначений характер. І, нарешті, «проектний» інтерес переходить на етап ідеологізації та технологізації, де теоретичні ідеї та принципи опредметнюються (наприклад, у задокументованих проектах перетворень, конкретних рішеннях і нормативних актах), засвоюються масами і, врешті-решт, практично реалізуються.

Джерелом еволюції форм інтересу виступає суперечливе відображення в свідомості соціального суб'єкта власних потреб, що випливають із його конкретно-історичного становища. В цій суперечливій єдності потреби виступають в якості інтегральних складових змісту інтересу, зумовлюючи його спрямованість і характер. Своєю чергою, сукупність ідеальних спонукань ніколи не відображає потреби, шляхи їхнього задоволення стовідсотково адекватно та окрім цього містить в собі щось таке, чого немає в самих об'єктивних вимогах буття соціального суб'єкта, але присутнє в його суб'єктивності, забезпечуючи можливість когнітивно-трансцендентального синтезу різноманітних ідеально-конструктивних форм, за допомогою яких відбувається творче зняття меж наявного.

Грунтуючись на цьому, до об'єктивних передумов «запуску» процесу з реалізації «проектного» потенціалу інтересів соціальних суб'єктів, передусім, віднесемо виникнення у них нових потреб, для задоволення яких застосування попередніх засобів життєдіяльності виявляється недостатнім. На найдавніших етапах історичного розвитку нові потреби, очевидно, переважно викликалися до життя дією природної стихії (раптові кліматичні зміни, повені, засухи, землетруси та ін.). Згодом все більшого значення набували фактори пов'язані з діяльністю самої людини. Перетворюючи світ з метою подолання певних нестатків, соціальні суб'єкти в такий спосіб, змінювали умови та характер прояву закономірностей певного фрагменту об'єктивної дійсності, а, значить, (причому часто-густо, не передбачаючи цього) викликали появу нового ряду потреб. Але, зумовлюючи нові нестатки, людська діяльність одночасно забезпечувала появу відповідних можливостей для їхнього зняття, створюючи належний матеріал і сприятливий грунт для духовно-практичного перевищення наявної фактичності та прориву до нових предметних форм задоволення як старих, традиційних, так і тільки-но народжуваних потреб.

Крім наведеного, роль об'єктивного підґрунтя становлення і розвитку проектного потенціалу інтересу відіграє конкретно-історичне становище

капіталу – стійкої сукупності суспільної довіри, духу самопожертви, настроїв співчуття, цінностей і норм громадянськості, що накопичувалася внаслідок тривалого становлення та розвитку мережі інституцій та організацій громадянського суспільства. Але як бути, якщо цей капітал зменшився до критичної точки і вже не забезпечує належне відтворення соціально значущих якостей елітних груп? Чи не буде в цьому випадку реалізація проекту «делегованої демократії» мати наслідком установлення авторитарно-ліберального режиму, в якому ліберальна свобода обертається на монологічну сваволю безвідповідальних політичних демагогів та олігархічних груп?

Попередження цих загроз і, відповідно, забезпечення більшої міри конструктивної та функціональної цілісності сучасної фази конституційно-демократичного проектування, напевно, вимагає уникати абсолютизації як принципу масової участі, так і принципу компетентного представницького врядування. Натомість проаналізований у цьому параграфі історичний досвід орієнтує сучасну соціально-політичну теоретично-проектну думку на встановлення конструктивної міри сполучення масової участі, демократичного представництва та громадянської свободи. На нашу думку, нездатність розв'язати це завдання і зумовлювала порушення єдності державних інтересів і суспільних потреб у процесі становлення та розвитку конституційно-демократичного проектування.

Крім того, важливою причиною етатистсько-тоталітарних або популістсько-охлократичних девіацій виступило недіалектичне відкидання досягнень попереднього конституційно-ліберального етапу соціально-політичного проектування, передусім, у плані забезпечення єдності між політикою і правом. Як показує соціально-політична практика, встановлення оптимального режиму державного втручання в суспільне життя визначається здатністю дотримуватися всезагальної, а, значить, правової міри наповнення конституційно-ліберальних форм соціально-демократичним змістом. Пошук цієї міри для сучасного українського суспільства, засобів і форм її проектного втілення – предмет наступного розділу цієї монографії.

Якщо закінчуються кошти на якусь програму, неясно, чи це відбувається тому, що законодавці штату виділили замало грошей, чи місцеві органи самоврядування занадто багато витратили, чи ініціативи в масштабі всього штату зв'язали їм руки?»[105]. Вакханалія перекладання політичної відповідальності, плутанина в нормативно-законодавчому забезпеченні, падіння авторитету як окремих політиків і партій, так і демократичної держави в цілому – все це неповний перелік проблем, виникаючих у зв'язку з цим. По суті, за Ф. Закарією, йдеться не багато не мало як про «безпорадність і параліч влади»[106]. Можливим виходом, на його думку, є повернення до ідеалів конституційного лібералізму, а точніше до концепції «делегованої демократії» у версії Джеймса Медісона, практична реалізація якої має на меті забезпечити фільтрацію та поглиблення громадських уявлень, «пропускаючи їх через орган управління, обраний із числа громадян, чия мудрість допоможе в найкращий спосіб роздивитися істинні інтереси країни, чиї патріотизм і прихильність справедливості не будуть принесені в жертву тимчасовим або якимось приватним міркуванням»[107]. У розвиток цієї моделі представницького врядування з властивими їй потужними елітарними інтенціями зазначається про життєву необхідність подолання популізму, спокуси угодити всім, яка постає перед сучасними урядами.

Видається, що наведена критика справедливо відображає небезпеки радикальних версій демократичного проектування, коли крайня віра в політичну суб'єктність народних мас обертається практичним запереченням свідомого та відповідального суб'єкта владних відносин, сприяє установленню стану анархії і хаосу, вигідного деструктивним політичним силам. Але виникають і сумніви і в конструктивній цілісності проекту реконструкції представницької демократії в її «чистому» конституційно-ліберальному вигляді. Тут слід нагадати, що ослаблення цієї моделі у тих самих США відбулося не на пустому місці: йому передували чисельні політичні корупційні скандали («Уотергейт», «Ірангейт» тощо), невдоволення широких верств зовнішньою та внутрішньою політикою уряду (наприклад, у зв'язку з розв'язанням війни у В'єтнамі, гальмуванням процесу скасування расової сегрегації та ін.). Власне і сам Ф. Закарія визнає, що чиновники і тепер зберігають можливість зловживати, делегованою ним владою.

До того ж, лейтмотивом його міркувань виступає ностальгія за традиціями політичної та громадянської елітарності попередніх історичних періодів, «кодексом честі» можновладців минулих епох, дотримання якого гарантувало чесність, компетентність і відповідальність провідників державних установ, комерційних компаній та громадянських об'єднань. Зрештою вони виявлялися носіями і продуктом соціального

суб'єкта. У випадку, коли наявна система суспільних зв'язків забезпечує задоволення його потреб, то властиві йому інтереси можуть набувати консервативного характеру, спрямовуючись на збереження теперішнього та минулого. Проте це не значить, що трансцендентальні здібності суб'єкта цілком атрофуються. Об'єктивна динамічність і мінливість природно-історичного розвитку вимагають певних активних дій із підтримання та адаптації наявних форм життєдіяльності до змін у навколишньому середовищі. У відповідь на це соціальні суб'єкти змушені розвивати форми управління власною пам'яттю, творчо переробляти накопичений історичний досвід та екстраполювати ідеалізовані зразки минулого у майбутнє.

Протилежний напрямок реалізації трансцендентальності виявляється характерним для суб'єкта, який незадоволений власним становищем. В цьому разі його інтереси набувають революційного або реформістського характеру, безпосередньо спрямовуючись на подолання наявного за допомогою мрій, фантазій, уяви та інших духовно-психологічних механізмів уявлення майбутнього. Пам'ять зберігає певну роль і тут, але характер її використання змінюється: вона починає застосовуватися як підґрунтя і засіб критики минулого, подолання його недосконалості заради більш гармонійного прийдешнього.

Поміж суб'єктивних чинників реалізації трансцендентально-конструктивного потенціалу інтересу слід відзначити рівень внутрішньої готовності суб'єкта перейти до активної мисленневої діяльності з ідеального перевищення фактичності. У термінології психологів цей особливий стан людини передається за допомогою поняття «психологічна дистанція» як позначення уявлення суб'єкта про доступність йому предмету його потреби. Складний характер цього оціночно-вольового процесу, підпорядкованого взаємозв'язку оптимістичних і песимістичних устремлінь людини має наслідком формування у неї відчуття соціальної перспективи, яка, за визначенням М. А. Лепського, «виражає динаміку розвитку тієї частини картини світу, яка визначає міру життя і міру смерті суб'єкта і на яку спрямована активність суб'єкта»[8]. В цьому акті суб'єктного самовизначення перетинаються трансцендентальні, аксіологічні та когнітивні (гносеологічні) лінії його свідомості, на перехрещенні яких інтерес відповідно вступає у взаємозв'язок із мріями та сподіваннями, цілями та ідеями, ціннісними настановами та ідеалами.

Загальним для всіх цих форм трансцендування людини є наявність більшої або меншої частки творчої уяви як єдності уявлення та передбачення. Якщо психологічна дистанція між суб'єктом та предметом його потреби занадто велика, то уява може розгортатися спонтанно у площині мрій, фантазій, підсвідомих бажань. Результати цих стихійних

внутрішніх процесів утворюють хиткий духовний грунт, з якого не завжди виростають конкретні, здійсненні задуми. Завше вони так і залишаються у вигляді невловимих і тонких образів, що минають у нескінченності психічного життя людини. Але іноді цей внутрішній, і на перший погляд, випадковий й ірраціональний рух завершується появою дивних творінь духу. «Людина вигадує бажання. Вона здатна на це і відкриває для цього масу матеріалу у собі самій, хоч і не завжди найкращого, міцного. Таке збентеження та бродіння понад сформованої свідомості являє собою перший корелят фантазії, який міститься спочатку лише в ній самій. Існують все-таки і найбільш дурні мрії – як піна; сни наяву містять, проте, і таку піну, з якої іноді може народитися Венера» – відзначає Е. Блох [9]. Звісно, випадковість не може бути виключена з процесу підсвідомого або напівусвідомленого духовного покладення досконалих предметних зразків дійсності. Проте зазначена випадковість все-таки має зовнішній характер, виявляючи одиничні унікальні шляхи реалізації необхідного наслідку закономірної напруги, яка утворюється всередині свідомості у зв’язку з поступовою актуалізацією в ній певної об’єктивної потреби.

Якщо створення певного об’єкту, з яким зв’язується задоволення якоїсь потреби, сприймається як відносно доступне, принципово можливе, то тоді виникають сприятливі умови для вмикання вольових механізмів свідомого покладення майбутнього та розгортання «проектного» інтересу. Продуктивна уява в цьому разі може ставати об’єктом управління, наприклад, за допомогою використання: на рівні особистості – технік візуалізації, тобто навмисного вигадування тих або інших образів; на рівні групи – спеціальних процедур колективного обговорення тієї або іншої проблеми (зокрема, метод «мозкової атаки»); на рівні суспільства – механізмів керування громадською думкою (реклама, пропаганда та ін.). Управлінський вплив на продуктивну уяву, звісно, не виключає її стихійного розгортання, зокрема, в плані за діяння інтуїції як безпосереднього чуттєвого осягнення істинного знання. Навіть більше, цей вплив має певні межі, порушуючи які він руйнує вільний політ творчої думки, підпорядковуючи її наперед заданому шаблону та догмі. Себто зайва заорганізованість може протистояти здоровим потенціям стихійної самоорганізації не лише суспільства, про що зазначалося в першому розділі, але і внутрішнього духовного життя особистості.

Управління продуктивною уявою не можливе поза усвідомлення значення її можливих засобів і наслідків. Іншими словами, воно потребує цінностей – специфічної форми ідеального відображення значення об’єктивного світу, що здійснюється відповідно до потреб, інтересів, мети людини. Зв'язок цінностей із потребами, інтересами та цілями

політика «держави загального добробуту», незважаючи на всі досягнуті успіхи в справі підйому матеріального і культурного добробуту чисельних соціальних верст. Навіть більше, стимулюючи динамічне ускладнення соціальної структури суспільства, вона мимоволі сприяла і негативним наслідкам, руйнівним для колективної політичної суб’єктності мас – атомізація індивідів, деструкція усталених суспільних зв’язків. Викликана до життя цими процесами, культура «масового споживання», зі свого боку, негативно впливала на взаємозв’язок державних інтересів і суспільних потреб, зумовлюючи поширення різноманітних охлократично-популістських спотворень конституційно-демократичного проектування у вузьких егоїстичних інтересах представників великого капіталу.

«Можливо найбільш великим парадоксом руху за позапарламентські ініціативи і референдуми виявився його несподіваний зв'язок із грошами, що впливають на політику. Первісно замислена для того, щоб позбавити державну політику надмірного впливу на неї великого бізнесу, пряма демократія перетворилася в арену, де до гри можуть пристати лише найбільш заможні громадяни і групи впливу» – відзначає сучасний американський політолог Ф. Закарія[104]. Так відбулося тому, що подолати матеріальні та організаційні складнощі ініціювання та проведення всенародних обговорень у масштабі великих регіонів або країни змогли лише добре фінансовані групи інтересів. Звідси, замість очікуваного відновлення нової міри політичної єдності в соціальній багатоманітності активізація безпосередньої демократії зумовлювала вихід окремих вузькогрупових і недалекоглядних інтересів із-під підпорядкування стратегічними потребами розвитку суспільства як цілісності. На цьому шляху механізми державного управління ставали все більш неефективними, а офіційно обрані політики втрачали реальні важелі керування суспільно-політичними процесами. Наприклад, у Каліфорнії з кінця 1970-х років сформувалася політична практика, за якою 85% відсотків бюджету розписано згідно з рішеннями референдумів, законодавці же ведуть дебати лише з приводу залишених їм 15%. При цьому досягнення цієї дуже високої ступені демократичності відбувалося на фоні гальмування соціального розвитку та серйозних негараздів в економіці.

Однією з причин виникнення цієї проблемної ситуації стало те, що партисипативний рух зіткнувся з гострою проблемою порушення конституційно-контрольних механізмів забезпечення відповідності державних інтересів суспільним потребам. «Вибудовував витончену систему обмежень на процеси оподаткування і витрачання державних коштів, виборці штату Каліфорнія в багато чому позбавили себе здатності судити про те, наскільки політики справляються зі своїми обов’язками.

відповідальних мас, самодіяльність яких і забезпечує наповнення цих рамок реальним змістом.

Із цих позицій дослідники і проектанти спрямовувалися на пошук теоретичних і практичних шляхів та форм якісного покращення механізмів політичної соціалізації якнайширших суспільних верств. Зокрема, за К. Пейтманом, «концепт «суспільства масової участі» вимагає розширення меж терміну «політичне» з тим, щоб він охопив сфери, які не відносяться до державного управління»[100]. По суті, йшлося про те, що для своєї здійсненності конституційна модель правової та демократичної держави аж ніяк не може обмежуватися суто питаннями організації державної влади, а має переходити і в інші сфери буття суспільства, забезпечуючи їх своєрідну демократичну політизацію. Причому найбільш важливою площиною виявляється виробництво, оскільки «більшість людей проводить значну частину свого життя на роботі і має добру можливість навчатися управлінню справами колективу на робочому місці»[101]. Демократизація виробництва виявляється тим більше потрібною, що відповідає новітнім потребам матеріально-технічного розвитку, забезпечуючи більшу гнучкість у пристосуванні до швидко змінюваних ринкових пріоритетів. Крім того, стверджується те, що «якщо ліквідувати нерівність у сфері прийняття рішень, то відповідно послабнуть і передумови для інших форм економічної нерівності»[102].

Поряд із цим за умов розвиненого капіталістичного суспільства практична реалізація партисипативних та інших проектів наповнення конституційно-ліберальних форм конструктивним соціально-демократичним змістом наштовхнулася на низку перешкод. Так, поширена практика розповсюдження акцій підприємств серед робітників виявила значну соціальну обмеженість, будучи не в силах забезпечити паритет у відносинах між дрібними та великими акціонерами. У політичній сфері значні конструктивні недоліки продемонструвала практика проведення референдумів, кількість яких у період 1960 – 2000 рр. у багатьох країнах світу стрімко зросла. Попри очікування громадськості на те, що розширене використання референдумів дозволить зменшити відстань між органами державної влади і простими громадянами, реальні досягнення виявилися значно скромніше, а іноді навіть сприяли і негативним тенденціям[103]. Як виявилося, сам по собі референдум не здатний перетворити населення на колективного відповідального суб'єкта здатного усвідомлювати корінні потреби суспільства та уникати випадкових і недалекоглядних соціально-політичних рішень.

Зрештою забезпечити виховання громадянсько-політичної суб'єктності народних мас належною мірою не змогла і активна соціальна

конкретизується в змісті поняття «оцінка», під якою розуміють певний спосіб встановлення значимості чогось для суб'єкта, який діє та пізнає.

Власне оцінка, вибір присутні в будь-якому інтересі як акті покладання суб'єктом себе як вільної істоти, яка творчо відображає, освоює можливі шляхи і засоби задоволення тієї або іншої потреби. Водночас у межах інтересу, який не досяг вищих нормативно-ціннісних та теоретично-пізнавальних форм свого втілення, оцінка безпосередньо підпорядковується практичному розрахунку із предметного задоволення тієї або іншої потреби. У межах же цінності акт оцінки має більшу самостійність щодо потреб, а останні виявляють свою вирішальну роль лише в кінцевому підсумку в складному взаємозв'язку між лінією об'єктивної детермінації життєдіяльності суб'єкта наявним світом, з одного боку, та лінією творчого, оцінювального ставлення соціального суб'єкта до світу, з іншого. Себто зрештою і цінності підпорядковуються об'єктивним потребам, але на більш високому рівні, ніж інтереси, тісніше, ніж вони, пов'язуючись із процесом духовно-теоретичного освоєння глибинних інтегративних вимог соціального буття.

Звідси в якості джерела розвитку цінностей можна визначити суперечливий процес подолання історичної відносності та неповноти ідеального відображення абсолютного значення внутрішньої основи суспільного життя – потреби відновлення взаємозв'язку особистості, суспільства та природи. Зазначене відображення має колективний характер, реалізуючись через суперечливий взаємозв'язок особистісних, групових і суспільних ціннісних преференцій та закріплюючись у тих або інших традиційних формах (ідеях, поняттях, нормах та ін.), відтворюваних представниками різних поколінь. Як такі, вони впливають на визначення мети і форм соціально-політичного проектування та безпосередньо використовуються в ньому в якості своєрідного будівельного матеріалу, духовно-регулятивних скріплень суспільно-політичних моделей.

Політичне цілепокладання, в тому числі, і проектне безпосередньо підпорядковується суперечливому взаємозв'язку потреб, інтересів і цінностей соціального суб'єкта. Тут можливі два крайні та небезпечні випадки. У першому одиничні або особливі потреби та інтереси беруть гору над загальносоціальною субстанцією цінностей та цілковито підминають під себе процес оцінювання соціальної значущості тих або інших політичних цілей і засобів їхнього досягнення. Результатом цього стає інструменталізація політичної діяльності, її орієнтація виключно на особистий або груповий успіх у досягненні поставленої мети. Тим самим запускається процес відчуження політичної діяльності від багатомірної, цілісної процесуальності суспільного життя.

Протистояти цьому процесу, знімати його негативні наслідки вдається за допомогою «ціннісно-раціональної дії», завдяки якій суб'єкт виходить за межі власних інтересів і потреб, наближаючись до засвоєння загальносоціальних нормативно-ціннісних регуляторів відновлення суспільної єдності в індивідуальному та груповому розмаїтті. На думку Ю. Габермаса, власне остання дія і є підґрунтям справжньої неспотвореної комунікативної раціональності[10]. Схожі інтенції можна відчути і в протиставленні М. Драгомановим відомій тезі Н. Макіавелі: – "Мета виправдовує засоби" протилежної максими – "Чиста мета вимагає чистих рук"[11].

Проте слід підкреслити, що і зворотний процес із зведення змісту цілепокладання лише до ціннісної складової може запускати процеси з його відчуження. Не корелюючи з корінними соціальними потребами та інтересами, акт оцінки соціальної значущості певних об'єктів, тим самим, губить своє об'єктивне соціальне підґрунтя і перетворюється в акт суб'єктивної сваволі, схильної підміняти загальнозначуще випадковим і несуттєвим, а кінець-кінцем заперечувати автономію світу цінностей, зводячи їхню роль до маніпулятивних конструктів, підпорядкованих вузьким егоїстичним інтересами окремих суб'єктів.

Із точки зору формування інтересу до проектування, до управління майбутнім особливу роль відіграє ідеал – центральний елемент системи цінностей, в якому фіксується певна модель досконалості, певний орієнтир прагнень людини. За своєю сутністю ідеал виявляється відображенням найвищого позитивного значення певних об'єктивних тенденцій буття, підтримання яких і дає людині можливість знімати загальну недосконалість реальності. В цій якості ідеал утворює найвищу норму, зразок, який здійснює потужний регулюючий вплив на цілепокладаючу діяльність людини, на характер обрання нею конкретних форм задоволення тієї або іншої потреби та розгортання відповідного інтересу.

Трансцендентальний потенціал продуктивної уяви та ідеалів є неодмінною передумовою автономії людини, її здатності виступати в ролі суб'єкта проектного управління власним майбутнім. Водночас цей потенціал реалізується за умови поєднання із когнітивними здібностями суб'єкта, його вмінням продукувати істинні ідеї про характер і напрямок здійснення об'єктивної необхідності зовнішнього світу. Лише у випереджальний спосіб відображаючи поле об'єктивних можливостей, заданих закономірностями розвитку певного фрагменту дійсності, «проектна» уява може виступати основою творення здійсненного нового, що постає як штучна реалізація однієї з існуючих альтернативних можливостей, заданих природно-історичною необхідністю. Проте, якщо

ліберальній політекономії відбувається справжня революція, очолювана Дж. М. Кейнсом. Її результатами стала розробка проектів активної макроекономічної політики держави, в якій економічне зростання було пов'язане з підвищенням соціального добробуту населення. Реалізовані практично, вони зумовили появу «держави загального добробуту» або соціальної держави, спрямованої на регулювання ринкових відносин і більш рівномірний розподіл матеріального багатства серед населення.

Усе це змінювало економічні, соціальні та культурно-духовні умови функціонування взаємозв'язку між суспільними потребами та державними інтересами. Підвищення матеріального і культурного добробуту народних мас, надзвичайне зростання національних і світових ринків, пов'язане з цим прискорення темпів матеріально-технічного розвитку визначало диверсифікацію соціальної структури, приріст середніх верств, залучення до них вагомої частини робітників, фермерів, інтелігенції, прискорення темпів вертикальної і горизонтальної соціальної мобільності. У зв'язку з цим загострювалася потреба в створенні належних громадсько-контрольних засобів відновлення єдності інтересів держави та потреб суспільства, за допомогою яких державна влада мала стати більш оперативною і гнучкою, готовою до структурних перетворень у відповідь на швидкі соціальні зміни. У відповідь на цей нагальний виклик у ІІ половині ХХ ст. активізувався теоретичний і проектний пошук нових соціально-демократичних форм здійснення зворотного зв'язку між державними суб'єктами політичного цілепокладання і народними масами.

Найбільш радикальних висновків на цьому шляху дійшли представники партисипативних концепцій соціально-політичного розвитку. Автор однієї з них Керол Пейтман критично оцінював заперечення окремими ліберальними авторами традиційного значення демократії як народовладдя (в дусі тези К. Попера – не важливо «хто править», важливо «як править»). На його думку, в крайніх формах елімінація принципу масової участі зі змісту поняття «демократія» має наслідком створення вкрай однобічної політичної теорії, в центрі уваги якої – «діяльність нечисельної еліти і байдужість політично індиферентної звичайної людини, якій бракує почуття політичної відповідальності»[99]. Кажучи по-іншому, відкидання буквального значення поняття «демократія» зводить теоретиків на нижчий рівень порівняно з тим, що був досягнутий класиками соціально-політичної думки ще в глибокій давнині. Адже поза достатньої уваги опиняється взаємозв'язок між мірою здійсненності конституційно-ліберального проекту та мірою громадянської розвиненості суспільства в цілому. Орієнтуючись на творення інституційних рамок конституційно-правового врядування, ліберали «забувають» про потребу відтворення компетентних і

забезпечення позитивних соціальних прав (на працю, відпочинок, освіту, охорону здоров'я) широких верств населення та досить ефективна концентрація всіх ресурсів суспільства на соціально-значущих ділянках розвитку (подолання неписьменності, електрифікація та індустріалізація країни, організація її оборони). В той же час ціною вирішення соціальних проблем ставало порушення політичних і громадянських прав особистості, перетворення індивідів у «гвинтики» величезної державної машини, свавілля нового партійного чиновництва та становлення тоталітарного режиму соціалістичного штибу.

До певного часу високий теоретичний і практичний потенціал еліти більшовицької партії давав можливість амортизувати можливі перегини авторитарного управління суспільно-політичним розвитком країни. Але поступово адміністративно-командна система ставала все більш громіздкою і малорухливою, а конституйовані за її допомогою державні інтереси все більше відставали від нагальних потреб суспільства. Пануюча бюрократична верхівка занадто часто стала помилятися, видавати одиничне та особливе за загальне, абсолютизуючи інтереси робітничого класу і нехтуючи в той же час інтересами інших соціальних суб'єктів. У цьому плані показова абсолютизація інтересів робітничого класу, яка здійснювалася в політиці та ідеології СРСР і мала результатом, на думку В. І. Воловика, формування фактору, що «стримував розвиток соціального потенціалу радянського суспільства, і, в такий спосіб, фатально заважав своєчасному усвідомленню потреб усього суспільства, кожної з його соціальних груп, у тому числі й робітничого класу»[98].

Очевидно, що саме потреба у переборенні відчуження державних інтересів від потреб суспільства штовхала правлячі кола соціалістичної держави до політичних заходів, спрямованих на лібералізацію економічних відносин, плюралізацію форм власності, розвиток кооперативних форм виробництва, демократизацію соціально-політичних відносин (прикладом може служити ленінський НЕП, горбачовська перебудова, реформи Ден Сяопина та ін.). Рухаючись у цьому напрямку, теоретики соціалізму певним чином наближалися до ліберальної позиції, погоджуючись із загальнолюдською цінністю ідеалів правової державності та конституційного досвіду розвинених країн.

Своєю чергою, для провідників лібералізму виявився характерним зустрічний рух із наповнення ліберальних прав соціально-демократичним змістом, синтезу негативного, формально-юридичного та позитивного, соціально-політичного способів визначення соціально-корисної міри громадянської свободи. Цей процес особливо посилився у І третині ХХ ст. у зв'язку з гострою економічною кризою, яка революціонізувала маси і поставила під сумнів майбутнє капіталістичних держав. За цих умов у

зазначена умова не дотримується, то спрямованість на конструювання може ставати уявною, стимулюючи появу утопічних образів, моделей, проектів майбутнього, в яких єдність потреби та її суб'єктивного відображення порушується. Виходячи з викладеного, здійсненний проектний інтерес можна визначити як конкретно-історичну міру єдності трансцендентальних, аксіологічних і когнітивних елементів свідомості, в якій відображаються бажані і об'єктивно можливі форми конструктивної діяльності людини, що випереджають розвиток наявного буття.

Особливо висока ступінь трансцендентальності, аксеологічності та когнітивності притаманна соціально-політичним інтересам, змістовне підґрунтя яких складає потреба із завоювання, утримання та здійснення політичної влади. Власне це є природним, адже предметна актуалізація цієї потреби в свідомості соціального суб'єкта має макросоціальний і комплексний характер, будучи пов'язана з концентрованим опосередкованим відображенням всіх сфер соціальної життєдіяльності в особливому політично-управлінському ракурсі та здійсненням складних суперечливих відносин між величезною кількістю різнорідних учасників суспільної взаємодії.

Когнітивність соціально-політичних інтересів проявляється вже на психологічному рівні, де поруч із природно потужними напівусвідомленими конкретно-чуттєвими, ментально-архетипичними механізмами актуалізації предметів політичних потреб, дослідники вказують на значну ступінь мобілізації здатності людини до абстрактного мислення. «… оскільки соціально-політична психологія має справу із соцієтальним рівнем суспільної дійсності, з відносинами, що виходять далеко за межі відносин міжособистісних, вона не може обійтися без вельми високого рівня абстракції від того, що безпосередньо відчувається або сприймається» – відзначає Г. Г. Дилігенський[12]. Думка російського автора певною мірою перегукується з визначенням нації Б. Андерсоном як уявленої політичної спільноти, що уявлена тому, «що людина, приналежна до навіть наймалочисельнішої нації, ніколи не зустрінеться з більшістю інших людей, приналежних до тієї ж нації, не спілкуватиметься з ними і навіть нічого не знатиме про них, а про те кожен з них завжди пам'ятає про свою спільність»[13].

І, справді, створення та розробка загальних понять «суспільство», «нація», «держава», «батьківщина» та інших уявлень, за допомогою яких формувалася політична ідентичність, а, значить, актуалізувалися потреби у відтворенні тих або інших політичних форм суспільного гуртожитку передбачало виникнення не просто вміння роздивитися загальні, абстрактні зв'язки в конкретній суспільній цілісності, а також і появу значної частки трансцендентальності, а саме здатності до продуктивної

політичної уяви. Звісно, остання не виникала на пустому місці, а відображала об'єктивні суспільно-історичні зв'язки, що утворювали певну суспільну цілісність. Водночас таке відображення мало і має до сьогодні творчий, аксеологічно-конструктивний характер, неабиякою мірою доповнюючи об'єктивні передумови утворення певної соціально-політичної спільноти штучними ціннісними уявленнями та нормами, в такий спосіб, завершуючи, добудовуючи її.

Рухаючись від нероздільного, синкретичного сприйняття єдності держави та суспільства, обожнення та персоніфікації державної влади до диференційованого розуміння відокремленості державного від суспільного, політичного від державного, правового від політичного та ін., еволюція суспільних уявлень, цінностей, ідей і, відповідно, соціально-політичних інтересів не відтворювала природно-історичний розвиток у механічний спосіб. Натомість відбувався суперечливий процес подолання відстані між свідомістю та дійсністю, між соціально-політичними інтересами та потребами, де перші виступали і як форма консервації минулого і як форма випередження наявного та творення нового. Специфіка відтворення внутрішньої цілісності змісту соціально-політичних інтересів або, кажучи по-іншому, забезпечення єдності об'єктивної необхідності, втіленої у потребі, та суб'єктивної свободи, яка проявляється в творчому характері відображення потреб та засобів їх задоволення, пов'язана зі здійсненням суперечливого взаємозв'язку між суспільними, груповими та особистими інтересами з приводу оволодіння, утримання та здійснення державної влади.

Політично домінуючі індивідуальні та групові суб'єкти, підпорядковуючи собі державу, отримують можливість перетворювати власні інтереси та цінності в державні. Тим самим, вони можуть значно впливати на процес конституювання суспільних інтересів в цілому, привносячи до нього чималий елемент власної особливої та одиничної суб'єктивності, яка у випадку відповідності потребам розвитку суспільства як органічної цілісності, може збагачувати зміст загальносуспільного політичного інтересу, забезпечуючи соціальний прогрес. Але у випадку розходження може відбуватися відчуження державних інтересів від суспільних потреб. Загроза відчуження державних інтересів посилюється тією обставиною, що, займаючи домінуючі позиції в політичній ієрархії, ті або інші соціальні суб'єкти рано чи пізно переймаються консервативними настроями та інтересами зі збереження існуючої розстановки сил, яка забезпечує для них владу і могутність. Часто таке трапляється, навіть, у випадку різкої суперечності між наявною, колись сформованою політичною системою та процесуальним характером об'єктивної дійсності, що з плином

взяти активну участь у політичній діяльності. Гнучкість Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, побудованих на принципах прямої демократії, уможливлювала спрямування стихійної соціально-політичної творчості у річище конструктивних дій. Як зазначає С. Г. Кара-Мурза: – «Наповнення змістом форм державності, що народжувалися в радах, відбувалося здебільшого знизу, стихійно»[97].

Поряд із цим із часу заснування ради перетворилися на арену гострої боротьби між різноманітними політичними партіями, кожна з яких намагалася підпорядкувати радянські форми політичної самоорганізації власному впливові. Переможцем із цієї боротьби вийшла одна партія – партія більшовиків, яка завдяки внутрішній організованості та спрямованості на якнайшвидше вирішення найбільш нагальних питань часу – надання масам миру та землі, зуміла завоювати симпатії більшості. У той же час за умов браку важелів конституційно-правового порядку і, головне, недостатньої громадянської зрілості широкого загалу опозиційні сили не змогли ефективно врівноважувати політичну владу більшовиків, яка поступово набувала авторитарного характеру.

Виступаючи провідниками ортодоксальної марксистської віри в ідею «диктатури пролетаріату», більшовики виявилися внутрішньо готові до виконання ролі диктаторів, до безкомпромісного придушення своїх опонентів в ім'я охорони соціально-політичних завоювань народних мас від будь-яких зазіхань контрреволюціонерів. Відповідне підґрунтя для легітимації авторитарно-центристської політики нового радянського уряду утворювали початок громадянської війни та поринання країни у стан хаосу та безвладдя. Але і після стабілізації ситуації він не зміг відмовитися від практики партійного авторитаризму, що заперечувала вихідні демократичні засади проекту «всевладдя рад»:

– принцип імперативного мандату, який передбачав підзвітність членів рад рядовим робітникам, насправді виливався в їхню підконтрольність партійному керівництву;

– принцип «працюючої корпорації», який надавав радам і законодавчі і виконавчі повноваження, в дійсності, означав підпорядкування рад виконавчим органам, а, врешті-решт, партії;

– принцип демократичного централізму замість урахування думки меншості при виробленні державної політики мав наслідком фактичну монополію центральних партійно-державних органів на ініціювання і ухвалення всіх значущих політичних рішень.

Поєднуючись із запровадженням державної власності на засоби суспільного виробництва, побудовою адміністративно-планової економіки, все це зумовлювало стрімке одержавлення всіх аспектів суспільного життя. У цих рамках уможливлювалося порівняно швидке

своєчасно побачити небезпеку трансформації цієї крайньої форми диктатури пролетаріату (яка вкрай нагадувала політичний проект Ж. – Ж. Руссо) у свою протилежність – в авторитарне володарювання окремої політичної сили, здійснюване від імені робітничого класу всупереч потребам суспільного розвитку.

У рамках марксистської концепції питання про можливість такого спотворення моделі «диктатури пролетаріату» не ставилося, оскільки вважалося, що розвиток капіталізму утворює передумови потенційної фактичної участі всіх пролетарів у державному управлінні, що, своєю чергою, гарантує реалізацію революційної соціалістичної політики в інтересах всього суспільства як органічної цілісності. Зазначену думку дуже добре висловив В. І. Ленін, коли писав, що заміна республікансько-буржуазного державного апарату на державну машину у вигляді озброєних робітничих мас фіксує перехід кількості у якість: «такий ступінь демократизму зв'язаний з виходом з рамок буржуазного суспільства, з початком його соціалістичної перебудови. Якщо справді всі беруть участь в управлінні державою, тут уже капіталізмові не вдержатися»[95].

Погодимося, що така позиція певною мірою відображала об'єктивні тенденції із посилення політичної ролі мас. Але слід також погодитися, що багато хто з марксистів особливо в XIX – I пол. XX ст.ст. демонстрував схильність переоцінювати об'єктивні можливості наповнення диктатури пролетаріату реальним соціально-демократичним змістом за конкретних умов свого історичного часу. За визнанням Ф. Енгельса, зробленого у 1895 році у вступі до твору К. Маркса «Боротьба класів у Франції» сподівання авторів «Комуністичного маніфесту» на швидку соціальну революцію носили ілюзорний характер: революція об'єктивно не могла відбутися у зв'язку з недостатнім рівнем економічного розвитку як і в роки їх молодості, так і тепер – наприкінці їх життя[96].

Якщо класик давав низьку оцінку готовності розвинених європейських країн до соціалістичної революції, то тим більше не була готовою до неї російська імперія, яка перебувала на периферії світового капіталізму. В той же час унаслідок специфічного збігу низки внутрішніх і зовнішніх факторів саме ця величезна країна, більшість населення якої складало селянство, і відіграла роль експериментального майданчика спроби практично втілити «ідею диктатури пролетаріату».

На хвилі революційних подій 1917 року реконструкція марксистського аналізу досвід паризьких комунарів, виконана В. Леніним у праці «Держава та революція», та практична реалізація лозунгу: «Вся влада Радам!», і справді, відповідали настроям широких мас, які прагнули

історичного часу неминуче висуває нові вимоги та формує нові альтернативи поступального розвитку суспільства.

Зняття напруги між становленням нового та консервативними прагненнями може виливатися у різноманітні форми: від радикальних революційних дій до поступового, еволюційного реформаторства. Для всіх можливих варіантів розвитку подій спільним виявляється те, що вони, так чи інакше, відображають інтереси соціальних суб'єктів, які перед початком перетворень займали підпорядковані місця в політичній ієрархії суспільства та були більшою або меншою мірою відсторонені від державної влади. Зацікавлені в перемінах, ці сили утворюють сприятливий соціальний грунт для соціально-політичної творчості, виведення загальносуспільних інтересів із-під впливу консервативно налаштованих панівних груп і, врешті-решт, оновлення змісту державних інтересів і цінностей, можливо і за допомогою зміни групового та персонального складу носіїв політичної влади. Проте небезпека відчуження державного інтересу існує і в цьому випадку, оскільки залишається можливість помилкового випереджального відображення дійсності, яке може зводити суспільство на хибні шляхи, і, крім того, суб'єкти соціально-політичного новаторства, як і консерватори, можуть переслідувати егоїстичні інтереси, у вузьку перспективу яких не вміщуються масштабні завдання з відтворення єдності в суспільному розмаїтті.

Резюмуючи викладений у підрозділі матеріал, в якості провідного джерела енергії функціонування та розвитку механізму соціально-політичного проектування визначимо відношення «потреба – інтерес – цінність». Воно розгортається у взаємопов'язаних вимірах соціальних часу (забезпечуючи єдність темпоральних властивостей свідомості та процесуальності об'єктивної дійсності) і соціального простору (складаючи підґрунтя конкретно-історичних форм відтворення єдності за лінією «суб'єкт – об'єкт – суб'єкт»). Ігнорування або абсолютизація будь-якого з цих базових елементів зумовлює спотворення проектування як у плані відчуження цієї духовної діяльності від майбутнього стану дійсності через породження нездійснених проектів, так і від інших соціальних суб'єктів, представників теперішніх і прийдешніх поколінь, потреби та інтереси яких лишаються невраховані. Уникнення цієї небезпеки вимагає концептуально-теоретичного розгорнення політично-конструктивного мислення, забезпечення його відповідної ідейної глибини як передумов інтенсифікації джерела соціально-політичної трансцендентальної енергії та її спрямування в проектно-конструктивні рамки загальнозначущої, діалогічної соціально-політичної творчості. Дослідження особливостей

реалізації цього сутнісного потенціалу ідей, концепцій і теорій – тема нашого наступного підрозділу.

2.2. Концептуальний рівень механізму соціально-політичного проектування

Субстанціональне підґрунтя концептуального рівня механізму проектної діяльності складає процес розгортання ідеї як провідної духовної форми відображення об'єктивної дійсності в єдності необхідності та можливості, наявного та творення нового. Вихідна роль ідеї визначається тим, що вона виступає вихідним та завершальним елементом будь-якого пізнавального циклу, в якій на підґрунті і у відповідності з практикою формується мета та напрямок синтезу даних досвіду, внаслідок чого вони перетворюються в знання. Іншими словами, зміст ідеї містить у собі такі складові: по-перше, відображення об'єктивної дійсності; по-друге, наявність мети цього відображення, яка виражає синтез наявного духовно-практичного досвіду та на цій підставі визначає напрямок розвитку пізнавально-конструктивної діяльності.

Актуалізація ідеї, отже, виявляється пов'язаною зі становленням і розвитком синтетичного знання, в якому вона виконує системоутворювальну роль. Своєю чергою, для виконання цієї місії ідея обов'язково потребує концепції – сукупності положень (понять і концептів), за допомогою яких вона есплікується, обґрунтовується, розуміється та тлумачиться. Себто концепція, так чи інакше, виконує логіко-гносеологічну, соціокультурну та праксеологічну функції, забезпечуючи відповідне всебічне розгорнення ідеї як універсального феномену соціального буття.

Організуючі мислення та реалізуючись у всіх різновидах діяльності людини, концепція та ідея розвиваються разом із нею, проходячи шлях: від буденного до теоретичного рівня, від міфології та релігії до філософії та науки. Причому на будь-якому рівні суспільної свідомості, в будь-якій її формі концептуальне розгорнення ідеї виступало провідним способом створення «будівельних», «конструктивних» блоків осмислення шляхів освоєння світу, зокрема, і світу політичного. Якісна своєрідність концептуальних засобів, що продукувалися різними рівнями і формами свідомості, визначалася властивим їм характером і способом ідеального відображення об'єктивної дійсності, а, передусім, здатністю розкривати закономірності її розвитку та функціонування.

У міфології і релігії концепція лишалася єдиною формою існування та розвитку ідеї. У зв'язку з переходом до філософії і науки відбувалося удосконалення логіко-гносеологічних знарядь пояснення та обґрунтування ідеї, наслідком чого ставало відтворення закономірних

людини в цьому випадку може лише припинити зовнішнє державно-правове освячення станової і корпоративної нерівності, але за своєю природою вона не в змозі подолати нерівність, яка встановлюється стихійно, мірою формування «речової» залежності експлуатованих класів від експлуататорських.

У той же час розвиток капіталістичної нерівності, зумовлюючи науково-технічний прогрес, концентрацію виробництва в руках монополістів, розкол суспільства на переважну більшість незаможних і купку багачів, готує передумови для становлення нової комуністичної формації. Остання з'являється не автоматично, а народжується в муках, у ході революційної боротьби робітничого класу за державну владу, що має використовуватися для злому буржуазної бюрократичної машини, ліквідації приватної власності, розбудови соціально справедливого суспільства. У процесі виконання цих завдань і викорінення капіталістичних відносин держава має трансформуватися з апарату влади, який стоїть над суспільством, у підпорядковану йому структуру, яка поступово відмирає на підставі небаченого зростання матеріального багатства та зняття класового відокремлення особистих інтересів від суспільних.

Утопічні інтенції цих бездержавних поглядів певним чином пом'якшувалися підкресленням суто відкритого характеру окресленого комуністичного майбутнього – це «не ідеал, з яким повинна узгоджувати дійсність», «а дійсний рух, який знищить теперішній стан»[93]. Крім того, визначаючи конкретні форми «комуністичного переходу», класики діалектичного матеріалізму, власне, не відмовлялися від держави, навпаки, в гострій полеміці з анархістами, бачили у визнанні необхідності «робітничої держави», «диктатури пролетаріату» один із важливих критеріїв відокремлення здійсненних проектів соціалістичних перетворень від утопічних.

Разом із тим, нігілістичні тенденції у ставленні до держави і права, які все-таки рельєфно проглядаються у творах марксистів, містили і низку загроз, утворюючи теоретичне підґрунтя для деструктивного заперечення досягнень ліберально-конституційного етапу соціально-політичного проектування. Подібні мотиви можна відчути в аналізі політичного досвіду Паризької комуни, представленого в праці «Історія громадянської війни у Франції», де, як нам видається, досить некритично схвалюється відмова комунарів від механізмів представницького парламентаризму та розподілу влади на користь ідеалів безпосередньої демократії, зосередження і законодавчої і виконавчої влади в руках Ради Комуни[94]. Короткий термін її існування (всього 72 дня), екстремальні умови функціонування, обмеженість територією лише одного міста завадили

виявляли їхню утопічність. Переважно зорієнтовані на безумовне вирішення протиріччя між інтересами особистості та колективу, вони часто спричинювали виникнення авторитарних й одноманітних ідеологічно-організаційних порядків, які надзвичайно обмежували індивідуальну свободу людини, гальмували її творчий саморозвиток. З'ясовувалося, що разом із обіцяною гармонією ці проекти «несуть із собою дух примусового сектантства і завзятого консерватизму»[91]. Але інколи учасникам комунальних експериментів удавалося уникнути догматичного слідування тим або іншим монологічно заданим проектним шаблонам, а натомість зберегти в своєму середовищі певну міру демократичності і динамічної діалогічності. Тоді створювані об'єднання могли існувати тривалий час (наприклад, «фамілістер» створений наприкінці 1850-х років Ж. Б. А. Годеном відповідно до окремих ідей Ш. Фур'є проіснував до 1930-х років). Проте в цьому випадку економічна сторона, як правило, брала гору над соціокультурними аспектами. По суті, виникали виробничі кооперативи, а не нова цілісна форма соціального гуртожитку.

Вихід на кооперативну модель організації виробничих відносин виступав не лише як побічний, стихійний наслідок утопічних дослідів, але, в тому числі, і як результат усвідомлених конструктивних дій (яскравий приклад – проектування Р. Оуеном у пізній період своєї діяльності Лондонського мінового ринку для підтримки робітничих кооперативів і тред-юніонів). Ідея кооперативного руху як засобу зняття соціально-економічного відчуження, форми демократизації виробничої діяльності, на наш погляд, можна оцінити як перше значуще досягнення соціальної інженерії. Водночас практичний досвід доводив нездатність народжуваної кооперативної форми самоорганізації населення самостійно протистояти чисельним хворобам і загрозам, які випливали зі стихійного функціонування капіталістичних відносин. У природній спосіб поставало питання про допомогу держави.

Але і для такої найбільш теоретично обґрунтованої течії соціалізму як марксизм виявилася характерною глибока зневіра в здатність держави виконати це завдання. Так, К. Маркс заперечував можливість принципового, якісного удосконалення буржуазної держави у межах капіталістичної формації, оскільки політична революція, внаслідок якої вона була встановлена, «розкладає громадянське життя на його складові частини, не революціонізуючи самих цих частин і не піддаючи їх критиці. Вона відноситься до громадянського суспільства, до світу потреб, праці, приватних інтересів і приватного права як до основи свого існування, як, до останньої передумови, що не підлягає дальшому обґрунтуванню і тому – як до свого природного базису»[92]. Політична та правова емансипація

зв'язків її предметного поля. Коли таке траплялося, ідея та концепція перетворювалися в теорію, набуваючи статусу науковості. На цьому етапі свого існування вони не зникали, не розчинялися, але складали субстанціональну основу теорії, виражаючи її сенс та призначення. Саме концепція, отримавши найбільш повне логіко-гносеологічне обґрунтування, відіграє роль того каналу, того виходу, що забезпечує єдність теорії і практики через розуміння та сприйняття теоретичних досягнень суспільством.

На підставі викладеного, і спробуємо освітити особливості концептуального рівня соціально-політичного проектування.

Первісним підґрунтям формування останнього ставала повсякденна практика участі людини в публічному житті суспільства, в ході якої відбувалося зародження суспільно-політичних ідей. Вони виникали в процесі синтезу буденних розрізнених поглядів, уявлень і думок із нагальних питань здійснення влади, забезпечення справедливості, гармонізації політичних відносин. Керуючись здоровим глуздом, озброєні методом «спроб і помилок», перші політики проводили рефлексію накопиченого духовно-практичного досвіду, більшою або меншою мірою систематизували власні емпіричні спостереження, виявляючи помилкові та здійсненні моделі тих або інших можливих політичних дій. Апробуючись на практиці і підтверджуючись багаторазовим успішним досвідом їхнього застосування, вони закріплювалися в суспільній свідомості як певна норма поведінки, перетворюючись у соціально-політичні звичаї.

Відзначимо, що буденні уявлення, метод «спроб і помилок» використовуються в процесі ідеального покладення результатів політичної діяльності і в наш час як простими громадянами, так і професійними політиками. Незважаючи на те, що в сучасну епоху ціна політичної помилки є неймовірно високою, рівень застосування більш точних науково-теоретичних методів і форм проектування лишається низьким. Це пов'язано, насамперед, з тим, що опанування соціально-політичною теорією вимагає праці та часу, між тим, не всі мають відповідний рівень свідомості та самодисципліни. Виправданням цієї пасивності служить переконання носіїв буденної свідомості в тому, що здоровий глузд більше відповідає вимогам практики, ніж теорія. Особливо ця думка поширена в політичній свідомості. «Ніде практика, що залишає осторонь усі чисті принципи розуму, не зрікається від теорії з більшою пихатістю, як у питанні про те, що потрібно для доброго державного устрою», – ці слова І. Канта, напевно, актуальні і сьогодні[14].

Перевищення значення ролі здорового глузду обмежує потенціал проективно-конструктивної думки, оскільки заважає побачити

перспективи соціально-політичного розвитку, занурює людину у повсякдення, тим самим, знижуючи її можливості адаптуватися до швидких соціально-історичних перемін. Між тим не слід абсолютизувати теоретичні концепції і водночас недооцінювати буденні уявлення. Теорія, в тому числі, і соціально-політична, не є остаточним відображенням дійсності, практика завжди виявляє її недоліки. Якщо теоретична думка у відповідь на це і нові виклики історії не вдосконалюється, вона відстає від життя та перетворюється в догму. В цьому випадку може виявитися, що повсякденні політичні уявлення набагато ближчі до практичних реалій, ніж теоретичні. Адже пізнання об’єктивної істини відбувається і на рівні буденної свідомості, оскільки відображаючи світ явищ, вона, нехай і фрагментарно, все-таки зачіпає і певні сутнісні зв’язки, що в них проявляються.

Однією з особливостей буденних уявлень є їхній тісний зв'язок з міфологічними формами свідомості, що, будучи встановлений ще в далекій передісторії людства, неустанно відновлюється аж до нашого часу. Власне саме в лоні міфології напевно відбувалося перше більш менш чітко виражене концептуальне оформлення суспільно-політичних ідей.

У філософському розумінні міф – це «форма цілісного масового переживання та тлумачення дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів, які вважаються самостійними явищами реальності»[15]. Сутність міфу складає емоційно-чуттєве вираження волі певного соціального суб’єкта бачити світ цілісним, не розрізнювати мрію та дійсність, бажане і можливе. Джерело виникнення та розвитку міфологічного світогляду – усвідомлення провідних протиріч буття (між життям і смертю, кінцевим і нескінченним, між світом і темнотою, між добром і злом та ін.) та прагнення їх подолати шляхом такої медіації (опосередкування), що апелює до понадприродних сил, істот.

Специфіка міфологічного мислення – його безпосередньо чуттєвий, образний і вольовий характер. Якщо раціональне пізнання оперує поняттями, то міфічно-ірраціональне – конкретними образами. Якщо міф зорієнтований, насамперед, на «відчуття» протиріч людського буття, то раціональна думка – на розуміння їхньої природи. Вольова природа міфу проявляється в зображенні світу як особливої реальності, де боги та герої (персоніфікації колективної волі) перемагають демонів і ворогів (персоніфікації природної та соціальної деструкції), відновлюють гармонійну єдність реальності. Таким чином, здійснюється, насамперед, лікувально-психологічна функція міфу: людський розум звільняється від протиріч, людина отримує відчуття рівноваги та заспокоєності.

загальнолюдської єдності у розмаїтті націй і народів. Критикуючи ліберальних попередників, передусім, за віру в благодійну силу конституційно-правових форм державності, соціалісти намагалися розкрити внутрішні протиріччя громадянського суспільства, пов’язані зі стихійним функціонуванням процесу виробництва і розподілу матеріальних благ. Генетичне коріння цієї позиції складала утопічна думка попередніх сторіч (Платон, Т. Мор, Т. Кампанелла, Дж. Вінстлі та ін.), спрямована на розкриття антисоціальних потенцій приватної власності. Але на відміну від своїх попередників соціалісти першої половини XIX ст. (Клод Анрі де Сен-Симон, Роберт Оуен, Шарль Фур’є, Етьєн Кабе та ін.[90]) не просто виступали за волюнтаристське скасування індивідуального права на приватну власність. Натомість, як уже згадувалося, вони прагнули в науковий спосіб розкрити об’єктивні історичні закономірності усуспільнення матеріально-виробничої сфери. Наприклад, К. А. Сен-Симон зображував історію європейських країн як процес перетворення військового суспільства, заснованого на праці рабів і кріпаків, у промислове, засноване на вільній найманій праці, яка, згодом, має бути витіснена суспільними роботами («travail societaire»). В основі цих трансформацій – всебічний розвиток економіки, становлення наукових форм організації праці. На думку Ш. Фур’є, прийдешні виробничі досягнення складуть закономірне підґрунтя зникнення відмінностей між сільським і міським життям, звільнення жінки, появи у трудящих вільного часу для культурного розвитку.

Не задовольняючись загальними прогнозами, мислителі прагнули спроектувати оптимальні форми та шляхи якнайшвидшого наближення бажаного майбутнього. Якщо К. А. Сен-Симон зберігав віру в регулятивний потенціал держави, виступаючи за створення «промислової монархії», де промисловці і вчені одержують можливість ініціювати і проводити потрібні соціальні реформи, то решта перших соціалістів демонструвала зневіру в можливість здійснити реформування суспільства державно-правовими засобами. Так, Ш. Фур’є запропонував проект «нового социєтарного ладу», ядро якого повинні були скласти «фаланги» – невеликі соціально-виробничі громади. Р. Оуен в якості основи гармонічного суспільства бачив «трудові комуни». Себто традиційну державу повинні були замінити ті або інші форми самоорганізації населення. Встановитися же новий лад мав без підтримки влади, а лише внаслідок ініціативи окремих добродіїв, що мали успіхом власних починань пробудити у громадськості бажання наслідувати «социєтарний» або «комунальний» досвід.

Практичні спроби реалізувати ці проекти, що неодноразово здійснювалися впродовж XIX ст. у різних куточках планети у цілому

суспільств як процес їхнього омертвіння і вбачали можливість життєдайного очищення на шляхах світової війни, поглинання слабких націй сильнішими в ході побудови світової імперії[89]. Врешті-решт, розробка подібних понять виливалася у фашистські, нацистські та расистські ідеології і мала практичним наслідком конструювання найжахливішого авторитаризму, в рамках якого держава посилювалася настільки, що від вихідного індивідуалізму та віри в силу стихії життя, вільної від будь-якого зовнішнього регулятивного тиску не залишалося зовсім нічого.

Рушійною силою поширення націоналістичних ідеологій та практичної реалізації відповідних політичних проектів виступала, насамперед, тісна спілка провідників великого капіталу і керівників держави, зацікавлених у захопленні провідних економічних і політичних позицій у світі, щоб дозволяли в той або інший спосіб експлуатувати інші країни. Крім того, виконання цього завдання було неможливим без активної і добровільної підтримки мас, на які і покладалися основні тяготи боротьби за «життєвий простір». І слід визнати, що провідним капіталістичним державам переважно вдавалося її знайти. Згадаємо, що представники робочих партій в європейських країнах здебільшого схвалили дії своїх урядів щодо розв'язування Першої світової війни. Звісно, в ухваленні рішень такого роду не завжди переважали суто егоїстичні мотиви. У випадку потреби захистити власну країну він нападу агресора могли мати місце і прояви здорового патріотизму. Водночас історія дає приклади підйому в масовій свідомості і явно нетерпимого та агресивного ставлення до інших народів: розгортання фашизму в Італії, нацизму в Німеччині, «руху допомоги трону» в Японії.

Пробудження і мобілізація масового національного егоїзму визначалися як специфічними кризовими умовами життя широких верств населення, так і вже згадуваними внутрішніми протиріччями становлення суб'єктних якостей маси. Подекуди егоїстичні розрахунки народних мас частково виправдовувалися і вони одержували певні дивіденди від загарбницьких війн або колоніальної політики. У той же час іншим наслідком цієї тенденції політичного розвитку була мілітаристсько-авторитарна етатизація суспільства, що нерідко завершувалася цілковитим запереченням конституційно-ліберальних і демократичних засад політики та переходом до тієї або іншої форми націоналістичного тоталітаризму, де зовнішнє відчуження екстремістського режиму від інших народів трансформувалося у його внутрішнє відчуження від власної нації.

Опонентом націоналістичного партикуляризму виступала соціалістична ідеологія, де у своєрідній формі продовжувалося ліберально-просвітницьке прагнення освоїти універсальні засади

У стародавні епохи міфічний світогляд виступав формою всебічного пояснення Всесвіту, просторового та часового самовідчуття тієї чи іншої людської спільноти. В цей час міфічні уявлення виконували низку важливих нормативно-регулювальних і ціннісно-орієнтаційних функцій, що, так чи інакше, охоплювали сукупність дій людини у всіх сферах її життєдіяльності. Як форма вираження священних істин про життя та смерть, добро та зло, доброчинність і гріховність, міф санкціонував соціальні норми поведінки. У духовній сфері він був основою нескінченних святкових церемоній, священних ритуалів, магічних обрядів, культурної символіки та ін. В соціально-економічній – дія міфу проявлялася у легітимації різного роду табу, у визначенні прийнятних форм господарської діяльності, економічних операцій, в освяченні принципів соціального розшарування, в забезпеченні консолідації певної групи в її боротьбі за вищий статус з іншими соціальними суб'єктами. «Міф часто пов'язаний із підтриманням або встановленням панування однієї соціальної групи над рештою; він може підтримувати рівновагу між групами, які знаходяться на одній ступені ієрархічної драбини; він також може виражати активний або пасивний опір нижчих гегемонії вищих», – підкреслює К. Флад[16].

Із появою держави міф виступав важливим чинником забезпечення легітимності політичних відносини. Наприклад, ієрархія олімпійських божеств віддзеркалювала та освячувала дійсний процес становлення давньогрецької державності. Крім того, в багатьох давніх міфах про походження Всесвіту та суспільства розповідається про започаткування земних монархічних династій небесними владиками (давньоєгипетські фараони, верховні інки та ін.). До нашого часу в синтоїзмі поширена міфічна розповідь про те, що японські імператори – нащадки богів.

Міфічні образи складали провідний елемент культурної програми, зорієнтованої на відтворення і збереження засад архаїчного, традиційного суспільства: відносно замкнена громада та ієрархічна стратифікація як провідні форми організації соціальних відносин, суворе дотримання норм поведінки, що виключають індивідуальну свободу, монополія певних соціальних груп на політичну владу, авторитарні форми її здійснення та ін. Це зумовлювалося тим, що потужна духовна енергія колективної волі, втілена в міфі, за своєю природою, спрямована на захист суспільного цілого, навіть, за рахунок інтересів особистості. «У міфі колективні уявлення, почуття та переживання домінують над індивідуальними, панують над ними. Панування міфу означає зникнення особистісної первини, розчинення індивіду в первісному колективі, родовій громаді», – справедливо зауважує Ф. Кесіді[17].

У цьому контексті прихід релігії на зміну міфології може розцінюватися в якості однієї із перших форм духовної емансипації особистості та відповідно якісного розширення загальносоціальних обріїв її творчо-проектних зусиль. Так відбувається тому, що на відміну від міфологічної синкретичності, яка не розрізняє природне і надприродне, об'єктивне і суб'єктивне, релігійна віра відкриває людині, крім тілесного виміру її буття, безмежність ідеального, духовного світу. Продукуючи концепти індивідуального спасіння та відповідальності, спрямовуючи особистість на цілеспрямований пошук шляхів відновлення її зв'язку з Богом, з «містом небесним», вона, тим самим, створює ідейно-ціннісне підґрунтя для орієнтації людини на постійну духовну та практичну працю з вдосконалення внутрішнього, особистісного та зовнішнього, суспільного життя, його наближення до ідеальних неземних стандартів. Себто релігійне «подвоєння» реальності на небесний і земний світи містить в собі можливості для становлення критичного погляду на об'єктивну дійсність, замислення конкретних форм перетворень світу, нехай і у термінології пізнання та здійснення задуму Богу.

Яскраво ця зорієнтованість на екстраполяцію ідеальних конструкцій царства божественної благодаті і справедливості з небес на землю виражена в есхатологічних та хіліастичних християнських віровченнях про завершення історії та кінцеву долю світу. Хіліастична віра в друге пришестя Христа на Землю та його тисячорічне царство була потужним духовним рушієм масових суспільно-політичних рухів гуситів, анабаптистів, «людей п'ятого царства» та ін., які намагалися змінити земні порядки відповідно до християнських завітів. При цьому час, коли ці перетворення стають можливими та необхідними, релігійна свідомість прив'язує до певної ірраціонально визначеної (шляхом одкровення) потойбічної точки.

Водночас концептуальне розгорнення проектно-конструктивного потенціалу ідеї в рамках релігійних нормативно-духовних форм наштовхується і на значні обмеження, найголовніше, з яких те, що доктрина релігійного креаціонізму заперечує ідею людини як творця. У поєднанні з вірою в незмінність божественних законів функціонування світу, за певних історичних обставин такі уявлення можуть утворювати сприятливий ґрунт для формування релігійного фундаменталізму, втрати релігією здатності виконувати критичну функцію та у зв'язку з цим її перетворення у форму сакрального увічнення наявної системи суспільно-політичних відносин. Тим самим, по суті, релігійні форми починають продукувати концептуальні засоби для консервативного соціально-політичного проектування. Власне так трапилося в епоху Середньовіччя, коли, як відзначає В. Ф. Сидоренко: – «Проект социуму в образі

найвища, остання й незалежна інстанція, насамперед, обмежуючи її у виборі законів для досягнення основної мети держави – внутрішнього спокою»[86].

Автор цих слів, Й. Г. Фіхте, був першим, хто показав, що абсолютизоване бажання консолідувати націю може мати наслідком модель максимально «одержавленого» суспільства, де всі члени підпорядковуються дріб'язковій опіці державних чиновників. Крім того, власне сама назва твору мислителя, в якому презентувався цей проект – «Замкнена торговельна держава» – вказувала на можливість відчуження держави, розбудованої на націоналістичних засадах, від світової спільноти, від інших народів і держав. У той або інший спосіб подібна загрозлива тенденція проявлялася і в інших авторів, які обирали національний критерій в якості бази зняття дезінтеграційного потенціалу капіталістичного суспільства.

Наприклад, у концепції Фрідріха Ліста промислова революція визначалася одночасно і як підґрунтя зміцнення внутрішньої єдності у зв'язку з підйомом національної самосвідомості народних мас і як основа загострення конфліктів між окремими національними державами. Критикуючи ліберальні принципи вільної торгівлі, він указував на те, що вони вигідні лише розвиненим країнам, забезпечуючи їхнє подальше збагачення за рахунок більш бідних націй. Звідси – держава повинна згуртувати всі національні сили, зняти внутрішні соціальні суперечності з метою досягти перемоги в економічному, політичному, культурному суперництві з іншими народами[87].

Розробка націоналістичних політичних проектів велася і з більш радикальних ірраціональних позицій, які в принципі могли бути перетлумачені в дусі крайнього анархізму та індивідуалізму, на перший погляд, несумісного з духом етатистського колективізму та проектного конструктивізму. Так, відштовхуючись від ірраціоналізму А. Шопенгауера, Ф. Ніцше інтерпретував суспільство як сукупність зіткнень індивідуальних і групових «воль до влади», в якій гинуть найслабкіші і виживають найсильніші. Раціональне мислення, мораль і релігія є похідними від волі до влади. Водночас культурні форми можуть відчужуватися від свого джерела, стримувати, «умертвляти» вільний плин життя. Згідно із цим сучасні мислителю політично-державні порядки трактувалися як форма суспільного виродження, зумовленого руйнівним впливом інтелектуалізму на здорові стихійно-життєві прагнення влади, властиві неординарним особистостям[88].

Переосмислюючи зазначене переплетення ідей та інтенцій за допомогою понять «нація», «культура» та «цивілізація», окремі автори (О. Шпенглер, ван дер Брюк та ін.) оцінювали демократизацію європейських

визначення головного завдання в збереженні чинного ладу, протиставляла державну владу громадянському суспільству як динамічному мінливому середовищу, де завдяки стихійній самодіяльності його суб'єктів і визрівали різноманітні новації. І, зокрема, виявлялося, що провідні імпульси порушення соціальної статики виходили від капіталістів, що в гонитві за прибутком, ініціювали антисоціальні заходи, тим самим, підбурюючи населення до політичної протидії.

Так, Г. В. Ф. Гегель у консервативній апології прусської моделі конституційної монархії доходив до цікавих висновків. Громадянська сфера трактувалася як особливий простір, де «кожний для себе – мета, а решта – для нього – ніщо»[84], державі же відводилася функція із зняття цього дезінтеграційного потенціалу, що належить їй як організації публічної влади, яка синтезує всезагальний інтерес із зіткнення приватних устремлінь і забезпечує всезагальну свободу. Якщо в громадянському суспільстві панує сліпа схильність і причинна необхідність, то державно-правова організація виявляє здатність до свідомого управління розвитком, бо вона єдина «діє, підпорядковуючи свої зусилля усвідомленим цілям, відомим засадам і законам, які не просто вигадуються, а зумисне ставляться перед її свідомістю»[85]. Тому, ймовірно, коли О. Бісмарк – головний архітектор політичного об'єднання німецьких земель, канцлер прусського імператора, відомий своїми консервативними настроями, починав реалізовувати низку соціально-політичних проектів, спрямованих на підвищення добробуту широких верств населення та поступову демократизацію політичних відносин за рахунок надання виборчих прав народним масам, він не просто запозичував аргументи своїх противників – соціал-демократичних вождів робітничого класу, він також здійснював внутрішню етатістську логіку консервативного піднесення держави як гаранта суспільного спокою.

Крім прагнення забезпечити соціально-політичну стабільність, етатистсько-конструктивні висновки могли визначатися і вихідною тезою консерваторів про органічний характер суспільства та його історії. Адже ідея органічності могла інтерпретуватися не лише в дусі визнання недоцільності втручання в природно-історичний процес, але також і в плані протиставлення цілісності, колективності соціальних організмів одиничності, індивідуальності новаторів. Приймаючи цей погляд, теоретики доходили до ідеї нації як природної форми соціального буття, запоруці земної вічності певної людської спільноти, колективного втілення неперервного зв'язку історичних часів. Наступним кроком за цим, як правило, ставало наближення до націоналістичних концепцій, зокрема, в плані сакралізації національної місії держави, визнанні того, що саме любов до батьківщини має керувати державою «як безпосередньо

сакралізованого «міста небесного» був канонізований, і світ не підлягав перетворенню ні в цілому, ні в деталях. Мета земного життя була дана на межі між землею і небом, яка ставала незримою в нескінченній перспективі шляху, що визначався людині християнським ідеалом»[18].

Некритичність, беззастережність віри в ірраціональні одкровення як джерело осягнення Божественної волі, навіть, і за умови орієнтації на критику дійсності, заважає долати відстань між належним та існуючим, стимулюючи появу особливого релігійного конструктивного волюнтаризму, закономірним наслідком якого стає догматичне окостеніння певної суспільно-політичної ідеї, її трансформація в духовне підґрунтя легітимації авторитарного режиму володарювання. Зрештою непорушність вихідних ірраціональних догматів визначає не просто узурпацію духовної влади, так скажімо, монополізацію права на істину, рано чи пізно, вона обертається і на узурпацію політичної влади, за допомогою якої в масштабах всього суспільства викорінюються прояви будь-якого інакодумства та штучно стримується реалізація пізнавально-проектного потенціалу суспільства з метою не допустити руйнації його фундаменталістсько-авторитарних духовних і політичних засад. Проте резерв стійкості законсервованих політичних і концептуальних форм не безмежний – на певному етапі вони перестають відповідати вимогам суспільного розвитку. Коли таке трапляється, жодна політична сила виявляється не в змозі зупинити рух ідеї на зустріч невичерпаній процесуальності суспільного життя.

На певному етапі вона розриває міфологічні та релігійні рамки і втілюється у філософських концепціях, спрямованих на критичну рефлексію універсальних форм духовного освоєння людиною світу та безустанне подолання їхньої конкретно-історичної обмеженості та відносності. Себто на відміну від міфології і релігії, що не піддають критиці власні вихідні засади, філософська думка за своєю суттю завжди прагне до саморефлексії і, як наслідок, до розмикання світоглядних орієнтирів суспільної та індивідуальної свідомості та її виходу на новий рівень відкритості динамічній багатоманітності світу. В такій якості філософське розгорнення ідеї завжди балансує на тонкій грані між незнанням і знанням, намагаючись осмислити ті вічні питання реальних життєвих і духовних колізій, вичерпні відповіді на які неможливі. Тим самим, синкретичність міфологічного сприйняття дійсності замінюється складним цілісно-диференційованим відтворенням універсальної єдності в розмаїтті, а некритичність релігійної віри – осмисленістю переконання, виникаючого з напруги сократівського сумніву: «Я знаю, що я нічого не знаю».

Зауважимо, що цей особливий світоглядний статус філософських концепцій не завжди усвідомлюється повною мірою. Частина авторів, буцімто не помічаючи етимологічної вказівки на сутнісне призначення філософії як «любові до мудрості», прагне звести її до специфічного різновиду науково-теоретичного знання[19]. Деякі підстави для цього, звісно, є. Насамперед, це спільна орієнтація наукових і філософських концепцій на одержання раціонально аргументованого знання, логічну примусовість і фактичну вірогідність міркувань. Поруч із цим їхні об'єкти та предмети якісно відмінні. Якщо об'єктом науки виступає той або інший фрагмент об'єктивної дійсності, а предметом – сукупність його закономірних зв'язків, то об'єкт філософії складає сукупність ідеальних моделей осягнення реальності, предметом же є детермінанти їхньої оптимізації. Звідси, зокрема, предметом суспільно-політичної науки є сукупність об'єктивних закономірностей функціонування та розвитку соціально-політичних явищ, закономірних передумов політичної діяльності, а предметом політичної філософії або, точніше, філософії політичної свідомості виступає «виявлення детермінант оптимізації подальшого розвитку політичної культури, політичного знання, перш за все політичної науки, а з нею і політичної діяльності, політичного процесу»[20].

Розрізняючи, в такий спосіб, наукові та філософські концепції, можна побачити особливу, інтегративну роль останніх у справі творення ідейних блоків проектного конструювання майбутнього. Здійснюючи рефлексію над фундаментальними світоглядними універсаліями культури, філософська думка сприяє їхньому духовному оновленню і, тим самим, бере активну участь у культурному програмуванні практичних суспільних змін, а, по суті, виконує конструктивні та прогностичні функції. Необхідність у реалізації цього функціонального призначення надзвичайно зростає у часи духовно-ціннісних криз, ломки традиційних концептуальних зв'язків, нормативних настанов. «У такі епохи, коли губляться старі світоглядні орієнтири, люди починають задавати питання: що таке справедливість, добро і зло, істина та ін. Постановка таких питань – перший крок до філософії. Щоб відшукати відповіді на них потрібно критично поставитися до традиційних, таких, що раніше видавалися очевидними, смислів світоглядних універсалій. А згодом потрібно буде зробити новий крок – замість старих життєвих сенсів винайти нові» – відзначає В.С. Стьопін[21].

Починаючи з критики буденних уявлень та думок і далі переходячи до аналізу більш складних теоретичних понять, філософські концепції зумовлюють раціоналізацію смислового коріння буття людини, виявляючи і розроблюючи категорії як особливі універсальні

схилявся до того, що відповіддю на цей історичний виклик має виступити захист ліберальних свобод і формування громадянської культури в якомога більш широких верств населення. Себто, по суті, він ратував за просвітницько-реформістський шлях удосконалення конституційно-ліберальної моделі, майже в дусі Джеймса Міля-старшого зв'язуючи необхідність запровадження всезагального виборчого права з вихованням мас та одночасним збереженням конституційних завоювань епохи буржуазних революцій. Водночас у О. Токвіля все це поєднувалося із чималою часткою песимістичної зневіри в ефективність цих засобів.

Побоювання майбутнього зустрічаємо і у консерваторів (Е. Бьорк, К.Л. Галлер, Ж. де Меєстр, Т. Карлейль та ін.[82]), які спрямовували свої зусилля на спростування революційно-радикальних проектів суспільно-політичного розвитку. Власне ці наміри проявилися в критиці просвітницького культу людського розуму та запереченні можливості раціонально замислювати кращі політичні порядки силами окремого суб'єкту. Зокрема, наголошувалося, що суспільно-історичний устрій нації – «це не вибір одного дня чи однієї сукупності людей, не легковажний, неспокійний вибір, а продуманий вибір століть і поколінь; це конституція, утворена тим, що в десять тисяч разів краще за вибір, це результат особливих обставин, ситуацій, характерів, схильностей, моральних, громадянських і суспільних звичаїв народу, які розкриваються тільки протягом тривалого часу»[83]. Якими б розумними не були політики-проектувальники, вони не в змозі врахувати всю сукупність природно-історичних факторів, а можуть своїми не виваженими поспішними діями лише нашкодити живому процесу зростання суспільного організму. Отже, революційні перетворення неправомірні, а оптимальний дороговказ суспільно-політичного розвитку складає шлях еволюційних, поступових і повільних змін.

Зазначені положення певною мірою розкривали реальні небезпеки абсолютизації віри в людській розум. Водночас перебільшувалася стихійна організуюча сила історії і не завжди правомірно мінімізувалася роль свідомого, проектного вибору для неї. Звідси можливим наслідком аргументів про шкідливість спроб раціональної реорганізації суспільства ставала легітимація спроб затримати демократичні реформи та зберегти політичну монополію буржуазії та аристократії. При всьому цьому консервативна недовіра в творчий проектний потенціал окремих особистостей і соціальних груп містила і глибші інтенції, спрямовані в протилежному напрямку – на обмеження сваволі капіталу засобами державного втручання і, врешті-решт, визнання за державою права на свідоме цілеспрямоване, а зрештою проектне регулювання суспільно-політичного розвитку. Річ у тім, що ідеалізація минулого, підводячи до

забезпечити фактичну рівність життєвих шансів для всіх індивідів без наділення держави соціальними зобов'язаннями (Джон Стюарт Міль-молодший)[80].

Приймаючи цю більш помірну позицію, ліберали водночас осмислювали ті загрози індивідуальній свободі, що випливали зі зростання політичної сили народних мас і спрямування державної влади на вирішення соціальних проблем. Одним із перших серйозну працю такого роду представив Олексіс де Токвіль, який у 30-ті роки XIX ст. досліджував політичний досвід найбільш демократичної країни того часу – США. Розглядаючи демократизацію як об'єктивний процес, який у певний період підпорядковує собі будь-яке суспільство і який неможна зупинити урядовим рішенням або декретом, він указував на закономірний зв'язок між реалізацією демократичних прагнень щодо скасування привілеїв і гарантуванням громадянської рівності, з одного боку, та надмірним посиленням і централізацією держави, з іншого.

Досягнувши рівності, громадяни гублять свій революційний потенціал, занурюючись у приватні справи і воліючи перекласти виконання обов'язків із публічного управління на представників держави. Останні же схильні потурати всім примхам і забаганкам своїх виборців, прагнучи зберегти їхню відданість і утриматися при владі будь-якою ціною. За цих умов фігури політичних лідерів дрібнішають: якщо творці американської конституції були здебільшого непересічними особистостями, здатними силою свого впливу підняти народ на новий культурний і політичний рівень, то їхніми наступниками ставали все більш ординарні люди, які в кращому випадку просто пристосувалися до існуючих запитів маси, а в гіршому – сприяли їхньому розбещенню. На думку О. Токвіля, все це утворює прямий шлях до деспотизму величезної охоронної влади, яка «забезпечує всіх вдоволенням та стежить за долею кожного в юрбі»[81]. Підкреслювалося, що американцями до певної міри вдавалося стримувати цю згубну тенденцію за рахунок панування міцних традицій законності і адміністративної децентралізації, що дісталися їм у спадок від колоніальних часів. Проте, коли демократія починає розвиватися в країнах, які не знали свободи, авторитарні звички народу створюють сприятливі умови для затвердження тиранії центрального демократичного уряду.

Видається, що тут відображався не лише сумний досвід Французької революції, але також прогнозувалися майбутні негативні аспекти демократичної етатизації суспільства: поява тоталітарних режимів та одномірної людини як носія культури масового споживання. Уникаючи критичного аналізу капіталістичного коріння тенденцій із деформації суб'єктних якостей мас (зокрема, з атомізації і конформізму), мислитель

концептуальні конструкти, за допомогою яких стає можливою генерація цілісної системи нових сенсів та значень і, в такий спосіб, ідеально-конструктивне змінювання загального соціокультурного каркасу суспільної життєдіяльності. У політичній сфері проявом цього є розробка специфічної категоріальної матриці, складеної з взаємопов'язаних загальних понять «політичне буття» і «політична свідомість», «влада» та «відповідальність», «суспільство» та «держава», «політичний простір» та «політичний час», «істина» та «справедливість», «свобода» та «рівність». У різний спосіб комбінуючись і синтезуючись, вони утворюють стійкі концептуальні системи, з яких основні – ліберальна, консервативна, соціалістична, анархічна, націоналістична.

Разом із цим, звісно, цей перелік вказує лише на типові, найбільш поширені способи філософського розгорнення суспільно-політичних ідей. У реальному же житті можливі ходи філософської думки виявляються набагато більш плутаними, багатоманітними, зв'язаними з нескінченними модифікаціями. По суті, всі вони, по-своєму, спрямовуються на творення можливих політичних світів – всіх мислимих станів політичного буття, альтернативних наявному. В цьому плані розробка ідеї на філософському рівні може розглядатися в якості своєрідного способу духовного експериментування, за допомогою якого в ході перевірки проектів соціально-політичних трансформацій на відповідність універсальній цілісності причинно-смислового континууму людського буття певною мірою може долатися їхня утопічність та інструментально-техніцистська однобічність.

У той же час, перебуваючи на досить тонкій межі між знанням і незнанням, переконанням і сумнівом, філософські концепції, зі свого боку, виявляються потенційними джерелами утопічних ідей. А. А. Гусейнов небезпідставно розглядає філософію як «своєрідну утопію культури» і зв'язує формування утопічних координат суспільного розвитку не лише з різними спробами конкретного моделювання майбутнього, але із самим процесом розробки основоположних філософських систем[22]. Враховуючи масштабний характер філософської рефлексії вихідних засад духовного освоєння реальності такий результат загалом неминучий. Причому він не може відноситися суто до зворотних аспектів, так би мовити, суто витратної частини руху філософської думки. Насправді, певна міра утопічності – необхідна компонента реалізації прогностично-конструктивного призначення філософії та забезпечення культурно-духовної і соціально-політичної динамічності суспільства в цілому. Мова йде про те, що для забезпечення цілеспрямованого розумного характеру людської діяльності виявляється замало загальних уявлень про світ, для цього стає вкрай потрібним «ідеально-завершений

образ світу, який надає світу внутрішню цілісність»[23]. Розв'язуючи це завдання, філософія неодмінно творить утопічні концептуальні конструкти, знімаючи з їхньою допомогою культурно-світоглядні розриви в освоєнні людиною об'єктивної дійсності та відтворюючи цілісність інтелектуально-духовної перспективи суспільного розвитку.

У подальшому ці конструкти можуть безпосередньо актуалізуватися в процесі проектної діяльності, часто-густо набуваючи вигляду традиційної утопії, себто «зображення нового суспільного устрою в протилежність реально існуючому без наукового обґрунтування його неминучості та процесу переходу до нього»[24]. Принаймні уважне дослідження великих утопій минулого розкриває в їхніх концептуально-ідейних засновках значні елементи утопічного філософствування: абсолютизований «світ ідей» передував «Державі» та «Законам» Платона, перебільшений колективістський конструктивізм – «Утопії» Т. Мора та «Місту Сонця» Т. Кампанелли та ін. І навіть позитивістсько-соціалістичні утопії XIX ст., при всіх заявах їхніх авторів про відмову від «метафізики», фактично все-таки фундувалися на абсолютизованій, а, тому, утопічній філософській вірі у всепереможну силу раціонального пізнання.

Виступаючи проявом глибинних філософських процесів усвідомлення і рефлексії кризових суспільно-політичних і культурно-духовних ситуацій, випереджально відображаючи окремі закономірні тенденції суспільного розвитку, всім цим розробкам водночас бракувало усвідомлення гіпотетичної специфіки філософських конструктів, ймовірного характеру закладеного до них прогностичного потенціалу, проектно-конструктивна реалізація якого вимагала їхнього належного розгорнення на науково-теоретичному рівні. Не виконуючи цієї вимоги, вони впадали у «прожектерське» творення умоглядних схем, що не відповідали дійсному розмаїттю соціального буття, а, отже, могли бути реалізовані лише шляхом інструментального насилля над людською та суспільною природою.

Власне тут розкриваються значні ризики можливої абсолютизації прогностично-конструктивних функцій філософських концепцій, перевищення міри допустимого в реалізації властивої їм утопічної енергії, бо як у свій час відзначив М. Бердяєв, «утопії можуть здійснюватися і навіть у більшості випадків здійснювалися»[25]. І, справді, як показує історія, а особливо події її новітньої епохи, за умов слабкості суспільствознавчої науки утопічний потенціал філософських систем, руйнуючи традиційні соціокультурні заслони, міг втілюватися більшою або меншою мірою на практиці, при цьому часто-густо у потворних і відчужених формах украй далеких від початкових і нерідко і справді шляхетних і щирих філософських задумів. У своєму екстремумі зазначена

реалізації монологічної волі зовнішніх відносно неї політичних гравців, а перетворюється в одного з учасників діалогічного процесу прийняття загальнозначущих соціально-політичних рішень. У практичному плані це проявлялося у збільшенні тиску широких верств населення на структури державної влади і політичні сили, що відтепер задля самозбереження, попередження революційного вибуху повинні були більшою мірою рахуватися з масовими настроями та інтересами, шукати і використовувати більш витончені методи як управління масами, так і маніпуляції ними.

Окреслений проблемний контекст стимулював розвиток різноманітних політичних ідеологій, серед яких найбільше поширення здобули лібералізм, консерватизм, націоналізм і соціалізм. Усі вони засновувалися на відмінних філософсько-теоретичних позиціях і підводили до різних, часто діаметрально протилежних проектів соціально-політичного розвитку. Водночас усі вони рано чи пізно доходили загального висновку щодо необхідності збільшити міру присутності держави в суспільстві та наповнити формальну юридичну свободу позитивним соціальним змістом. Власне це була закономірна реакція на запити мільйонів простих людей, які прагнули спрямувати державну владу на вирішення чисельних соціально-економічних проблем. Цікаво, що для всіх ідейних течій вихід на визнання потреби в державному регулюванні суспільного життя мало характер другого заперечення, випливаючи з початкової перебільшеної віри у потенціал вільної недержавної самоорганізації населення.

Насамперед, бачимо це на прикладі лібералізму. На початку XIX ст. окремі його представники все ще відкидали як безглузду саму думку про необхідність зміцнення регулятивних повноважень держави. Так, Бенджамен Констан захищав ідею вільної підприємницької конкуренції як найбільш надійного знаряддя удосконалення економіки та задоволення потреб усього суспільства. Державне регламентування господарської діяльності спотворює цей механізм та загрожує недоторканості права приватної власності. Своєю чергою, «за свавіллям відносно власності невдовзі йде свавілля відносно особистостей» – наголошував він[78]. Але поступово крайня відданість класичним принципам ліберальної політекономії, сформульованих у попередньому сторіччі фізіократами та школою Адама Сміта[79], йшла в минуле. Вже у часи Б. Констана, частина лібералів розпочала філософську ревізію концептуальних засад конституційно-ліберальних проектів державного врядування. Аргументи на користь переорієнтації державної влади на вирішення соціальних проблем відкривалися або у складній арифметиці утилітаризму (Ієремія Бентам) або у розробці ідеї рівного права в дусі визнання неможливості

На цьому підґрунті XIX – XX ст. ст. стали епохою розвитку загальнонародної освіти і майже цілковитого подолання неписьменності населення. Поява масового читача стимулювала бурхливий розвиток видавничої діяльності, преси, що, зі свого боку, прискорювало поширення політичних знань, ідей, інформації про поточні справи, зміцнювало політичну культура пересічних громадян. Себто утворювалися культурні передумови демократизації процесу відтворення єдності суспільних потреб і державних інтересів у процесі політичного цілепокладання. Зокрема, нове культурно-технічне підґрунтя сприяло інституціоналізації моделі загальнонаціонального діалогу на шляхах виникнення масових політичних партій і стрімкого розвитку засобів масової інформації.

Звісно, процес духовно-культурного піднесення народу не був безхмарним. Найперше, він стримувався ліберально-автократичною політикою буржуазної держави, орієнтованою на забезпечення лише того мінімуму знань і культури для широкого загалу, що був потрібний для успішного вирішення виробничих завдань і виховання політичної лояльності, і не більше того. По-друге, соціокультурний контекст капіталістичного суспільства, з властивими йому прискореними темпами матеріально-технічного розвитку, можливостями гіперболізації індивідуалізму разом із значними економічними досягненнями та пробудженням активної громадянської позиції стимулював атомізацію народної маси та пов'язані з цим негативні явища культурної аномії, ціннісного нігілізму. Особливо часто це траплялося за умов соціально-економічних криз, що руйнували нормальні життєві зв'язки робітників, або у випадку форсованої міграції сільських мешканців до промислових центрів: вчорашні селян, вирвані з патріархального середовища, з великими труднощами адаптувалися до нового індустріально-урбанізованого способу життя. І, по-третє, навіть, у підвищенні добробуту населення ховалися потенційні ризики, пов'язані зі становленням культури масового споживання з властивими їй внутрішніми протиріччями: між потребами всебічного цілісного розвитку особистості і фахової спеціалізації працівника, між стандартизацією як умовою збереження соціальної єдності та індивідуалізацією як умовою особистісної свободи.

Незважаючи на все це, соціокультурний рівень народних мас та характер їхньої участі у політичних відносинах якісно змінювалися. Якщо в попередні періоди вони діяли переважно в стихійний спосіб, то у XIX – XX ст.ст. – добі затвердження загального виборчого права і стрімкому виході на політичну арену мільйонних партій – відбувається становлення маси як суб'єкта цілеспрямованої політичної діяльності. Іншими словами, вона все частіше перестає виступати лише як безсловесний об'єкт

тенденція вела до встановлення особливого різновиду «філософського» фундаменталізму, що підпорядковував собі всі сфери духовного виробництва, в тому числі, і наукову. Кінець-кінцем, усе це, звісно, виливалося в заперечення субстанціонального призначення самої філософської думки: вона перетворювалася на догму, маніпулятивний конструкт авторитарного, техніцистсько-інструментального будівництва одноманітних суспільно-політичних порядків.

Зняття цієї загрози відбувається шляхом відновлення союзу філософії і науки, за якої хиткість філософської думки, балансуючої між знанням і незнанням, між вірою і переконанням врівноважується фундаментальністю та достовірністю науки. Її провідною формою виступає теорія як «форма вірогідних наукових знань, що дає цілісне і систематичне уявлення про закономірності та сутнісні характеристики об'єктів».[26]

Як найвища форма логіко-гносеологічного розгорнення певної провідної ідеї, теорія характеризується специфічною системою і структурою організації наукового знання. Перша являється у вигляді відносно замкненої, суворої, логічно узгодженої сукупності понять, умовиводів, висловлювань, пов'язаних між собою відносинами виводимості і, в такий спосіб, відтворюючої цілісність закономірних зв'язків предметного поля ідеї. Друга – як певна ієрархія теоретичних конструктів, в основі якої лежать принципи – вихідні положення, що виражають закономірні зв'язки предмету ідеї, на підставі яких синтезуються поняття та судження. Завдяки цим якостям теорія відрізняється від сукупності емпіричних спостережень, проникаючи в глибину явищ, розкриваючи типові форми прояву сутності та володіючи значною прогностичною силою, уможливлюючи виведення істинного знання поза безпосереднього звертання до досвіду.

Досягнення соціально-політичними концепціями науково-теоретичної вершини зайняло тривалий період. Вважається, що вони остаточно оформилися у відносно самостійну цілісну галузь науково-теоретичних знань наприкінці 1940-х років, а точніше у 1948 році, коли під егідою ЮНЕСКО був скликаний міжнародний колоквіум політологів, на якому був визначений об'єкт, предмет і завдання політичної науки або політології. Складність і багатомірність її об'єкту та предмету визначає набуття політичною теорією міждисциплінарного характеру, що виражається в систематизації та ієрархічному вишукуванні на підґрунті сукупності специфічних принципів (взаємозв'язку структури політичної системи та матеріально-виробничого базису, взаємозв'язку політичних інтересів, відносин і діяльності, доцільної єдності політичної системи та ін.), крім суто політологічних категорій («політична влада», «політична

система», «політична еліта», «політичний інститут» та ін.), чисельних понять, умовиводів, конструктів, концептів суміжних наукових галузей (соціології, соціальної психології, теорії держави та права, конституційного права, державного управління, культурної антропології та ін.).

Відзначимо, що перехід до творення науково-теоретичних концепцій відбувався під неабияким впливом неопозитивістського філософсько-методологічного руху, орієнтованого на пошуки шляхів імплементації у галузь соціально-політичних досліджень математичних, статистичних, кібернетичних, системних методів. Крім того, здійснювалася «емансипація» політологічного знання від ціннісно-нормативних концептів, а, по суті, від філософської складової концептуальних розробок суспільно-політичних ідей. Власне подібні стратегії представлені в ході політологічних розробок системного підходу (К. Ероу, Дж. Бьюкенен, Д. Істон, К. Дойч та ін.[27]), компаративного (Г. Алмонд, С. Верба, С. Пай, Д. Ептер та ін.[28]), біхеовіристського (А. Бентлі, Ч. Мерріам, Г. Ласуел та ін.[29]). Встановлюючи своє головне завдання в описі та аналізі поведінки учасників політичних процесів та прагнучи уникнути розгляду, як ненаукових, морально-етичних, світоглядних, ідеологічних питань, представники цієї політологічної хвилі досягли певних успіхів в теоретичній операціоналізації процесів з одержання та обробок емпіричного матеріалу (зокрема, це стосується методології опитувань населення, аналізу статистичних закономірностей та ін.).

У той же час, напевно, слід погодитися з К. С. Гаджієвим, на думку якого, «лишаючись на ґрунті виключно емпіричних фактів, абстрагуючись від цінностей, норм, теоретичних й ідеальних засад, неможливо розкрити реальний зміст політичних феноменів. Більше того, – твердить він, – позитивізм і зв'язані з ним, квантифікація і математизація в суспільних науках можуть сприяти заміні реальних процесів рівняннями і нежиттєвими абстракціями»[30]. Зрештою, незважаючи на неможливість піддати надзвичайно гнучкий зміст цінностей, норм, філософських концептів і переконань суворому однозначному раціональному аналізу, всі вони все-таки складають неодмінну і суттєву складову реального життя, виступаючи потужною рушійною силою, яка безпосередньо визначає напрямок і характер суспільно-політичного розвитку. Звідси відмова від аналізу світу належного та філософської рефлексії теоретично-конструктивної думки, у глибинному сенсі, суперечить принципу системності, нехтуючи суттєвим виміром людського буття.

Реалізуючи зазначену точку зору, вчені, по суті, гальмують розвиток самої теорії, яка, дійсно, в цьому разі починає тяжити до перетворення в мертву схематичну форму, в якій логіко-гносеологічний аспект

Виявлялося, що усвідомлення окремими діячами епохи необхідності знизити інтенсивність експлуатації робітників було явно недостатнім. Для того, щоб змінити ситуацію у вимірі країни була потрібна широкомасштабна підтримка держави. Але велика буржуазія, яка, по суті, узурпувала державну владу під конституційними гаслами правової рівності, неохоче і повільно йшла на регулятивні заходи, намагаючись якомога довше зберегти ліберальний курс політики в дусі уявлень «laisesez faire, laisser passer» («надайте свободу дій, не заважайте»), наслідком чого ставала поступова втрата конституційно-ліберальною моделлю здатності відновлювати єдність державних інтересів і суспільних потреб. Причому згубні наслідки розбурханої стихії капіталістичних відносин проявлялися не лише всередині суспільства, вони опанували весь світ, зумовлюючи нещадну експлуатацію колоній і ескалацію міжнародних конфліктів.

Проте з плином часу ухвалення рішень про спрямування державної влади на вирішення злободенних соціальних проблем переставало залежати виключно від доброї волі можновладців, оскільки в надрах капіталістичного суспільства визрівала соціальна сила, яка була здатна скласти політичну конкуренцію підприємницькому класу. На зазначену роль, насамперед, починали претендувати робітники, чисельність яких постійно збільшувалася внаслідок промислової революції і зв'язаної із цим капіталізації сільського виробництва, що змушувала селян мігрувати в міста та поповнювати ряди працівників фабрик і заводів. Виникаючий тим самим суспільний клас, крім масовості, мав й інші переваги, які визначали його потужний політичний потенціал. Колективна праця у величезних індустріальних системах прищеплювала йому навички організованих дій. Необтяженість майном визначала високу ступень його мобільності. І, нарешті, потреба в кваліфікованій робочій силі, що загострювалася мірою матеріально-технічного прогресу, об'єктивно наближала його до культури й освіти.

Підкреслимо, що зростання освіченості не могло обмежуватися робітниками, поступово поширюючись і на інші верстви, колись відсторонені від освіти (передусім, на селян). Розбудова складних техногенних комплексів, створення величезних капіталістичних монополій, глобалізація економіки – все це вимагало переходу до нових більш раціоналізованих систем соціального управління, обслуговувати які могли лише освічені і культурно підготовлені люди. Крім того, у стратегічній перспективі актуалізація потреби з відтворення компетентної і відповідальної особистості зумовлювалася неминучим переходом від екстенсивної моделі господарювання до інтенсивної.

влади. На цьому шляху відбувалася юридизація соціально-політичного проектування, результати якого набували найвищої юридичної сили, перетворюючись у конституції – правову основу державного врядування в чітко визначених формах і межах.

Водночас не знімалося розходження між ліберальними ідеалами, за якими будь-яка людина є рівноправним учасником суспільно-політичних відносин, та реальністю, де соціально-економічний дисбаланс у становищі буржуазії та робітників визначав небезпеку порушення діалогічної сутності конституційно-ліберального проектування на користь монологічних інтересів можновладців. Вирішення протиріччя між «де-юре» та «де-факто» відбувалося в наступний, конституційно-демократичний період еволюції соціально-політичного проектування, аналіз якого – тема наступного параграфу.

3.2.3. Конституційно-демократичний етап розвитку соціально-політичного проектування

Конституційно-демократичний етап розвитку соціально-політичного проектування починається у I пол. XIX ст. у зв'язку з виникненням нової проблемної ситуації, для вирішенні якої проектних засобів попереднього історичного етапу було недостатньо. Відзначимо, що реалізація конституційно-ліберальних проектів, гарантуючи певну міру вільної політичної та громадянської самоорганізації населення, відкриваючи більш широкі горизонти для розвитку підприємництва, сприяла бурхливому соціально-економічному поступу. Водночас виявився і зворотний бік конституційного освячення недоторканості громадянських свобод – нездатність зняти можливі ексцеси егоїстичної сваволі приватного власника, що, між тим, досягали небачених масштабів, по суті, перетворюючись у злочини проти людяності – у випадках використання праці дітей, 15-16 годинного робочого часу, злидарської заробітної плати, небезпечних умов виробництва.

Засліплені гонитвою за прибутком, підприємці навіть не звертали уваги на те, що застосування подібних методів експлуатації є не лише антигуманним, але, кінець-кінцем, суперечить стратегічним потребам економічного розвитку, порушуючи межі господарської доцільності та гальмуючи процес відтворення якісних і кваліфікованих працівників – безпосередніх суб'єктів матеріально-технічного поступу. Показово, що і після успіхів Р. Оуена в Нью-Ленарке, які були досягнуті ще на початку XIX ст. і доводили наявність закономірного взаємозв'язку між поліпшенням умов праці робітників і зростанням рентабельності виробництва, більшість англійських промисловців не поспішала запроваджувати подібні нововведення на власних підприємствах.

формалізується, гублячи свою праксеологічну та соціокультурну наповненість. Іншими словами, йдеться про заперечення концептуального ядра теорії, а, значить, знищення інтерсуб'єктного зв'язку, яке воно забезпечує, інтерпретуючи та тлумачучи провідну теоретичну ідею. В цьому випадку науково-теоретичне знання, по суті, інструменталізується, а в теоретичному дослідженні соціально-політичної матерії реалізується лише суб'єкт-об'єктний зв'язок, де людина – це лише абстрагована уніфікована піддослідна одиниця, детермінована дією законів великих чисел.

Крім того, слід зазначити, що само по собі прагнення до створення «безоціночної», «ціннісно-нейтральної» суспільствознавчої наукової теорії є внутрішньо логічно-суперечливим. Адже і позитивістське концептуальне мислення виявляється ціннісно-забарвленим, оскільки включає акт вибору вихідної теоретико-методологічної орієнтації, в якому реалізуються певні аксіологічні преференції суб'єкта пізнання. Себто відмовитися від цінностей виявляється неможливим, можливе лише відмовитися підіймати це питання, тим самим, просто консервуючи наявні вихідні засади теоретично-раціонального осягнення об'єктивної дійсності. Мірою же відставання від реальної динаміки суспільно-історичного розвитку вони природним чином будуть догматизуватися та перетворюватися в підґрунтя відтепер «наукового» фундаменталізму (наприклад, у дусі необіхевіорістської утопії «Уолден-два» Б. Ф. Скінера[31]).

Слід сказати, що небезпека приходу останнього визначається і більш глибинними процесами поза бажань і прагнень окремих теоретиків. Йдеться, насамперед, про загрози стихійної міфологізації науково-теоретичних концепцій, яким у силу специфіки свого об'єкту та предмету виявляється особливо вразливі соціально-політичні теоретичні конструкції. Серйозність цієї загрози змушує зупинитися на цьому питанні більш докладно.

Відзначимо, що, попри всі успіхи науки, міфологічні, а тим паче релігійні елементи свідомості нікуди не зникають, радше змінюються характер і форми їхнього прояву. Перш за все, вони зберігаються в глибинах соціальної пам'яті, фіксуючи зв'язок сьогодення та минулого. Для виявлення механізмів актуалізації, захованого в ній, значного потенціалу міфоутворення доцільно звернутися до розробок К. Г. Юнга, а, передусім, до запропонованого ним поняття «архетип» як позначення універсальних прообразів священного, сакрального, що містяться в людській психіці та відіграють роль наскрізних мотивів світової культури[32]. Архетипи належать людству в цілому і виражають колективне безсвідоме. Вони мають міфологічний характер як за формою, так і за

змістом, включаючи образи тіні, матері-землі, героя, демона, мудреця, дива, таємниці, авторитету та ін. Архетипи можуть проявлятися спонтанно, надаючи людині певний нормативно-ціннісний зразок, певну форму поведінки, яку вона самостійно наповнює, виходячи із досвіду та культурних досягнень власної епохи.

Проте в перехідні часи, на думку К. Г. Юнга, можлива реанімація архетипічних зразків у чистому вигляді без нашарувань історичного досвіду. Власне це і пояснює одну з причин актуалізації «чистих» архетипів у сучасному суспільстві, яке сьогодні переживає глибоку духовну-ціннісну кризу, викликану фрагментаризацією світогляду особистості в зв'язку із стрімким науково-технічним прогресом, зростанням темпів соціальної мобільності, диверсифікацією соціальної структури та ін. В цьому контексті загострюється давня духовна потреба людини відчути укорінення із Всесвітом, «довершити» конкретними міфічними образами цілісність повсякденного і теоретичного сприйняття світу.

Соціально-політичні наукові концепції теж не можуть оминути вплив міфологічних елементів, які вказують безпосередньо або опосередковано нормативно-ціннісні вектори духовно-практичних зусиль. Адже будь-який суб'єкт теоретично-проектного освоєння суспільної природи свідомо або несвідомо спирається на певні архетипічні міфологічні уявлення та образи тієї соціальної спільноти, в якій він сформувався. Крім того, соціально-політичний проект, щоб бути здійсненним, має враховувати та певним чином відповідати прихованим у міфі колективним переживанням і настроям тієї соціальної цілісності, перетворення якої проектується.

Крім архетипичної складової міфологізація науково-теоретичних концептуальних засад проектної діяльності викликається й іншими чинниками, пов'язаними з внутрішніми властивостями наукового пізнання. Насамперед, це його конкретно-історична недовершеність і певна міра відносності. За межами певного фрагменту об'єктивної дійсності, цілісність якого теоретичне знання відтворює, розкриваючи властиві йому закономірні зв'язки, завжди виявляється щось, що не має наукового пояснення. Усвідомлення протилежності між пізнаним і непізнаним підштовхує дослідника до пошуку якоїсь проміжної логічної ланки, що знімає проблему. Роль цієї ланки часто виконують концепти, які можуть отримувати певні міфічні ознаки: безпосередня чуттєвість, образність, гіпостатичність (себто надання статусу самостійного об'єкта, субстанції, чомусь, що в реальній дійсності існує лише як властивість, відношення чогось іншого). Наприклад, у соціально-політичних концепціях Нового часу вихідне поняття «суспільний договір» часто

будівництва нового. Обравши в якості провідних дороговказів ідеї правової державності у версіях Дж. Локка та Ш.Л. Монтеск'є, вони здійснили якісний прорив у розвитку перцептуального рівня механізму соціально-політичного проектування, вдосконаливши юридично-організаційні засоби опредметнення політичних задумів.

Головне нововведення полягало у відході від синкретичних уявлень на природу конституційного ладу, що змішували поняття «форма держави» та «система законів». Адже до середини XVIII ст. будь-який законодавчий акт, звичай або політичне рішення трактувалися як частина конституції. Американські же теоретики дійшли до більш диференційованого розуміння конституції як вищого правового акту, що визначає принципи побудови уряду: «спосіб, у який він має бути організований; владу, якою він має бути наділений; спосіб проведення виборів; строк, на який обирають парламент…; владу, яку повинна мати виконавча частина уряду»[77]. Звідси проектування підвалин республіканського врядування переміщувалося в площину конституційно-правового процесу та оформлювалося як постійно діюча функція державних і недержавних політичних суб'єктів.

Відповідно виникла ціла галузь професійної діяльності – конституційна інженерія, спрямована на конструювання конкретних юридично-організаційних засобів практичного втілення ліберальних проектних задумів. Результатами діяльності американських конституційних інженерів – Т. Джефферсона, А. Гамільтона, Дж. Медісона, Б. Франкліна та інших – стала дієва модель конституційного республіканського врядування. Зберігаючи рабство негрів, зазначена політична форма ще була далекою від сучасних демократично-правових стандартів. Тим не менше заслугою її творців було те, що вперше в світі вдалося перевершити просторову обмеженість міст-республік попередніх епох, довівши на практиці можливість запровадження стійких республіканських порядків на величезних територіях без використання монархічних елементів.

Досягнута в епоху Нового часу конституційна вершина розвитку соціально-політичного проектування виступила проявом більш органічної ступені поєднання політики та права, яка закономірно випливала з нової громадянсько-буржуазної якості потреб, інтересів і цінностей політичних суб'єктів XVII – XVIII ст.ст. Прагнучи брати участь у політиці і водночас захищаючи право на громадянську автономію, ідеологічні представники цих сил, мислячи поняттями суспільного договору і природного права відкрили нові можливості відновлення єдності інтересів держави та потреб громадянського суспільства на шляхах розробки і практичного запровадження конституційно-ліберальної моделі організації державної

багатоманітності суспільного життя, на практиці вони перетворювалися в підґрунтя дріб'язкового і неефективного контролю з боку державних чиновників (зокрема, у випадку кодифікацій пруського «просвітницького» короля Фрідріха II). Віра в справедливість «філософа на троні» (наприклад, у версії Вольтера) на практиці оберталася на позбавлення народних мас фактичної свободи та їх перетворення на об'єкт вмілих маніпуляцій, що мали на меті реалізацію егоїстичних інтересів можновладців.

Ж.-Ж. Руссо прагнув зняти обмеження конституційно-ліберального проекту, можливості його авторитарного спотворення, розроблюючи власну соціально-філософську концепцію з її радикальними демократичними висновками. Розвиток суспільства зображувався як неухильний процес спотворення природної свободи і рівності внаслідок появи приватної власності, розколу суспільства на багатих і бідних, створення держави. Найвищу міру рабства і нерівності закріплює деспотія. Відновлення природної свободи людини вимагає повернення до статей «первісного суспільного договору» про встановлення демократичної держави, заснованій на принципі народного суверенітету. Влада народу необмежена і невідчужувана, оскільки вона виражає «загальну волю», яка за природою спрямована до блага цілісного суспільного організму. Виявляючи відмінність між «загальною волею» як виразом суспільного зв'язку і «волею всіх» як сумою приватних устремлінь, філософ наближався до розуміння органічного характеру суспільної єдності в індивідуальному розмаїтті[76]. Водночас він перевищував можливості необмеженої демократії щодо установлення змісту «загальної волі» та конструювання адекватних форм її реалізації, не розглядав випадки відчуження державних інтересів, сформованих у демократичний спосіб, від потреб суспільства.

Загрози абсолютизації демократії виявилися в ході Французької революції, коли владу здобули якобінці – відкриті прибічники ідей Ж.-Ж. Руссо. В запалі боротьби вони, виступаючи від імені всієї нації і претендуючи на знання її волі, розв'язали терор проти «ворогів народу». Насилля, спочатку спрямоване проти дійсних контрреволюціонерів, кінець-кінцем, під впливом властивої йому антиправової логіки знищило й активних діячів революції, зумовивши, нарешті, виникнення імперського авторитаризму Наполеона.

Порівняно з французами більш успішними в розбудові конституційно-ліберальної моделі виявилися американці. Напевно, головною причиною цього стала відносно мала укоріненість у Північній Америці феодальних порядків. Отже, архітекторам Сполучених Штатів можна було замість руйнації старого, більше зосередитися на завданнях із

набувало яскравого міфічного звучання в образах природного миру або війни, могутнього Левіафану та ін.

Міфологізовані концепти відіграють неоднозначну роль у процесі пізнавально-проектної діяльності. Вони стимулюють уяву дослідника, дають можливість синтезувати певну інформацію, переходити від хаотичних уявлень про щось до впорядкованого знання, що часто одержує неперсічне наукове значення. Міфи «замикають» неповноту та відносність науково-раціональних уявлень, виконують роль відправних пунктів багатьох дослідницьких програм. Зокрема, образ суспільного договору, зорієнтований на подолання суперечності між інтересами особистості та суспільства, виступив основою розробки проекту демократичної, правової та соціальної держави плеядою блискучих філософів (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Дж. Ролз та ін.).

Водночас міфічні, гіпостазовані концептуальні образи та поняття можуть відводити від об'єктивної дійсності, створюючи лише ілюзію розв'язання реальних проблем. В. Г. Панов виражає цю думку образно: – «Якщо причиною фізичних страждань хворого є ракова пухлина, то не опіум, який лише дає ілюзію одужання, тимчасово усуваючи почуття болю, а відкриття засобів, що вилікують ракове захворіння, забезпечать дійсне одужання пацієнта і, таким чином, усунуть справжню причину страждань, що викликаються цією хворобою»[33].

Стихійна міфологізація науково-раціональних засад проектування також зумовлюється особливостями масового сприйняття. Поширення соціально-політичних проектно-конструктивних ідей і концепцій серед мас (що є обов'язковою умовою їх реалізації), як правило, пов'язано з їхнім спрощенням, формулюванням у вигляді стислих прокламацій, гасел, рекламних слоганів, орієнтованих на відтворення певних стереотипів і міфічних образів, що легко сприймаються масовою свідомістю. Власне в такий спосіб відбувається укорінення ідеальних теоретичних схем у практичній свідомості, їхнє перетворення в дійсну матеріальну силу, що скеровує в певному напрямку зразки повсякденної діяльності, мислення мільйонів простих людей.

Проте цей процес може вести до підміни глибоких теоретичних знань міфологемами, догматичний зміст яких може заважати розвитку наукового пізнання. Провідне завдання соціально-політичного проектування забезпечувати таку науково-теоретичну глибину форм його популяризації, що зберігають єдність теорії та практики й уникають крайнощів, про які писав А. Грамші: – «Представник народу «відчуває», але не завжди розуміє або знає; представник інтелігенції «знає», але не завжди розуміє та, особливо, відчуває. Тому, дві крайнощі, по суті, з

одного боку, педантство та філістерство, а з іншого – сліпий потяг і сектантство»[34].

Джерело стихійної міфологізації доповнюється, крім того, свідомими спробами міфотворчості, що є «цілеспрямованою раціональною дією, продуктом якої є міф з обміркованим задумом, чия ірраціональність пов’язана з безсвідомим сприйняттям і поширенням міфу»[35]. Швидкий розвиток засобів масової інформації утворює матеріальні передумови зростання можливостей навмисного використання міфів для маніпуляції суспільною свідомістю в інтересах певних соціальних груп. Сучасний інформаційний простір перетворюється в арену, на якій точиться нескінченна війна міфів.

Визнаючи неминучість міфологізації суспільної свідомості, деякі автори, навіть, прагнуть обґрунтувати суспільно-значущими потребами вибір міфу в якості основи соціально-політичного проектування. Наприклад, за А. М. Кольєвим спроби побудувати об’єктивний «істинно науковий» світогляд для Росії в ХХ ст. показали свою безглуздість і шкідливість, оскільки вони викликали появу нових деструктивних міфів та сприяли руйнуванню традиційних цінностей. На думку російського філософа, якщо раціональне пізнання політичних явищ вимагає деміфологізації, то перетворення раціональних висновків в інструмент політики – реміфологізації, оскільки чисто раціональні мотиви завжди наштовхуються на ірраціональність масових уявлень та історичного процесу.

А. М. Кольєв вважає, що політичний міф може виконати важливе культурне завдання з відновлення соціальної картини світу, що була зруйнована в часи соціального катаклізму, та структурування дійсності в ситуації, коли картину світу не можна поновити та засвоїти як цілісну. Нове «зачаровування» світу може забезпечуватися «відновленням ролі Традиції та десекуляризацією (оцерковленням) суспільства, або шляхом створення квазірелігійних новацій, що у відношенні до Традиції виступають як контрміф»[36]. Російському вченому імпонує проект відродження традиційного суспільства, що пов’язаний з історіософією Російської імперії та спирається на принципи рангу, родинної організації держави, пафос вірності нації, культ честі, служіння та традиції. Відповідно до цієї консервативної настанови висуваються вимоги щодо «імперської організації простору і реформи земельного права і відновлення цензової демократії, які служать явному структуруванню відносин між соціальними групами (у противагу неявним клановим відносинам) й елітному відбору як усередині самих груп, так і в державних органах управління»[37].

аргументації договірної концепції, розглядаючи суспільно-політичні порядки як вияв «народного духу», в якому консолідується дія багатьох факторів: клімату, релігії, звичаїв та історії. Головну же роль у формуванні «народного духу» відіграють географічно-кліматичні особливості суспільного життя, що визначають характер і заняття людей. Водночас визнавалося, що мірою історичного розвитку на зміст «народного духу» все більше впливають культура і мораль[74].

Проте розуміння активної ролі суспільства у взаємодії із природою не реалізувалося послідовно. Наголошуючи на тому, що людське законодавство ґрунтується на необхідних взаємозв’язках, які випливають із природи речей, Ш. Л. Монтеск’є нерідко перебільшував роль об’єктивної зовнішньо-природної необхідності як основи позитивних законів людей. Так, причини політико-правового відставання азіатських країн від європейських він зводив до кліматичних відмінностей. Географічний редукціонізм, напевно, був наслідком метафізичного ствердження незмінності законів розвитку природи та суспільства і недооцінювання ролі випадку і мінливості в еволюції форм прояву цих законів. Проте такий антиісторизм мав і певні позитивні плоди. Річ у тім, що під виглядом розкриття незмінної об’єктивної сутності суспільно-політичних явищ проводилося конструювання нових форм державної влади. Виконуючи це завдання, теоретик проявив себе уважним аналітиком британської моделі розподілу владних повноважень, розробивши конструктивно та функціонально цілісну модель стримувань і противаг у взаємодії законодавчої, виконавчої і судової влад, що згодом була імплементована до конституцій багатьох країн.

Якщо Ш. Л. Монтеск’є суттєво вдосконалив модель правової держави, то з іншим французьким діячем XVIII ст. – Ж.-Ж. Руссо, пов’язана перша досить глибока критика конституційно-ліберальної моделі на тлі критичного осмислення базової ідейної конструкції Просвітництва – концепції поступального розвитку суспільства внаслідок удосконалення знань і культури. На думку філософа, це зовсім не так, оскільки у всі часи можна спостерігати як удосконалення «наук і мистецтв» викликало падіння доброчинності, порушувало єдність людини та природи[75]. Незважаючи на нігілістичний присмак цієї атаки на позиції просвітників, вона ґрунтувалася на об’єктивних загрозах некритичної віри в силу і справедливість людського розуму. Стосовно віри в силу раціонального мислення, то в абсолютизованому вигляді вона виливалася в спробах якомога докладнішого конструювання всіх аспектів суспільно-політичних відносин (наприклад, конституційний проект математика Кондорсе нараховував 400 статей). Подібні проекти, як правило, носили доктринерський характер: нібито спрямовані на врахування

досвіду, за зразком із геометричними аксіомами. В соціальному бутті «самоочевидна істинність» приписувалася правам на життя, свободу, рівність, власність, що належать усім людям від народження і не можуть від них відчужуватися. Людина володіла цими правами вже в природному стані ще до появи держави. Відзначалася особлива важливість природного права на власність, для пояснення «природного» походження якої була висунута «трудова теорія»: оброблюючи щось, людина вкладає частину себе до своїх виробів, що тому і належать їй.

Крім природних прав існують і природні закони, що встановлюють мир і безпеку. Попри те, що людина від природи добра істота, в ході розвитку виникає потреба в забезпеченні їх виконання зовнішньою силою. Тому люди домовляються між собою про заснування громади («commonwealth»), підпорядкованої державній владі, яка володіє правом видавати закони, відправляти правосуддя і вести зовнішню політику, переслідуючи в якості головної мети – збереження природних прав і свобод усіх членів суспільства. Для того, щоб попередити узурпацію влади, пропонувалося поділити її на законодавчу, виконавчу і федеративну. Таким чином, англійський філософ наближався до створення та легітимації моделі правової держави, побудованої на принципах конституційного обмеження державної влади та її розподілі[73].

Концепція Джона Локка відіграла роль ідейного підґрунтя «Славної революції» 1688 р., в ході якої династія Стюартів зазнала кінцевої поразки, а королівська влада була передана Вільгельму Оранському. Цей король погодився на встановлення дуалістичного різновиду моделі конституційно-ліберального врядування, де влада монарха була обмежена низкою конституційних документів, фіксуючих непорушні права підданих і широкі повноваження парламенту (Хабеас Корпус Акт 1679 р., Біль про права 1689 р., Акт про престолонаслідування 1701 р.). В майбутні історичні часи зазначена модель стала традиційною, коригуючись за допомогою поступових і повільних новацій. Як така, вона продемонструвала здатність ураховувати закономірні зміни суспільно-політичного розвитку, еволюціонуючи в бік розширення демократичних свобод громадян. Але цей процес відбувався не сам собою, а неабиякою мірою завдяки тісним контактам з іншими країнами, що у XVIII ст. перебрали на себе лідерство в галузі політичного новаторства – Францією та Сполученими Штатами Америки.

Насамперед, зупинимося на французькому Просвітництві. Одна з перших просвітницьких концепцій була створена Шарлем Луї Монтеск'є (1689 – 1755), який виступив наступником ліберальних ідей Дж. Локка. Суть новацій мислителя полягала в тому, що, обґрунтовуючи природний характер правової держави, він відмовився від антиісторичної

Проте А. М. Кольєв переконаний, що не будь-який міф може забезпечити сприятливий вплив на суспільство, а лише той, якому притаманна концептуальна глибина, тобто теоретичне, наукове або духовно адекватне відображення світу. «Концепція без міфу не існує для суспільства, міф без концепції – лише казка, в яку можуть повірити лише діти, а політичні дорослі громадяни сприймуть як прикрашений обман. Якщо міф не концептуальний, тоді його важко відрізнити від пустих вигадок або зловмисної брехні»[38]. Ця лінія думки, також, проявляється у визнанні принципової неповноти та уразливості політичного міфу, що не спирається на «абсолютну міфологію» в інтерпретації О. Ф. Лосева (йдеться про філософські принципи діалектичної єдності віри та знання, суб'єкта та об'єкта, свідомості та буття, сутності та явища, індивідуалізму та соціалізму тощо[39]). Міф є недовговічним у випадку порушення зазначених принципів. Відсутність містичних засад означає втрату зв'язку з архетипами, відсутність концепції – втрату зв'язку із сучасністю.

Отже, для забезпечення відповідності міфу науково-теоретичним знанням, його здатності виконати роль ідеологічного підґрунтя реконструкції традиційних, звичаєвих моделей минулого потрібна особлива позитивна міфотворчість, що зорієнтована на критичну рефлексію вихідних принципів міфічного дискурсу. Але наскільки така діяльність сумісна з міфом? Чи не є вона за своє природою філософською? Чи не є вживання «міфологічної» термінології поступкою ірраціональним формам пізнання та освоєння світу, що, врешті-решт, порушує діалектичну єдність віри та знання на користь віри?

На наш погляд, авторитарно-колективна природа міфу протистоїть адекватному осмисленню новацій і змін у суспільстві та логічним чином продовжується в проекті авторитарної держави, організованої відповідно до незмінних норм. Допускаємо, що цей проект може мати успіх у певний історичний момент, але в тривалій часовій перспективі він приречений на поразку, оскільки резерв міцності законсервованих соціальних, політичних, духовних форм життєдіяльності не безмежний, рано чи пізно, він потребує оновлення згідно до об'єктивних закономірностей поступального розвитку суспільства. «… незважаючи ні на що, існує логіка соціального життя точно так же, як існує логіка фізичного світу. Є певні закони, що не можуть бути скасовані безкарно…. Люди зобов'язані навчитися підпорядковуватися законам соціального життя, перш ніж намагатися управляти ними», – влучно відзначає Е. Кассирер[40].

Філософське та наукове пізнання, звичайно, не може цілком уникнути метафізичної абсолютизації тієї або іншої сторони діалектики буття, а, отже, як це показує О. Ф. Лосев, завжди має під собою певну міфологію. «Діалектика як чисте мислення – не є міфологія. Але така діалектика

нездійсненна. Вона завжди має під собою певну міфологію, оскільки сам напрямок і розподіл категорій може змінюватися на тисячу ладів»[41]. Проте є принципова відмінність між сутнісними настановами філософії та міфології. Якщо перші виховують готовність до критичної рефлексії ціннісних і соціокультурних передумов пізнавально-перетворювальної діяльності, то другі проповідують певну довершеність духовного досвіду людини, що значно обмежує можливість виходу за його межі, знижує здатність до діалогу з іншими світоглядними позиціями.

Домінування міфів у свідомості сучасного суспільства виявляється, радше, показником його слабкості, хвороби, не здатності до духовного самовдосконалення. Набагато легше йти шляхами міфотворчості, ніж займатися філософським осмисленням перспектив вирішення соціальних проблем, що супроводжується усвідомленням духовного ризику, невизначеності остаточних результатів поступального розвитку людства. В пострадянських країнах це чудово розуміють політики та політтехнологи, різноманітних ідеологічних кольорів, що прагнуть захопити державну владу з метою особистого збагачення і живуть за правилом французького короля Людовика XIV: – «Після мене хоч потоп». Особливу популярність здобули технології розробки міфів, що спираються на пробудження в масовій свідомості архетипу «свій – чужий» і спрямовані на створення негативних міфічних образів політичних конкурентів.

Приклад такої технології можемо знайти, зокрема, в монографії «Політичні технології», підготовленій Є. Малкіним та Є. Сучковим, які вважають, що нова демократична Росія народилася як наслідок протестного, негативного проекту, як повне заперечення Радянського Союзу, а не як щось таке, чого люди прагнули усвідомлено (видається, цей висновок справедливий і щодо України). Використовуючи цей досвід, російські дослідники пропонують, по суті, аналогічний проект розбудови громадянського суспільства в сучасній Росії. Мова йде, насамперед, про створення та поширення в суспільній свідомості образу ворога, всі характеристики якого «мають бути прямо протилежні, антагоністичні атрибутам громадянського суспільства (що дасть можливість інтерпретувати побудову громадянського суспільства як перемогу над «ворогом»)»[42]. У якості образу «ворога», що відповідає цим вимогам, обирається образ номенклатури, яка проявила себе «як антинаціональний правлячий клас»[43].

Не підкріплений науковим визначенням закономірностей становлення та зміцнення громадянського суспільства і відповідною програмою позитивних соціально-політичних дій, запропонований проект, на наш погляд, спрямований, передусім, на зміну персонального складу

здійснювали політику цілковитого відновлення абсолютизму. Проте вони не врахували того, що, незважаючи на тимчасові коливання, зміни в бутті і свідомості англійців були незворотні, а політичні завоювання парламентської доби поступово перетворювалися в традиції, порушення яких сприймалося як посягання на одвічну свободу громади, освячену Богом. У цьому контексті ідеологічна боротьба проти королівської сваволі отримала нові імпульси, проявившись у новому витку конституційно-ліберального проектування.

Так, Джеймс Гаррінгтон (1611 – 1677) написав твір «Республіка Океанія», де у формі художньо-утопічного опису ідеальної держави розроблювалася республіканська конституція. Опонуючи Т. Гоббсу та Н. Макіавеллі, Дж. Гаррінгтон виступав проти безпідставного розширення влади правителів. Так, він заперечив гоббсіанську тезу про власність як установлення суверена. Навпаки, «влада, яка порушує баланс розподілу земельної власності та політичної ваги, має не природний, а насильницький характер»[71]. Тому, будуючи державу, слід виходити з того, що стійкість політичних порядків залежить від того, наскільки вони відповідають фактичному розподілу власності в країні. Причиною англійської революції було перетворення «готичного» балансу власності на «народний», який найкраще сполучується не з монархією, а республікою. Простояти же олігархічним тенденціям у республіці вдасться за допомогою обмеження максимального розміру земельної власності. Крім належної соціально-економічної основи в якості передумови успіху республіканського врядування визначалося вдосконалення демократичних процедур ухвалення політичних рішень та забезпечення законності, бо «свобода політичної спільноти полягає в підпорядкуванні власним законам»[72].

Підготовлена ще в кромвелівський період напередодні Реставрації, «Республіка Океанія» опинилася в центрі публічного обговорення та відігравала роль теоретичного підґрунтя чисельних конституційно-ліберальних проектів (О. Сіднея, Г. Невеля, Дж. Уайлдмена та ін.). У майбутньому ідеї, викладені в цьому творі, використовувалися в ході розбудови конституційно-ліберальної держави в Сполучених Штатах Америки та Франції. Запозичив чимало гаррінгтонівських положень, творці конституції штату Массачусетс, навіть, пропонували його перейменувати на «Океанію».

Якщо Дж. Гаррінгтон зосереджувався на теоретично-прикладному аспекті конструювання конституційно-ліберальної моделі, то Джон Локк (1632 – 1704) підвів під неї вагоме філософське обгрунтування. Розв'язуючи це завдання, він виходив з ідеї про «самоочевидні істини» – вихідні, такі, що не доводяться, постулати, істинність яких випливає з

збереження миру і безпеки, попередження внутрішніх конфліктів і охорони країни від нападів ззовні.

Запропоноване обґрунтування необмеженої монархічної влади не знайшло підтримки з боку короля, для якого воно спочатку і створювалося. Замість концепції Т. Гоббса роялістська партія віддала перевагу модернізованим версіям теологічних і патріархальних концепцій (подібні схеми розроблювалися Яковим I у «Basilicon Doron» та Робертом Філмером у «Патріарху»). При тому, що в трактатах Т. Гоббса можна знайти реверанси в бік релігії та думку про збіг природних і божественних законів, прибічники королівської влади, напевно, усвідомлювали невідповідність індивідуалістично-конструктивістських принципів філософа традиційним релігійним засадам консервативного феодального проекту. Адже саме порушення масової віри в трансцендентне походження права короля на вищу владу в суспільстві зумовило виникнення тієї духовної атмосфери, в якій відбулася руйнація абсолютної монархії.

Концепція мислителя, справді, виявлялася ближче духу та інтересам тих кіл великої буржуазії, що стомилися від політичної нестабільності часів громадянської війни та жадали сильної влади, з потужним апаратом організованого примусу, від якої одначе вимагалося визнання непорушності права людину на приватну власність та особисту безпеку. Тому, видається не випадковим те, що Олівер Кромвель схвалював праці Томаса Гоббса та, навіть, запропонував йому посаду державного секретаря. Ухвалений у 1653 р. конституційний акт «Знаряддя врядування», по суті, спирався на гобсіанську концептуальну схему. При формальному збереженні парламенту (система обрання його членів передбачала дуже високі майнові цензи) закріплювалася авторитарно-одноосібна модель урядування: Олівер Кромвель призначався довічним лордом-протектором із надзвичайно широкими владними повноваженнями і у законодавчій і у виконавчій сферах.

У той же час крихкотілість політичного режиму, заснованого на авторитарній владі однієї людини, не змусила себе чекати. Після смерті диктатора Англія знов вступила в період «війни всіх проти всіх», змушуючи представників буржуа і джентрі погодитися на проект реставрації королівської влади. Значною мірою цьому сприяло масове розчарування в індивідуалістично-конструктивних цінностях, усвідомлення небезпеки відчуження державної влади від суспільства на підставі абсолютизації свободи окремого індивіда. Відповідно на деякий час старі патріархально-монархічні ідеали стали знов популярними, що сприяло доволі безболісному поновленню монархії. На цій хвилі представники династії Стюартів, не виносячи уроків з історії, уперто

«номенклатури». Інші можливі наслідки стихії розбурханих соціально-політичних процесів не прогнозуються і прораховуються. Проте вони можуть бути дуже небезпечними. Оцінюючи характер пострадянських соціально-політичних перетворень, Г. В. Осипів відзначає: – «Криміналітет, розкрадання суспільної власності, правовий нігілізм, порушення прав людини, різні соціальні девіації – це не результат дії якихось містичних сил, а суспільства, створеного на основі міфотворчості»[44].

Зрештою слід визнати неминучість впливу міфічних уявлень на соціально-політичне життя. Ігнорування міфів – це, звісно, крайність, яка згідно із законом діалектичного синтезу переходить у свою протилежність – спроби нового, можливо несвідомого, міфотворення. Водночас людина має прагнути навчитися контролювати процеси міфологізації, попереджувати небезпечні соціальні наслідки, пов’язані з порушенням балансу міфологічної та науково-теоретичної думки і, як наслідок, із відчуженням соціально-політичних проектів, їхнім перетворенням у засоби маніпулювання суспільною думкою, відтворення одномірної особистості «масової» людини, нездатної до самокритики та саморозвитку.

Разом із цим мірою сучасного соціально-політичного розвитку, зростання його багатоманітності та нелінійності завдання з відновлення цього балансу все більш ускладнюється. Тут слід враховувати властиву науці, в тому числі, і в її політичному різновиді, неабияку міру інерційності, що зумовлюється об’єктивною необхідністю ретельної і всебічної наукової перевірки будь-яких теоретичних новацій на вірогідність. У гонитві за реальністю, що нібито вислизає з-під очей дослідника, він, звісно, може прискорювати свою працю, але, тим самим, проблематизується науковий статус знання, одержаного «в прискорений» спосіб. У динамізованому середовищі сучасності перед політичною науковою теорією виникають й інші проблеми. Зокрема, намагаючись більш глибоко проникнути в сутність досліджуваного нею предметного поля, вона природним чином диференціюється (наприклад, на політичну компаративістику, міжнародні відносини, аналіз національної політичної системи, аналіз політичних інститутів, партологію та ін.). Супроводжуючись зростанням конкретного знання, цей процес водночас заважає формуванню єдиної евристичної перспективи суспільно-політичної науки як цілісності.

Усе це, звісно, знижує адаптивний потенціал політичної наукової теорії, робить її беззахисною перед процесами міфологізації, створюючи неабиякі спокуси «спаяти» розірваність політичного знання міфологічними конструктами. І все-таки, виходячи з викладених вище

міркувань, на нашу думку, це не може означати необхідності погодитися із запропонованою А. М. Кольєвим моделлю «реміфологізації» науково-концептуальних засобів конструктивного освоєння соціально-політичної реальності. Очевидно мова має йти не про це, а про «рефілософізацію» політичної наукової теорії. Йдеться про нагальну потребу відновлення філософської глибини концептуально-ідейного ядра наукової теорії, а ще точніше про досягнення нової міри обопільної відповідності філософії політичної свідомості та політичної науки, яка б більше відповідала новітнім темпам й інтенсивності процесуальної багатоманітності суспільної дійсності.

У зв'язку з цим видається доречною теза В. А. Рижко про те, що «філософія у функціональному плані щодо науки виконує концептуальну роль, себто є концепцією для наукового знання як форми суспільної свідомості»[45]. У кінцевому підсумку, такий симбіоз виявляється взаємовигідним і для наукової політичної теорії і для філософії політичної свідомості. Передусім, за умов динамізації соціально-політичного життя стає затребуваною універсальна прогностично-конструктивна гнучкість філософських категорій і концептів, яка знімає авторитарно-ірраціональну застиглість міфологічних конструктів і водночас установлює певні духовно-раціональні рамки діалогічного відкритого режиму осмислення всезагально-конкретного семантично-казуального коріння наукової теорії. Кажучи по-іншому, відбувається філософське відтворення цілісності наукової картини світу в єдності її логіко-гносеологічних, соціокультурних і праксеологічних аспектів.

Звідси доходимо висновку про те, що встановлення конструктивної міри відношення «потреба – інтерес – цінність» звязано з реалізацією філософського потенціалу концептуального ядра політичної наукової теорії, орієнтованого на зняття міфологічно-догматичних й інструментально-монологічних потенцій науково-теоретичної діяльності. Тим самим, утворюється сприятливе концептуальне підгрунтя розгорнення соціально-політичного проектуванння в режимі відновлення паритету у відношенні: суб'єкт – об'єкт – суб'єкт. На цій перспективній ноті завершуємо нашу розвідку концептуального рівня соціально-політичного проектування та переходимо до наступного питання розділу.

2.3. Перцептуальний рівень механізму соціально-політичного проектування

Провідне функціональне призначення перцептуального рівня механізму соціально-політичного проектування полягає у трансляції проектного мислення та його результатів (ідей, концепцій, проектів) у площину їх предметного сприйняття як самими проектувальниками, так і

передбачав надання біднякам права вільно обробляти пустища, визнавав недійсною поземельну залежність селян від дворян і, в кінцевому підсумку, скасовував приватну власність[68]. Із іменем Дж. Вінстлі також пов'язаний і один із перших «комуністичних» експериментів. У 1649 р. він став засновником комуни діггерів (релігійно-громадського руху найбільш знедолених англійських селян), що захопили вільні землі поблизу містечка Кобем. Проте вже в 1650 році діггери були зігнані із зайнятих ділянок загонами парламентської армії.

У світлі незадоволення народу результатами політичної революції парламентська форма правління стрімко втрачала популярність, змушуючи буржуа та джентрі погодитися на запровадження жорсткого авторитарного режиму, очолюваного керівником парламентської армії Олівером Кромвелем (1599 – 1658). Приблизно в цей час публікуються праці Томаса Гоббса (1588 – 1679), в яких розроблювалася та легітимувалася модель авторитарної влади. Беручи за зразок істинного знання механіку і геометрію, мислитель описував світобудову як сукупність тіл, що підпорядковуються законам механічного руху, даних Богом під час творення світу. Людина – це одно з тіл, інтегрованих до цієї системи, а її життєдіяльність – один із окремих випадків прояву законів механіки. Особливість людської форми руху полягає в тому, що людина є носієм розуму, здатна встановлювати і дотримуватися природного закону – «загального правила, згідно якого людині заборонено чинити те, що згубно для її життя або те, що позбавляє її засобів для збереження життя»[69].

У додержавному стані дотриматися цього закону дуже важко, оскільки природа створила людей рівними відносно фізичних і розумових здібностей, отже, дала всім рівні сподівання на досягнення бажаного, в такий спосіб, зумовивши виникнення між ними недовіри і війни. «За відсутності громадянського стану завжди є війна всіх проти всіх»[70]. Звідси – крім закону самозбереження, існує вісімнадцять природних законів, спрямованих на забезпечення миру, суть яких передається золотим правилом моралі: «не чини іншому того, чого би ти не бажав, щоб чинили тобі». Для того, щоб гарантувати здійснення цих приписів «розуму», люди укладають суспільний договір про заснування держави (в термінології Т. Гоббса – «Commonwealth» або «Civitas») – величезного штучного тіла, великого Левіафана, втіленого в особі суверена, носія необмеженої влади, яка знімає привід для суспільних конфліктів, розподіляючи власність і гарантуючи дотримання меж «твого» та «мого» у взаєминах між людьми. Причому для виконання цього завдання володар має право і зобов'язаний застосовувати будь-які засоби, які він буде вважати потрібними для

спільноти. В юридичному плані зазначена схема конкретизувалася у «19 пропозиціях», з якими в 1642 р. парламент звернувся до короля[66].

Водночас ліберальним політичним проектам, що ґрунтувалися на природно-правовій та суспільно-договірних концепціях, були властиві і суттєві конструктивні обмеження. Адже переважно йшлося лише про негативне, формально-юридичне визначення міри громадянської свободи людини як зони, на яку держава не може зазіхати в жодному випадку. Про позитивні політичні дії, спрямовані на наповнення цієї свободи фактичним змістом мови не йшлося. Отже, скористатися плодами ідей природного права та суспільного договору могли лише ті, хто мав для цього належні соціально-економічні ресурси – порівняно нечисельна група буржуа, власників засобів матеріального виробництва, яка фактично перетворювалася на колективного суб'єкта автократично-ліберального управління величезною масою політично безправного населення. Вже перші результати практичної реалізації проекту парламентського врядування показали те, що англійський парламент XVII ст. не зміг стати представницькою установою всієї нації. Парламентські місця були узурповані представниками великої та середньої буржуазії і близької до них частини дворянства («джентрі»). Вигравши громадянську війну та скасувавши найбільш одіозні феодальні порядки, англійські парламентарії вважали свою місію виконаною.

У той же час народні маси, зусиллями яких були здобуто перемогу над королівською армією, вимагали продовження революції, що знайшло вираження в утопічних для свого часу політичних проектах Джона Лільберна (1615 – 1657) і Джерарда Вінстлі (1609 – 1676). Перший відомий як вождь левеллерів – руху, спрямованого на максимально повну реалізацію ідеалу демократичної республіки. У своїх памфлетах він розроблює ідею народного суверенітету та заперечує всевладдя парламенту, підкреслюючи вищість народу над депутатами[67]. Згідно з цим у 1647 р. були висунуті такі проекти демократичного правління як «Правдиве викладення вимог армії» та «Народна згода». Левеллери наштовхнулися на жорстку протидію проводу парламентської армії – грандів, що підготували зустрічний, більш помірний проект конституційно-ліберального врядування – «Основи пропозицій». Результатом гострої дискусії стале компромісне конституційне рішення, яке надало порівняно широкі політичні права майже для всіх верств (з політики виключалися жебраки і слуги). Проте тільки-но грандам вдалося остаточно перемогти роялістів, вони відмовилися від цього документу.

Невдалою виявилася і спроба Джерарда Вінстлі звільнити людину від бідності. У низці памфлетів та трактаті «Закон свободи» у релігійно-містичний формі він обґрунтував проект «Вільної республіки», який

цільовою аудиторією проектної діяльності. Цей процес має складний характер, включаючи до себе як безпосередньо-чуттєве наочне формування образів запроектованих дій, так і їх тлумачення, інтерпретацію та розуміння. Іншими словами, проектна перцепція як осмислене сприйняття зовнішніх позначень духовно-конструктивної діяльності (від лат. perceptio – сприйняття) завжди розгортається у єдності з апперцепцією (від лат. ad – до; perceptio – сприйняття) як внутрішньою готовністю до засвоєння продуктів цієї діяльності.

Будучи тісно пов'язана із суспільно-історичними практикою та мисленням, перцептивно-апперцептивна форма відображення соціально-політичного світу характеризується відносною самостійністю, має специфічну логіку розвитку, виявляючи себе в суспільному бутті людини в різноманітних і суперечливих формах, поміж яких, на нашу думку, найважливішу роль відіграють природна мова та соціальні норми. Виступаючи провідними засобами відтворення єдності теоретичної та практичної свідомості, вони, по суті, в своїй сукупності складають субстанціональне підґрунтя процесу опредметнення та реалізації проектно-конструктивних задумів.

Звідси аналіз перцептуального рівня соціально-політичного проектування почнемо з мови як найбільш універсальної форми об'єктування духовної діяльності та її результатів. Із позицій неопозитивізму, феноменології, екзистенціалізму та герменевтики вона обґрунтовується як вихідне онтологічне підґрунтя мислення і практики. Вважається, що, спотворюючись на рівні повсякденності, вона стає джерелом духовних і практичних помилок, уявних проблем, і, нарешті, зумовлює «несправжнє», відчужене існування людини. На цій підставі розроблюються різноманітні підходи та техніки вдосконалення мови на шляхах її логічної верифікації на відповідність «фактам» (Л. Витгенштайн)[46], відновлення зв'язку з «первинними переживаннями життєвого світу» (Е. Гуссерль)[47], налаштування на відповідність «голосу Буття» (М. Гайдегер)[48], звільнення від «скам'янінь» на зустріч нескінченності розумінь «тотальності буття» (Г.-Г. Гадамер).[49]

Представлені точки зору ґрунтуються на об'єктивній універсальності мови, яка проникає у всі сфери суспільної життєдіяльності та здійснює потужний і неоднозначний вплив на людину та суспільство, прискорюючи або навпаки сповільнюючи їхній розвиток. Особливо посилюваний у сучасну епоху в зв'язку з інтенсивним прогресом засобів комунікації та ідеологічного впливу на населення, цей вплив супроводжується, з одного боку, зростанням масової освіченості і культури, зміцненням форм індивідуального та групового порозуміння, а, з іншого – чисельними

загрозами конструювання ілюзорного світу, в якому згустки слів-символів не співвідносяться з реальними потребами людини і суспільства.

У цьому плані напрацьовані підходи і техніки «очищення» мови та її наближення до процесуальності дійсності мають чимале позитивне значення. Водночас, видається, що вони припускаються абсолютизації ролі мови у людському бутті. Зокрема, на наш погляд, відштовхуючись від відомої тези Л. Вітгенштайна: – «Межі мови визначають межі мого світу»[50], важко пояснювати факти коригування «мовної» картини світу знаннями, одержаними в ході наукової діяльності, наприклад, у випадку відношення між повсякденним висловлюванням «сонце заходить» і геліоцентричною концепцією М. Коперника. Мова і думка тут, по суті, зливаються в одне синкретичне ціле, що, своєю чергою, утворює сприятливе середовище для зв'язування проектів соціально-політичних перетворень із простим скасуванням тих або інших мовних форм. Як це, наприклад, свого часу зробив натхненний неопозитивістськими ідеями Альфред Коржибські, у концепції якого «слово має власну енергію та продукує певний фізико-хімічний ефект відповідно до тієї ідеї, з якою воно асоціюється»[51]. Згідно з цим найчастіша причина низьких цивілізаційних стандартів полягає в тому, що «ми отруїли в буквальному сенсі слова нашу свідомість фізико-хімічними ефектами невірних ідей»[52]. Вихід же із цієї загрозливої ситуації полягає в тому, що вчені повинні навчитися міркувати математично, розглядати свій предмет системно, усвідомлювати небезпеку «старих слів із хибними значеннями» та силою «ясного та суворого мислення елімінувати з науки забобони словесної «отрути» метафізичних спекуляцій»[53]. Для цього застосовувалася редукція референтів слів до одиничних чуттєвих фактів, на підставі чого, зокрема, ідейна опозиція «капітал – праця» визнавалася хибною метафізичною спекуляцією, а слова «капіталізм», «соціалізм», «класова боротьба» – порожніми мовними конструкціями, вилучення яких зі вжитку повинно сприяти припиненню соціальних конфліктів.

У цілому подібні твердження можна оцінити як своєрідну форму сигналізації про наявність об'єктивної небезпеки з гіпостазування окремих понять суспільствознавства, їх трансформації у конструкти міфологем у зв'язку з некритичною екстраполяцією змісту тих або інших ідей за межі тих конкретно-історичних епох, в яких і для яких вони створювалися. Поряд із цим зведення причин соціального відчуження до помилок мислення, відтворюваних «шкідливими» термінами та відповідна редукція завдань соціально-політичних інженерів до логіко-семантичного «очищення мови» видається однобічною та антиісторичною позицією. Адже з уваги її розробників упускається детермінованість і мислення і мовних форм розвитком суспільної практики, що ґрунтується не лише на

природне право як сукупність принципів правомірної поведінки, суть яких розкривалася за допомогою процедури універсалізації. Якщо в XVII ст. – це був припис Євангелія «стався до інших так, як би ти бажав, щоб ставилися до тебе», то у XVIII ст. у І. Канта зустрічаємо філософсько-експліковані формулювання категоричного імперативу. Далі за допомогою поняття природного стану обґрунтовувалася неможливість їх дотримання без державної влади. І, нарешті, ідея суспільного договору синтезувала зміст понять природного права та природного стану, наслідком чого ставала конституційно-ліберальна модель держави як гаранта дотримання невід'ємних прав і свобод особистості, а, отже, забезпечення гармонійного соціально-політичного життя.

По суті, суспільно-договірні та природно-правові уявлення виступили формою реалізації діалогової сутності соціально-політичного проектування, тим самим, сприяючи відновленню єдності суспільних потреб і державних інтересів за конкретно-історичних умов народжуваного громадянсько-буржуазного суспільства. Демократично-правові інтенції концепту «суспільного договору» відповідали зростанню громадянської автономії людини від держави та пов'язаної з цим актуалізації потреби в розвитку засобів переконання широких суспільних верств у відповідності тих або інших політичних заходів їхнім інтересам. Суспільно-договірна процедура універсалізації відігравала роль знаряддя раціоналізації політичних цінностей та зняття тих ірраціонально-релігійних партикулярностей, що руйнували єдину ідентичність політичної нації. Крім того, підводячи до сприйняття учасників суспільної співпраці як рівноправних суб'єктів, вона знімала і ті соціально-політичні відмінності, що дезінтегрували новочасне суспільство (передусім, за лінією: феодальна аристократія – буржуазія).

Власне це пояснює глибину вкорінення договірних концептів у політичну свідомість західних суспільств XVII – XVIII ст. ст. Ними були наповнені не лише політичні трактати, як правило, написані латинською для освічених людей. Договірна термінологія також проникла в щоденну політичну практику, став мовою памфлетів і юридичних документів (петицій, ремонстрацій, маніфестів та ін.). Одним із найяскравіших прикладів є англійська революція, де перемозі буржуазії над Карлом І Стюартом передувала півсторічна розробка договірної концепції, посилання на яку стали звичайною справою майже для всіх учасників політичної боротьби. Так, у резонансному памфлеті Генрі Паркера «Спостереження про деякі найбільш пізні відповіді і заяви Його Величності» наводилася ідея парламентського врядування як гаранта дотримання монархом суспільного договору про створення політичної

авторитарних зазіхань абсолютистської держави. Воно також мало і більш далекі наслідки. Пройшовши горнило кровопролитних релігійних війн XVI ст., маючи на меті зберегти цілісність суспільного організму, політики були змушені визнавати право на свободу сумління та вступати на шлях запровадження у суспільну свідомість філософських цінностей загальносоціального консенсусу як важливу ідеологічну умову відтворення єдності потреб суспільства й інтересів держави.

Але повторимо, що секуляризація політичної свідомості в розглядуваний історичний період була лише однією з тенденцій. Вона, звісно, посилювалася з часом, але ніколи не була єдиною. У XVII – XVIII ст. ст. носієм філософського світогляду була відносно невелика група людей, а домінуюча частина населення була проникнута релігійністю. Тому ідеї, що надихали широкі маси на політичні виступи проти феодальної державності (особливо у часи Нідерландської та Англійської революцій), повинні були формулюватися за допомогою теологічних уявлень і підкріплюватися аргументами із сакральних текстів. Уживання релігійної термінології у політичній мові перших буржуазних революцій у суперечливий спосіб поєднувалося зі змістовним поглибленням суто світських політичних концепцій, що відбувалося під впливом успіхів природознавчої науки та прискорення технічного поступу.

Створювана наукова картина природи та наочні промислові досягнення породжували настрої гносеологічного оптимізму, викликали прагнення використати кращі зразки осягнення природних явищ для переосмислення суспільних відносин та на цій підставі їхньої раціональної реорганізації. На цій хвилі протягом II пол. XVII – XVIII ст. реалізувалася безліч спроб розробити проекти облаштування суспільства відповідно до «законів природи та розуму». В той же час некритична екстраполяція природничих наукових моделей на суспільну реальність зумовлювала утопічність, механіцизм багатьох задумів побудови нових суспільно-політичних форм, що виражалося в зображенні людини та суспільства у вигляді складних механізмів, що діють не за особливим соціальними, а за загальними природними законами (наприклад, фізичними законами тяжіння та відштовхування).

Поряд із тим саме в цей час завдяки розробці різноманітних версій суспільно-договірних і природно-правових концепцій вдалося відійти від утопічних бажань цілковито запрограмувати поведінку учасників суспільно-політичних відносин та наблизитися до відтворення таких атрибутивних ознак соціально-політичного проектування як діалогічність та відкритість. Завдання з творення оптимальної політичної форми суспільного гуртожитку почалося свідомо вбачатися в установленні міри соціально-корисної свободи його членів. Для цього спочатку розглядалося

освоєнні та творенні окремих одиничних фактів, але і на відкритті та відтворенні тих конкретних закономірних зв'язків, дотримання яких (в тому числі за допомогою вербальних засобів) виявляється формою забезпечення цілісності природно-історичного буття людини.

На нашу думку, уникати цієї помилки вдається з позицій діалектико-матеріалістичного підходу. Його яскравий представник – Е. В. Ільєнков, ґрунтуючись на наукових дослідженнях онтогенези особистості, з яких випливало, що передумовою засвоєння мови є попереднє оволодіння сенсомоторними схемами діяльності з «речами, створеними людиною для людини»[54], доходив висновку про те, що «логіку мислення можна зрозуміти до, поза і незалежно від дослідження логіки мови, але у зворотному напрямку неможна зрозуміти ані мову, ані мислення»[55]. Керуючись цим, і спробуємо проаналізувати взаємозв'язок соціально-політичного проектного мислення та мови. Для цього спочатку розглянемо такий базовий елемент перцептуального рівня проектування як знак.

Поняття «знак» визначається як «матеріальний предмет (явище, подія), що в процесі спілкування людей, виступає як представник якогось іншого предмета, властивості, відношення й використовується для придбання, зберігання, перетворення, передачі інформації»[56]. За своєю сутністю знак виявляється матеріальним носієм особливої функціональної властивості з ідеального відображення дійсності. Трансформуючись за допомогою знакових систем зі стану в-собі в стан для-себе і для-інших, до цього недиференційоване відображення світу в свідомості людини набуває дискретного характеру, упорядковуючись у конкретних просторових формах (звуці, письмі, малюнках, кресленнях та ін.) та конституюючись в єдиний ланцюг окремих думок та уявлень. Відповідно фрагменти духовної діяльності різних часових відрізків локалізуються і водночас синтезуються в інтегровані образи певного об'єкту або ідеї з його перетворення, цілісне відтворення яких можливе в майбутньому. Опредметнені у знаковій формі, вони переходять від потенційного до актуального стану, включаються у систему суспільного виробництва та свідомості, стаючи тим спільним духовним надбанням соціальних суб'єктів різних історичних епох, що організує і спрямовує їх колективну діяльність і в духовному і в практичному планах.

Звідси в структурі проектування семіотичні (тобто знакові) засоби виконують роль форми, до змісту якої включаються ціннісні-вольові та концептуальні елементи. Детермінуючись у своїх істотних проявах і напрямках розвитку цими елементами, знакові системи проте характеризуються відносною самостійністю, наявністю власної внутрішньої логіки функціонування та здатністю здійснювати зворотний

вплив на конкретний зміст проектно-конструктивного мислення. Сила і характер цього впливу залежить від конкретних форм знаків і тих конкретних ситуацій, в яких вони застосовуються.

В інженерно-технічному проектуванні домінує використання штучних знакових систем із суворо обмеженим семантичним змістом і чітко визначеними правилами побудови знакових конструкцій (спеціальні науково-технічні терміни, позначення, креслення та ін.). Можливість жорсткої формалізації визначається універсальністю закономірних відносин природних явищ, а, значить, існуючою можливістю екстраполювати закони математики, кібернетики, фізики, хімії та ін. на дуже широкі класи природних об'єктів, перетворення яких проектується. Згідно з цим утворюється основа для чіткого планування й алгоритмізації праці проектувальника та подальшої діяльності з практичного створення запроектованого артефакту.

Порівняно з цим набагато складніша ситуація в соціально-політичній сфері, де переважає вживання знакових ресурсів природних мов. З огляду на їхню багатозначність і логічну суперечливість (на що справедливо вказують різноманітні автори, починаючи від софістів і завершуючи неопозитивістами), користуючись мовними засобами, виявляється дуже складно чітко регламентувати процес замислення політичних нововведень за інженерно-технічними зразками. Передусім, учасники соціально-політичного проектування зіштовхуються з проблемою об'єктивно існуючої альтернативності тлумачень та інтерпретацій, яка в крайніх випадках виливається в реальну загрозу загублення концептуального задуму суспільного перетворення у «дурній» нескінченності можливих значень мовних знаків. Навіть вироблення спеціалізованої політичної термінології засобами суспільствознавчої теорії, офіційного документознавства та законодавчої техніки не знімає проблеми в цілому, оскільки ці можливі версії формалізації та нормативізації природної мови, врешті-решт, народжуються і випливають з неї самої, тим самим, зберігаючи у собі її іманентні позитиви та ризики.

Звісно, слід обмовитися, що в сфері соціально-політичного проектування зустрічаються випадки використання і немовних знаків, запозичених із сфери інженерно-технічного проектування. Так, наприклад, відомо, що архітектурні креслення, крім суто технічної думки, часто оформлюють і певні політичні ідеї, забезпечуючи організацію не лише архітектурно-геометричного, але і соціально-політичного простору. Крім того, в останні часи у соціальному проектуванні намічається тенденція зі збільшення застосування синтаксичних знакових систем, заснованих на правилах побудови знакових конструкцій безвідносно до їх семантичного змісту (зокрема, математичних і логічних), що випливає зі

у слово боже», «на том стоїть і не може інакше»[64]. Нове визначення обсягів релігійної свободи особистості служило мостом, на якому відбувався перехід до сакралізації індивідуалістичних засад громадсько-буржуазного способу життя: від сліпої колективної довіри авторитетам до автономної осмисленої віри, від вимоги беззаперечної покірності до усвідомленого обов'язку терпіння, від визнання богоугодності аскетичного усамітнення до проповіді активної суспільно-значущої праці, від нехтування земними благами до розгляду чесно заробленого багатства як ознаки богообранності.

Щира проповідь Джироламо Савонароли в Італії, Мартіна Лютера в Німеччині, Жана Кальвіна у Швейцарії, Джона Нокса в Шотландії запалила серця мільйонів та стала безпосередньою духовною основою потужного політичного руху, який і привів до зміни соціально-політичного ладу західноєвропейських суспільств у ході буржуазних революцій. Звісно, Н. Макіавеллі мав рацію, коли стверджував, що лише озброєні пророки мали успіх в історії[65]. Трагічний досвід релігійно-демократичних реформ Дж. Савонароли у Флоренції, який не встиг поєднати духовну енергію морально-релігійного повчання з політичною силою – зайве тому підтвердження. Проте так же є істинним і протилежне твердження про те, що лише насилля та брехні замало для того, щоб створити стійкий соціально-політичний порядок. Для цього ще потрібні певні спільні ідеї, цінності, здатні мобілізувати колективну волю народних мас, створити ситуацію, де рядові члени громади беруть участь у будівництві нового ладу не просто під впливом зовнішнього тиску або маніпуляцій, але і тому, що так велить їм власне сумління, власний внутрішній закон.

Водночас слід підкреслити, що засвоєння реформаційних ідей не завжди мало своїм наслідком лібералізацію духовного життя. У країнах, де протестантизм ставав державною релігією, авторитарні тенденції, породжувані релігійною догматикою, як правило, брали верх над вимогою духовного плюралізму. Тоді виникали жорстокі режими володарювання, в яких духовна свобода людини притискувалася не менше, ніж в католицьких державах. У країнах же, де протестанти лишалися в меншості та не могли оволодіти державною владою, їхня активна самовіддана релігійно-громадянська позиція стимулювала створення різноманітних політичних, правових та ідеологічних засобів протистояння деспотизму. Одначе і у випадку ортодоксальної протестантської держави, порушення монополії єдиного релігійного віровчення, зумовлюючи появу постійної опозиції з боку членів переслідуваних релігій, об'єктивно вело до виникнення своєрідного релігійного бастіону, який використовувався для захисту автономії народжуваного громадянського суспільства від

перевага, як більш адекватним вирішенню завдання з виховання доблесних захисників Вітчизни.

Сильною стороною таких поглядів виступав загальнонаціональний універсалізм, спрямований на зняття феодальних та міських партикулярностей, що розділяли та ослаблювали Італію, роблячи її легкою здобиччю для іноземних завойовників. Водночас, побоюючись відльоту в сферу утопічних етичних проповідей і намагаючись стояти на твердому ґрунті конкретних політичних дій, Н. Макіавеллі не зміг донести патріотичну ідею до широких мас та ініціювати відповідні радикальні зміни в їхній свідомості, без яких кардинальні соціально-політичне перетворення в сучасному йому італійському суспільстві були конструктивно неповними і, відповідно, нездійсненними.

Можливою причиною невдачі стала неготовність суспільства до сприйняття релігійно-індиферентної мови макіавеллівських творів. Адже в XV – XVI ст.ст. йшлося про кризу лише однієї з традиційних форм релігії, а не про кризу релігійної свідомості в цілому. Соціокультурні зміни зменшували віру в католицькі догмати, але не винищували коріння релігійності. Не кажучи вже про неосвічену більшість, навіть у просвічених гуманістів віра в потойбічний світ лишалася надзвичайною сильною. Крім цієї причини розгорненню патріотичної ідеї заважали відчутний індивідуалізм, однобічні інструменталістсько-утилітарні інтенції ціннісних уявлень Н. Макіавеллі. Ілюстрацією може служити діяльність ідеалізованого Чезаре Борджіа, в якій яскраво проявилась історична обмеженість політика-циніка, що, демонструючи вражаючі лицемірство, вміння маніпулювати громадською думкою, ефективно вирішує поточні завдання із захоплення та утримання влади, але не здатний надихнути народні маси на розв'язання стратегічних завдань поступального розвитку суспільства.

Певною мірою зняттю конкретно-історичної обмеженості індивідуалістично-конструктивістських уявлень ренесансних ідеологів громадянсько-буржуазного державотворення сприяла Реформація, розгортання потужного протестантського руху у к. XV – XVI ст. ст. Виборюючи право на самостійність у релігійних питаннях, релігійні реформатори неодноразово висловлювалися на захист духовної свободи особистості. Так, Мартін Лютер, виступаючи в 1521 р. на рейхстазі германських князів у Вормсі, заявив про право людини на вільне вивчення священних книг. Можливе помилкове тлумачення повинно спростовуватися, виходячи лише із суті та логіки «слова божого». Вимоги же відмовитися від власної думки, засновані на авторитеті окремих особистостей або державній доцільності, безсилі вплинути на істинно віруючого, оскільки останній «захоплений своїм сумлінням та упійманий

спроб залучити для потреб суспільствознавчої теорії новітні підходи і методи кібернетики, математики та логіки.

Але ця тенденція є вельми млявою, що, можна зв'язати із суб'єктивною неготовністю широкого громадянського загалу до сприйняття досить складної математичної і логічної термінології. Проте, все-таки, головна причина її гальмування визначається об'єктивною неможливістю остаточно вписати багатозначний, суперечливий, нелінійний характер соціальної матерії у формалізовану логіку штучних знакових систем. Адекватно відтворюючи окремі абстрактні, найчастіше кількісні аспекти соціального буття, вони демонструють нездатність врахувати його конкретні якісні відносини, в змісті яких присутня в цілому не вимірювана сфера людської суб'єктивності, здійснювана в емоційно-чуттєвому, ціннісному ставленні до навколишнього світу. Тому суворо формалізована політична конституція, складена, наприклад, в дусі «арифметичних законів» утилітаристів, дотикаючись до реального світу людини та вступаючи у різке протиріччя з її нелінійною різноманітністю, виявляє свій утопізм і може відігравати роль знаряддя насаджування авторитарної монологічної волі проектувальника та притискування інтересів і цінностей інших соціальних суб'єктів.

У світлі наведеного низька здатність природно-мовної знакової системи жорстко регламентувати проектне мислення може виступати її перевагою, яка за умови дотримання певної міри свободи можливих інтерпретацій забезпечує просторово-часову пластичність мовних форм, їх відкритість ідейним ініціативам із боку всіх учасників суспільної взаємодії різних поколінь, а, значить, сприяє реалізації діалогової сутності соціально-політичного проектування. Крім того, осмислюючи шляхи і форми тих або інших перетворень у соціальному житті і сподіваючись на їх втілення в реальності, проектувальник об'єктивно змушений звертатися до природних мов як загальноприйнятих і найпоширеніших у суспільних комунікаціях знакових систем, бо саме їх застосування надає йому шанс бути почутим і одержати масову підтримку, без якої і найкращий проект залишиться не реалізованим.

У той же час він повинний зважати на чисельні небезпеки, що можуть випливати з різкої невідповідності між інерційністю мовних форм та мінливістю їхнього духовного змісту. Будь-які мовні новації відкриті окремими індивідами або соціальними групами в процесі мовлення (себто практичного користування певною мовою) усталюються у загальні мовні правила лише в ході тривалої та масової апробації. Отже, можливі ситуації, коли мова не встигає за зміною практики та стримує думку в її русі до розв'язання тих або інших нагальних духовно-практичних колізій. І, навпаки, інерційність загальноприйнятої мови може виконувати

позитивну стабілізуючу роль, виступаючи в якості своєрідного стихійного фільтру відсіювання необдуманих ідей, висловлених за допомогою вигаданих слів, значення яких не відповідає запитам людської практики, зокрема, і в її потенційних формах.

Власне сам перехід до мовного вираження ідеї активно-діяльного, усвідомлено-проектного ставлення до дійсності зайняв тривалий історичний період, виявляючись у суперечливому, неповному і повільному подоланні давніх граматичних форм, що закріплювали і увічнювали синкретичність і міфологічність первісної свідомості. Найдавніший інкорпорований мовний лад (представлений нероздільними звуковими комплексами без розрізнення частин мовлення, членів речень) упродовж тисячоріч відтворював розмите, нечітке сприйняття світу у вигляді суцільної плинності, нерозбірливої змішаності різних просторово-часових континуумів. Релікти цієї системи збереглися до наших часів у вигляді так званих часткових інкорпорацій, які наявні майже у всіх сучасних мовах, але вже не виконують ролі провідних граматичних конструкцій.

Подальший розвиток суспільно-історичної практики, забезпечуючи більш конкретне і диференційоване освоєння дійсності, створював умови для поглиблення духовної діяльності і на цьому підґрунті народження нових прогресивних граматичних систем: прономінальних і посесивних, фіксуючих здатність людини виокремлювати належність властивостей певним об’єктам; ергативних, закріплюючих розуміння світу як арени дій одушевлених природних сил; і, нарешті, номінативних, де за допомогою введення називного відмінку експлікувалася ідея активного відношення людини до дійсності і самої себе. На думку О. Ф. Лосева, таке граматичне схоплення суб’єкта як тотожного самому собі вперше забезпечує повну можливість відображати його істотні ознаки, протиставляти їх неістотним ознакам і загалом чітко розрізнювати в речах сутність та явище, відкривати закономірні переходи між ними. Тому вважає філософ: – «Номінативний лад мови та мислення з цієї точки зору є найвеличнішою перемогою людського розуму над нерозумними стихіями і першим реальним кроком до відкриття в них закономірності і, отже, першим реальним кроком до перероблення життя шляхом використання цих закономірностей»[57].

Водночас поширення номінативних граматичних форм взяте окремо від розвитку свого духовного змісту, звісно, не могло виключити елементи міфологічного світосприйняття. Навпаки, звільнивши простір для абстрагування, воно відкрило нові можливості для міфічно-релігійного подвоєння світу, напівсвідомих і свідомих спроб міфотворення. Крім того, виявлялося, що суб’єкт як потенційний носій

збереження її цілісності. З іншого – до розгляду майнових інтересів громадян та їхньої особистої безпеки як природних меж реформаторського волюнтаризму. На нашу думку, в цих положеннях можна побачити ідею про права людини, яка була реалізована в наступних моделях конституційно-ліберального врядування Нового часу. Проте у Н. Макіавеллі, ця ідея не одержала послідовної розробки. Зрештою він визнає допустимість порушення прав підданого на власність і безпеку за умови дотримання правила: володар може позбавити підданого життя, якщо є задовільна підстава і очевидна причина, але повинний остерігатися зазіхати на його власність, оскільки люди «радше пробачать смерть батька, ніж втрату майна»[62].

Образ ідеального державця співвідносився з реальною історичною постаттю Чезаре Борджіа (1475 – 1507), якому за допомогою кривд і вбивств удалося захопити владу в італійському герцогстві Романьї та значно розширити його межі. В очах Ніколо Макіавеллі всі злочини романського герцога виправдовувалися величчю поставленої мети – об’єднати під єдиною владою всі італійські землі. В певному сенсі тут виявлялися можливі небезпеки некритичного перебільшення віри в безмежний потенціал окремого індивідуума як творця нових суспільно-політичних порядків. Парадокс, але незважаючи на те, що італійський мислитель, визнавав природну антисоціальність людини та обґрунтовував жорстку державну владу як форму її утримання в рамках соціального порядку, він не ставив питання про те, в який спосіб попередити можливе деструктивне спрямування сил та енергії самого правителя. Більше того, звільнення архітектора політичного ладу від моральних обов’язків перед окремими індивідами та соціальними групами, наголошення на суто інструментальному статусі моралі та релігії, створювало підґрунтя для маніпулятивного використання патріотичної ідеї в егоїстичних інтересах політичних авантюристів. «Володар Макіавеллі формально теж є ренесансним титаном. «Макіавеллізм – все той же ренесансний титанізм; цей титанізм звільнений не лише від християнської моралі, але від моралі загалом і навіть від гуманізму» – небезпідставно твердить О. Ф. Лосев[63].

Тим не менше, напевно, не правомірно казати про цілковитий аморалізм Н. Макіавеллі. Не слід забувати, що філософ творив за умови глибокої кризи старого католицького віровчення та пов’язаних з ним морально-ціннісних регуляторів соціального життя. Своєрідність макіавеллівської відповіді на зазначену проблему полягала в спробі замінити загублені релігійні переконання патріотичними цінностями, що трактувалися як істинна моральна основа суспільства, похідною від якої виступає решта ціннісних уявлень. Із цих позицій християнство порівнювалося з античними віруваннями, причому другим віддавалася

суспільного розвитку на публічне обговорення – це велике благо, що дає змогу встановлювати кращі способи вирішення суспільних проблем. Між тим, підкреслював він, демократична процедура діє ефективно лише за умови, якщо всі громадяни щиро прагнуть добра для всієї спільноти. Проте, в дійсності, частіше зустрічаються випадки, коли народ зіпсований, а проекти законів пропонуються лише «могутніми» громадянами і «не в ім'я спільної свободи, а заради власної могутності»[60]. За цієї обставини найбільш ефективним все-таки є замислення нових суспільно-політичних порядків єдиним володарем. Водночас проводилася ідея про те, що життєздатність політичних проектів залежить від того, наскільки засновник нового ладу спроможний враховувати спільне благо Батьківщини, потреби та інтереси багатьох громадян, бо «хоч одна людина здатна створити певний порядок, порядок цей виявиться не тривалим, якщо буде спиратися на плечі однієї-єдиної людини»[61].

Незважаючи на чисельні переконання «правителя-проектувальника» в необхідності враховувати інтереси інших членів суспільства, апеляцію до його патріотичних цінностей, все-таки в макіавеллівському підході переважає дух монологу, що проявляється в чисельних аналогіях народу з матеріалом для перетворювальних маніпуляцій. Реформатору рекомендується без вагань застосовувати насилля та відкидати невигідні йому норми моралі у всіх випадках, коли це потрібно для запровадження нововведень. Бачимо тут дивну схожість із думками китайських легістів, які теж радили правителю не обтяжувати себе мораллю. Водночас є і певні відмінності. На відміну від легістського порівняння народу із воском, з якого можна ліпити все, що заманеться, Н. Макіавеллі веде мову про якість «суспільного матеріалу» як закономірний підсумок його історичного розвитку, що об'єктивно обмежує сваволю володаря.

Закономірний характер суспільства розкривається через аналіз сутності людини, в якій визначається перевага егоїзму, жадібності, недовірливості та честолюбства, що зумовлюють постійну боротьбу, конкуренцію між окремими індивідами, соціальними групами та народами. Провідною рушійною силою цієї боротьби виступають матеріально-економічні інтереси, які люди прагнуть задовольнити за рахунок один одного. Звідси – припинення згубного розбрату всередині суспільства, охорона власності та безпеки індивіда об'єктивно вимагають встановлення потужної держави, правителю якої дозволено застосовувати всі доступні засоби для забезпечення соціальної єдності і миру.

Прийняття цієї позиції, з одного боку, вело до визнання історичної відносності межі між добром і злом, справедливістю і несправедливістю, оскільки моральним виявлялося все, що за умов конкретного історичного періоду потрібно правителям держави для зміцнення батьківщини,

нескінченних предикацій може зловживати зростаючим багатством мовних форм, перетворюючи слово в ефективне знаряддя захисту, в тому числі, і вузькоегоїстичних інтересів.

Адже і у випадку хибності мовні знаки, не вказуючи на реальні шляхи предметно-чуттєвої реалізації своїх значень, могли реалізуватися у символічній формі, здатній об'єднати навколо себе величезні маси людей. І іноді траплялося і трапляється до нашого часу, що ці символи могли уводити людину зі шляхів прогресивного розвитку, виступаючи одним із чинників відчуження систем соціального управління. Але в довготерміновій історичній перспективі стійкість інтегруючих символів залежала від відповідності конкретних предметних наслідків колективної діяльності, яка була запущена в ім'я символічних значень, реальним потребам та інтересам суспільства. Тобто хибність міфологічної та релігійної мов часто мала відносний характер, поєднуючись із відображенням певного фрагменту абсолютної істини, що власне і складає основу здійсненності багатьох задумів практичних перетворень буття, висловлених мовою міфічно-релігійних текстів.

У будь-якому разі активна суб'єктна позиція, сформульована за допомогою номінативного ладу, відповідала і по-своєму значно сприяла владно-організаційному розвитку суспільства. Звісно, мова як знаряддя комунікацій не могла не застосовуватися і до цього в управлінні первісними родовими громадами. Але тоді вона мала знеособлений характер, у такий спосіб відображаючи особливий синкретичний характер суб'єкта влади, в якому зливалися в нероздільну цілісність окремі індивіди, громада та навколишні природні явища. Становлення же номінативного ладу виступало мовним продовженням виокремлення з громади індивідуальних носіїв влади, поступово забезпечуючи їх величезним вербальним арсеналом і організаційно-комунікативних, і маніпулятивних знарядь управління суспільством.

Значно зміцнюючись на сучасному етапі історичного розвитку, цей процес «владної» трансформації мови надає постмодерністам об'єктивне підґрунтя уподібнювати мовну діяльність законодавчій владі та звертати увагу на латентний характер владних потенцій у змісті мовних форм. «Ми недобачаємо влади, прихованій у мові, оскільки забуваємо, що мова – це засіб класифікації і що будь-яка класифікація є засобом пригнічення: латинське слово ordo (Т. Б. – коріння французького терміну ordonnance – припис) має два значення «порядок» і «загроза» – небезпідставно твердить Р. Барт[58]. Між тим, на нашу думку, це твердження потребує уточнення: не у всі конкретно-історичні епохи мова була здатною до вербалізації такої складної аналітично-синтетичної процедури як класифікація. Крім того, напевно, класифікація не може у всіх випадках обов'язково виступати

формою пригнічення, більш справедливо було б казати, що за певних умов вона може трансформуватися в таку форму і причому не лише під впливом іманентної здатності мови до відчуження.

Радше має йтися про те, що владно-політична мова виявляє свій неоднозначний вплив у тісному взаємозв'язку із практичною та ідеологічною діяльністю домінуючих у суспільстві сил. Безпосередньо ініціюючи та керуючи процесами побудови різноманітних соціально-політичних форм, вони об’єктивно змушені проводити відповідну лексичну та граматичну роботу, відбираючи потрібні їм смислові акценти та вміщуючи їх у рамки певних ідейно-ціннісних координат легітимації створюваних організаційно-владних порядків. Здійснювана тим самим уніфікація політичної мови у цілому має неминучий характер, випливаючи не лише з особливих інтересів і цінностей архітекторів суспільного ладу, але і ґрунтуючись на вирішенні управлінсько-політичних завдань, сама природа яких орієнтує на пошук всезагальної міри єдності в розмаїтті суспільного життя.

У той же час із виконанням цього завдання пов'язаний ризик надмірного звуження семантичного поля мови політичних задумів. Адже внаслідок дій творців політичних порядків можуть відсікатися і можливі соціально-корисні інтерпретації, що порушує міру діалогічності та гнучкості соціально-політичного проектування, зумовлює його омертвіння в жорстких мовних схемах. У термінології М. М. Бахтина загроза такого прояву відчуження мови передається за допомогою поняття «авторитарне слово» як особливого мовного утворення, смисловий зміст якого має завершений і однозначний характер, цілковито підпорядкований літері та опирається будь-яким змінам, що випливають зі зміни контексту. Перебуваючи своїм корінням в ієрархічному минулому, обґрунтовуючись посиланням на безсумнівний авторитет влади як такої або конкретних її носіїв, воно нав’язується людині незалежно від міри його внутрішньої переконливості для неї та виключає можливість будь-якої дискусії з приводу свого розуміння.

Домінування авторитарних слів у політичній мові може служити показником її законсервованості, як форми жорсткої фіксації (іноді до окостеніння) смислового простору, колись сформованої, системи владних відносин відповідно до вузьких, часто-густо егоїстичних інтересів правлячих груп. Проте на певному етапі застарілі мовні форми неминуче вступають в антагонізм із духовно-практичною діяльністю людини, наслідком розв’язання якого стають мовні новації. Народжені у вузькому середовищі реформаторів або революціонерів, вони первісно належать до мовного маргінезу і дуже повільно засвоюються суспільством,

Подібна модель ідеального суспільства була сконструйована в «Місті Сонця» Томазо Кампанелли (1568 – 1639) – домініканського монаха, філософа та поета. Виступаючи прости приватної власності, він ще більше зосередився на завданні із подолання людського егоїзму. Вилучаючи всі можливі джерела його появи, запроваджуючи суворі норми колективізації сім'ї, виховання, побуту, встановлюючи авторитарний режим правління філософів-священиків, мислитель непомітно підходив до повного підпорядкування індивіда суспільству, яке нівелювало будь-які індивідуальні відмінності, що, звісно, не узгоджувалося з ідеєю вільної особистості, яка самостійно покладає своє «Я».

Опонентом громадянських гуманістів й утопістів, які випромінювали оптимістичну впевненість у реальності «переробки» людини за зразком незмінної природної досконалості та справедливості, став Ніколо Макіавеллі (1469 – 1527) – політичний філософ і державний секретар Флорентійської республіки, праці якого заклали підвалини індивідуалістично-конструктивістського бачення суспільно-політичних процесів, значно вплинувши на творення громадянсько-буржуазної ідеології державотворення.

В основі макіавеллівської концепції політичного розвитку лежало соціально-філософське вчення, де на відміну від християнської есхатології історія людства зображувалася як підпорядкований Фортуні вічний кругообіг подій: зародження суспільств і держав, досягнення ними вершин могутності, і, нарешті, їхній занепад. У той же час історичні зміни визначаються як об’єктивною необхідністю, так і «доблестю» людини, себто її інтелектуально-вольовими якостями. Вивчаючи досвід минулого та особливості сучасності, вона може значно впливати на характер і спрямованість суспільно-історичних процесів. На тлі цього вирішувалося завдання зі встановлення оптимальної форми замислення нових соціально-політичних порядків. Насамперед, відзначався ризиковий характер цієї діяльності, відкриття нових політичних звичаїв навіть порівнювалося з відкриттям невідомих земель і морів. Зниження ризиків і збільшення шансів на успіх зв’язувалося з можливістю реформатора одноосібно визначати обриси майбутнього ладу, оскільки, найперше, діє історичне правило: «ніколи або майже ніколи не траплялося, щоб республіка або царство із початку отримували добрий лад або ж перетворювалися заново, відкидаючи старі порядки, якщо вони не визначалися однією людиною»[58] і, по-друге, «народ не здатний створити певний порядок, не маючи можливості пізнати своє благо через розбіжності і незгоду…»[59].

Конкретизуючи останній аргумент, Н. Макіавеллі погоджувався з тим, що можливість вільно виносити пропозиції про альтернативні шляхи

архітектурних проектах. Так, Леон Баттиста Альберті в трактаті «10 книг про зодчество» проектує укріплене місто, відгороджене стінами від зовнішнього ворожого світу, всередині якого магістратури оточені стінами від можливих народних хвилювань[56]. У тривалій історичній перспективі всі ці спроектовані стіни недовіри ставали перешкодою історичного поступу, зумовлювали відчуження республіканських форм політичного цілепокладання від суспільних потреб.

Заради справедливості зазначимо, що окремі елементи осмислення шляхів зняття внутрішньої відокремленості міст-республік від власного народу з'являлися вже і у громадянських гуманістів у зв'язку з визначенням засобів обмеження дезінтеграційного потенціалу приватної власності. У вирішенні цієї проблеми вони переважно обирали підхід Аристотеля, як і він, прагнучи подолати крайнощі надмірного багатства та злиднів за допомогою збільшення кількості середніх власників. Але з'являлися ростки і більш критичного ставлення до приватної власності. Наприклад, погляди вже згадуваного Маттєо Пальмієрі еволюціонували від проповіді чесного накопичення багатства до песимістичної зневіри в можливість гармонійно поєднати інтереси власників зі спільними інтересами комуни, яка була висловлена наприкінці його життя в поетичному творі «Місто життя». У подальшому ідейні ростки заперечення приватної власності, поруч із засвоєнням відповідних поглядів Платона проявилися в творах Томаса Мора і Томазо Кампанелли – зачинателів традицій колективістського конструктивізму, авторів утопічних проектів масштабної перебудови суспільства.

Погляди Томаса Мора (1478 – 1535) – англійського гуманіста та державного діяча, формувалися у контексті становлення абсолютної монархії та прискорення соціально-економічного розвитку тогочасного англійського суспільства. У творі «Книжка справді золота і рівно корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і острова Утопія» він різко критикує сучасні йому порядки: королівський деспотизм, нелюдяність законів проти крадіжок і бродяжництва, політику «огородження», яка знедолює тисячі селян та ін. Коріння соціального зла – приватна власність і гроші, що породжують багатство та злидні, злочини та насилля. В цьому світлі сутність державно-політичної організації розкривається «як змова багатих, які думають лише про свої вигоди, прикриваючись іменем та добром держави»[57]. Відповідно в «найкращому державному устрої», що нібито існував на острові Утопія (дослівний переклад із грецької – «нідея»), приватна власність заборонена, виробництво матеріальних благ усуспільнено, всім громадянам приписано працювати, гроші зберігаються лише для цілей зовнішньої торгівлі.

наштовхуючись на опір традиційних мовних схем, масово відтворюваних у стихійному, звичному режимі життя.

Звісно, і у випадку революційно-реформаторської риторики не можна виключати появу «авторитарного» слова, що оформлює монологічну, нерідко антисоціальну волю суб'єктів суспільних перетворень. Але у стратегічній перспективі реалізація сутнісного призначення соціальних реформ і революцій із забезпечення переходу суспільства на новий якісний етап розвитку зв'язана з появою в суспільстві «внутрішньо переконливого слова» та його масовим засвоєнням. За М. М. Бахтиним, це «сучасне слово, слово народжене в зоні контакту з незавершеною сучасністю, або осучаснене; воно звертається до сучасника і до нащадка як до сучасника…»[59]. Тобто виявляється, що виконувати функцію прилучення до майбутнього, слову вдається остільки, оскільки воно має незавершену смислову структуру, відкриває нові значення у тільки-но виникаючому контексті, здатне зсередини організовувати внутрішній творчий процес людини. У найбільш же глибинному плані це слово, на нашу думку, можна охарактеризувати його адекватністю потенційним та актуальним змінам практики та повсякденного життя якомога більш широких верств населення. У цій якості воно виявляється носієм ідеальної матриці соціально-політичного проектування як діалогу, де роль проектувальника полягає в ініціації колективної самодіяльності населення із розробки та практичного втілення того чи іншого проекту покращення суспільно-політичного життя.

Окреслений неоднозначний внутрішній потенціал мови, образно кажучи, подвоюється у зв'язку з винаходом писемності. Почавши з піктограмних повідомлень (малюнків тих або інших подій або предметів), викарбуваних на тих або інших природних об'єктах (каміння, кістки, шкіра та ін.), людина поступово створила умоглядні спочатку ідеографічні і, кінець-кінцем, фонетично-абеткові системи, відтворювані на спеціальних більш зручних носіях (від папірусу, глиняних табличок, пергаменту до фабрично виробленого паперу) за допомогою спеціального приладдя (від чорнильниць і пір'їв до типографського друку). Долаючи просторово-часову обмеженість усного мовлення, забезпечуючи утворення величезного банку інформації, в якому окрема особистість має можливість засвоїти колективний досвід, а сучасна генерація ніби зустрічається з минулими поколіннями, писемність навіть і у своїх найдавніших примітивних формах забезпечувала сприятливі умови для якісного стрибку в еволюції духовної діяльності і, зокрема, для становлення соціально-політичного проектування. Але цей позитивний вплив не здійснювався прямолінійно.

Річ у тім, що колись створені системи писемних знаків демонстрували набагато більшу інерційність порівняно із народним усним мовленням. Якщо друге виявлялося ближче до практичної діяльності якнайширших мас, відтворюючись у серії повсякденних короткочасних «повітряних», звукових актів, то перші, «прив'язані» до більш жорстких матеріальних носіїв, здатні зберігатися і поширюватися в незмінному вигляді на величезні просторові і часові відстані, були набагато менш залежні від стихійної масової практики свого відтворення. Звісно, остання зберегла свою силу і тут, але ця сила віднині могла реалізуватися лише через породження стихійних інтерпретацій і тлумачень колись написаних текстів.

Однією із перших корінних трансформацій, що затягнулася на тисячоріччя та забезпечувала переборення «зайвої» консервативності писемності, стало її поступове наближення до усного мовлення, а через нього, врешті-решт, і до духовно-практичної динаміки суспільно-історичного процесу. Першим вирішальним кроком було зняття безпосередньої чуттєвості зорового сприйняття піктограми ідеографічними системами, в ході еволюції яких малюнки все сильніше абстрагувалися та поступово губили сліди зображувальної умотивованості, перетворюючись в ієрогліфи – знаки з чітко нормованою каліграфією та широким спектром значень: від конкретних предметів до абстрактних уявлень.

Побудовані на знаковому позначенні окремих словотворень, ідеографічні форми виливалися в дуже громіздкі системи, складені з тисяч ієрогліфів, що мали умістити у себе накопичене багатство усного мовлення. Проте якими б величезними вони не ставали, вони завжди відставали від реального життя, стаючи перешкодою на шляху формування нових уявлень і понять. На застиглість мовного простору, що утворюється в такий спосіб вказував Г. В. Ф. Гегель, підкреслюючи, що фіксовані знаки допускаються для чуттєвих предметів, але «стосовно до знаків духовної сфери хід утворення думок, поступальний логічний розвиток тягнуть за собою зміни поглядів на внутрішні відношення думки і тим самим на їх природу, так що в зв'язку з цим виявилося би потрібним інше ієрогліфічне визначення знаків»[60]. І, справді, історія ідеографічних систем свідчить, що їх еволюція пов'язана з прогресуючою знаковою диференціацією, зокрема, за допомогою введення складених фонетичних ієрогліфів, мета яких – наблизитися до реалій усного мовлення. Але у кінцевому підсумку все це визначало надзвичайне ускладнення цих систем (так, нині для того, щоб засвоїти китайські соціально-політичні тексти людина повинна опанувати, як мінімум, 5-6 тисячами ієрогліфів).

таких законів і забезпечення їх виконання і складає головне завдання держави.

Розкриваючи найкращий механізм законодавчої діяльності, Маттео Пальмієрі (1406 – 1475) певною мірою наслідував античне визначення справедливості як міри відповідності божественним законам, закладеним до природи явищ і предметів світу. Якщо природні закони незмінні, то людським установленням властиво застарівати через мінливість суспільного життя. Тому, враховуючи нові обставини, час від часу узвичаєні статути можна і треба переглядати, узгоджуючи їх з вимогами природної справедливості. У будь-якому разі соціальна природа людина вимагає, щоб законодавчі нововведення не суперечили благу суспільства. Отже, коли деякі державні діячі на догоду собі або окремим можновладцям ухвалюють неправедні рішення всупереч волі більшості, то вони порушують природні закони і повинні відповідати за це перед громадою. На питання про конкретні механізми цієї відповідальності та попередження ексцесів приватної сваволі відповідь надавалася переважно в етичному ключі. Дороговказ вдосконалення республіки, передусім, убачався в належному моральному вихованні громадян.

У той же час можливість актуалізації внутрішніх резервів демократичного розвитку пополанської комуни на шляхах зняття її відчуження від безправних міських низів (найманих робітників, учнів цехових майстрів, слуг) не розглядалася. Врешті-решт, ідея демократичного законодавства не реалізувалася послідовно. Коли використовувалося поняття «більшість», йшлося не про фактично більшу частину городян, але переважно про середні підприємницькі верстви, із збільшенням добробуту та багатства яких і зв'язувалося зростання могутності політичної спільноти. Крім того, переймаючись майже в дусі Платона проблемою забезпечення компетентності політиків, Маттео Пальмієрі писав: – «Безглуздо, якщо швець став би давати поради, як складати закони, як здійснювати керівництво республікою або в який спосіб вести війну – всі ці важливі справи вимагають освіти та досвіду – медики мають робити свою справу, ковалі – свою»[54]. Проблема же подолання політичного неуцтва широких мас лишалася без розв'язання.

Незавершеність громадянсько-гуманістичних ідей ренесансних мислителів також полягала в тому, що для багатьох із них був характерний місцевий, локальний патріотизм. Наприклад, у «Діалозі про свободу» Аламанно Рінуччіні (1426 – 1499) поруч із нищівною критикою внутрішніх ворогів Флоренції – олігархії та тиранії, згадуються і зовнішні – і це не лише чужоземні держави, але і найближчі італійські міста[55]. Просторово система відчуження пополанської республіки – всередині від плебсу, а ззовні від інших італійських громад – закріплювалася в

Поряд із концепцією М. Кузанського становленню конституційно-ліберальних засад соціально-політичного проектування сприяла розробка громадянського гуманізму – популярного напрямку ренесансної етично-політичної думки, родоначальниками якого вважаються такі мислителі як Салютаті Колюччо, Леонардо Бруні, Матео Пальмері, Аламано Рінуччині та ін. Більшість із них займала керівні посади у Флорентійській республіці і була заклопотана пошуком конкретних шляхів її збереження та зміцнення.

Відзначимо, що ще до появи громадянських гуманістів Флоренція мала неабиякий досвід республіканського врядування з елементами конституціоналізму. Місто здобуло незалежність вже у ХІІ ст. Згодом у ході завзятої і тривалої боротьби пополани (місцеві підприємці) перемогли нобілів (феодальну аристократію). У результаті була встановлена «пополанська» республіка, закріплена чисельними статутами, серед яких найважливішими стали «Установлення справедливості». Ухвалені в 1293 р., вони закрили доступ феодальних магнатів до державного управління та сформували систему врядування, в якій влада належала середнім торговельно-ремесленним верствам, зорганізованим у «старші» та «молодші» цехи. Подолання внутрішніх феодальних перешкод і сприятлива зовнішня кон'юнктура зумовлювали прискорення економічного розвитку Флоренції, де вперше зародилося мануфактурне виробництво та були створені одні з перших загальноєвропейських банків. Республіка поступово зміцнювалася, її політичний вплив поширювався на сусідні території та міста. Разом із тим, мірою концентрації економічного багатства в руках окремих буржуа, виникали потужні олігархічні тенденції, що порушували республіканські порядки. Крім того, загострювалися конфлікти між підприємцями та найманими робітниками (наприклад, повстання «чомпі» 1378 р., яскраво описане Н. Макіавеллі)[53].

У відповідь на ці бурхливі історичні процеси, що зсередини підточували Флоренцію, і народжується громадянський гуманізм, прибічники якого розвивали аристотелівське розуміння людини як соціальної, політичної істоти, обґрунтовували ідеал громадянського служіння в ім'я суспільного блага. Відповідно вони критикували середньовічну апологетику аскетичного самітництва, вказуючи на те, що часто-густо в турботі про особисте врятування людини забувають про її громадянське призначення. Найбільш повно здійснити останнє, а, значить, реалізувати суспільну свободу можливо в республіці, яка надає всім індивідам рівні права на участь у вирішенні спільних справ. Встановлення республіки можливе за допомогою запровадження справедливих законів, обов'язкових для всіх громадян незалежно від їх походження. Видання

Інерційність ідеографічної писемності робить її ідеальним засобом для відтворення консервативних соціально-політичних проектів. Крім того, вона відповідає авторитарним тенденціям, з одного боку, зумовлюючи відчуження від процесу замислення майбутніх політичних порядків народних мас, які не мають змоги опанувати ускладненого ієрогліфічного письма, а, з іншого – заважаючи оперативним політичним комунікаціям – у зв'язку з обмеженістю застосування друкарських технологій для масового тиражування ієрогліфічних видань. У той же час дистанція між ідеографічною системою та усним мовленням із точки зору соціально-політичного проектування має певні плюси, оскільки вона дає можливість піднятися на всезагальний рівень над діалектичними відмінностями окремих регіонів у такий спосіб сприяючи інтеграції суспільства в політичну націю. Наприклад, у Китаї представники деяких областей розмовляють на настільки відмінних діалектах, що вони можуть порозумітися між собою лише за допомогою ієрогліфів. Але, незважаючи на це, навіть тут, в зоні найвищої в світі укоріненості традицій ідеографічного письма, урядовці змушені допускати імплементацію фонетично-абеткової системи, зв'язуючи з цим вирішення проблеми неграмотності широких верств населення (зокрема, йдеться про діяльність у КНР спеціального комітету з реформування китайської писемності).

Переможне крокування світом фонетично-абеткової форми письма, розпочате з часів фінікійців, з якими зв'язують її винахід, зумовлюється тим, що, виростаючи з різноманітних спроб зняти неповороткість ідеографічних систем на шляху виокремлення більш універсальних мовних одиниць (наприклад, запроваджуючи так зване складове письмо), воно дійшло до знакового позначення окремих звукових знаків слів усного мовлення, зробивши в такий спосіб само усне слово предметом рефлексії. Відповідно виникла дуже гнучка система, що закріпила найповнішу міру абстрактної ідеальності мови.

Для соціально-політичного проектування це виявилося справжнім проривом, оскільки полегшувалося сприйняття новацій загальнонародної мови, поширювався доступ мас до участі в політичних комунікаціях і звільнювався грунт для польоту творчого мислення. Відтепер гострий скальпель абстрагування «розрізаючи» синкретичну нероздільність чуттєвого сприйняття речей і явищ, виявляючи загальні зв'язки і доходячи на цій підставі до конкретно-всезагального знання, знаходив адекватні писемні форми вираження конструктивних ідей нових моделей облаштування дійсності. Водночас виникли і нові ризики. Зближення писемності з усним мовленням виливалося в уніфікацію загальнонародної мови, що, звісно, сприяло зміцненню інтегрованості політичного простору та формуванню політичної нації, проте і визначало можливість

національно-мовного гноблення. Крім того, новий рівень абстрактності писемності викликає загострення проблеми розуміння, обертаючись, зокрема, і новим значно розширеним обсягом можливих тлумачень і інтерпретацій текстів політичних документів, що разом із забезпеченням гнучкості соціально-політичних проектів може і розхитувати цілісність процесу їх сприйняття.

У цьому випадку умовою реалізації діалогової сутності соціально-політичної проектної діяльності визначимо відновлення соціально-прийнятної міри єдності писемних, документально-текстуальних форм висловлення, усного народного мовлення, мислення та практики, що уникає панування відчуженої авторитарно-формалізованої «літери» проекту і водночас підіймає і скеровує процес масового духовно-практичного творчого засвоєння проектного задуму. Власне тоді природні мовні системи, в тому числі, в їх письмовому вигляді стають придатним засобом актуалізації діалогічного потенціалу наступної важливої складової перцептуального рівня соціально-політичного проектування – сукупності соціальних норм.

У соціально-філософській літературі під ними розуміють «сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених суспільством, соціальними спільностями чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і в усіх сферах людської життєдіяльності – від суспільства до окремих малих груп, індивідів, сфер життя»[61]. Погоджуючись із цією оцінкою універсальності, всепроникненості соціальних норм, бачимо, що і в галузі соціально-політичного проектування вони відіграють роль вихідних регулятивних засад як на макрорівні (наприклад, у випадку конституційно-нормативного визначення процедури висунення, проходження та ухвалення законопроектів), так і мікрорівні (зокрема, коли моральні норми інтровертуються у відповідні цілі та ціннісні настанови особистості проектувальника).

У той же час місія соціальних норм цим не вичерпується, оскільки виявляється, що для свого практичного здійснення соціально-політичні проекти потребують своєрідного «перекладу» з науково-теоретичної мови на нормативну мову. Тобто для здійсненного соціально-політичного проектного задуму мало бути обґрунтованим і переконливим образом прийдешнього, крім того, він має бути здатним виступити основою розробки нових комплексних нормативних, стійких правил соціальної поведінки та діяльності, запровадження і дотримання яких і уможливлює успішну реалізацію проекту як процесу штучного підйому суспільних відносин на якісно новий, більш прогресивний етап динамічної, «живої»

провідників, так і зростанням могутності національних держав – противників претензій папської курії на всевладдя. Шукаючи шляхи порятунку церкви, він запропонував концепцію гармонії і згоди як істинної основи церковного та суспільно-політичного ладу. Зокрема, доводилось, що не всі декреталії пап й укази правителів стають законами. Силу законів набувають лише ті, з якими погодилася громада, про що свідчить їх перетворення у звичаї – загальноприйняті правила поведінки. По суті, ці міркування розкривали стихійний характер участі народних мас у соціально-політичному проектуванні, які своїми несвідомими або напівсвідомими діями визначають фактичну здійсненність законодавчих проектів. Звідси – виявлялося, що справжнім джерелом законотворчого процесу є воля громади. На тлі цього в розвиток соборних ідей, які висувалися від часів У. Оккама, пропонувався проект Генерального собору, що, як легітимний представник конгрегації віруючих, повинний схвалювати проекти папських декреталій, гарантуючи тим самим гармонію та згоду в християнській спільноті[51].

Практика двох соборів (Констанцького (1414 – 1418) та Базельського (1431 – 1449) виявила конструктивну обмеженість, незавершеність соборної форми обмеження папської влади. Учасники соборів представляли відмінні, нерідко протилежні інтереси національно-феодальних групувань, що заважало створенню єдиної політично згуртованої «соборної» сили в якості стійкої противаги абсолютистським зазіханням папства. Як тільки вдалося вирішити найбільш гострі конфлікти всередині церкви та стабілізувати її становище, була відновлена верховна влада папи, що перестав зважати на рішення соборів і загалом відмовився від них. Водночас соборна полеміка в церкві «вперше окреслила напрями, в яких розвивалася проблема абсолютного та конституційного врядування, і сприяла поширенню того типу політичної філософії, за допомогою якого можна було боротися з абсолютизмом»[52].

Крім того, в міркуваннях стосовно народної згоди як справжньої основи суспільно-політичного порядку можна вловити ідею про зафіксовану в звичаях суспільну волю як форму здійснення закономірної (в термінології Кузанця – божественної) логіки історичного процесу. В подальші сторіччя зазначена думка виливається в соціально-політичному плані у вчення Ж.-Ж. Руссо та І. Канта про народний суверенітет, а в соціально-філософському – у концепцію Дж. Віко та Г. В. Ф. Гегеля про «хитрощі світового розуму». Своєю чергою, перегорнені К. Марксом з «голови на ноги», ці концептуальні положення послужили основою діалектико-матеріалістичного розуміння закономірних засад соціально-політичної проектувальної діяльності – єдності суб'єктивних та об'єктивних, свідомих і стихійних факторів історичного процесу.

цього випливало, що людина володіє свободою творити власне «Я», завжди відкрита новому і ніколи не може вичерпати внутрішнє джерело самовдосконалення. «О, вище і чарівне щастя людини, якій дано володіти тим, що вона забажає, і бути тим, ким вона захоче!» – в захваті проголошує молодий мислитель[49].

Усі ці філософські ідеї, заклики зливалися в потужне ідейно-ціннісне спрямування ренесансної свідомості – «титанізм», в рамках якого сенс життя особистості вбачався у всебічному розвитку її індивідуальності, максимально повній реалізації її сил, енергії і здібностей з метою перетворення навколишнього світу згідно до людських потреб та інтересів. Окреслений соціокультурний контекст не міг не стимулювати активізацію цілеспрямованих спроб проектувально-конструктивного осмислення можливих удосконалень усіх вимірів буття людини, завдяки чому «проектність», себто неперервне творче перетворення дійсності на основі наявного задуму, стає основним способом існування людини нової епохи»[50].

Не стала виключенням і соціально-політична сфера. У формах трактатів, коментарів до античних праць, міркувань і діалогів, художніх творів і поем, описів мандрівок у далекі країни і промов політичних діячів пропонувалися чисельні задуми найкращого облаштування держави та суспільства. Крім того, з титанічного універсалізму мислителів та їх намагань відшукати загальне коріння гармонізації всіх аспектів буття випливало і характерне для цієї епохи вираження конструктивної соціально-політичної думки у межах архітектурного та технічного проектування або, навпаки, соціально-політичні моделі містили в собі архітектурно-технічні ідеї (подібне поєднання зустрічаємо в працях Антоніо Аверліно (Філарете), Леона Батиста Альберті, Френсіса Бекона, Томазо Кампанелли та ін.). При всьому цьому завдання із забезпечення всіх проектних властивостей політичних задумів (конструктивної та функціональної цілісності, діалогічності та завершеності, відповідності та здійсненності), на нашу думку, в епоху Відродження ще не було вирішено. Радше слід вести мову про творення концептуальних передумов подолання звичаєво-авторитарного способу політичного цілепокладання на шляхах відкриття конституційно-ліберальної моделі організації державної влади, обгрунтування необхідності налагодження громадсько-контрольних механізмів зворотного зв’язку між державою і суспільством.

У цьому плані велике значення для формування соціально-політичного проектування, напевно, мали ідеї Миколи Кузанського (1401-1464) – кардинала римо-католицької церкви, автора «соборних проектів» її перебудови, створених у відповідь на глибоку кризу католицизму, спричиненого як моральним розкладом та корумпованістю його

рівноваги. В цьому плані соціальні норми, фіксуючи нову соціально прийнятну міру поведінки та діяльності людини, виконують роль несучих конструкцій запроектованої моделі соціально-політичної організації.

Утілюючи в собі найбільш суттєві проектні ідеї, забезпечуючи їх сприйняття широким загалом, встановлювані в ході проектування, правила, що претендують на статус норми, можна розглядати в якості своєрідного критерію концептуальної глибини проекту. Річ у тім, що набути нормативних властивостей, тобто стати дійсним еталоном, моделлю масових актів соціальної поведінки, спроможне лише те правило, в якому у випереджальний спосіб відображаються закономірності того фрагменту об’єктивної дійсності, трансформація якого проектується. Ідейно-концептуальна та ціннісно-вольова складові проектувального мислення, наповнюючи собою зміст народжуваних конкретно-практичних приписів, і виявляють тут міру своєї відповідності практичним реаліям.

Звісно, що соціальні норми можуть народжуватися і в стихійний спосіб поза специфічної проектної діяльності людини. За умов первісної нерозвиненості цей спосіб був домінуючим, але і тут поява норми не уникала певних духовних зусиль, що були синкретично вплетені у тривалий і масовий процес практичної апробації різноманітних форм суспільної життєдіяльності. Відібрані методом спроб і помилок, найбільші корисні і стійкі з них, відтворюючись у суспільних настроях, уявленнях, ілюзіях, забобонах та ін., більшою або меншою мірою, нехай й за допомогою емоційно-чуттєвих форм сприйняття та освоєння, але все-таки наближалися до відображення певних об’єктивних закономірностей, що і уможливлювало їх трансформацію у звичаї, котрі в цю добу мали вигляд мононорм – недиференційованих стійких правил, в яких зливалися воєдино матеріально-виробничі, релігійні та моральні правила поведінки. Себто, по-суті, творцем перших норм виступало первісне суспільство у нероздільній єдності його міжпоколінних зв’язків, яке, проте, не усвідомлювало себе в цій якості, сприймаючи звичаї як непорушну частину світу, якої слід неухильно дотримуватися, оскільки так було завжди, або тому, що цього вимагають надприродні духовні сили.

Подібна консервативно-сакральна легітимація узвичаєних норм поведінки, з її інтенціями остаточної абсолютності та беззастережності знімала можливі ексцеси індивідуальної сваволі, тим самим, інтегруючи та дисциплінуючи первісний колектив в його боротьбі за виживання. І, водночас, її негативним наслідком було прищеплення людині звички некритично засвоювати колись установлені норми життя, що стримувало розвиток її духовної автономії та самодіяльності. Водночас напевно неправомірно перебільшувати усталеність первісних звичаїв –

зберігаючись у соціальній пам'яті засобами усного народного мовлення, вони по-своєму були відкриті природно-історичним змінам, що, вловлені практичним досвідом, зумовлювали відповідні семантичні зрушення в розумінні, тлумаченні та інтерпретації стародавніх правил. Але, маючи стихійний характер, така адаптація була дуже повільною, часто-густо, відстаючи від змін у специфіці умов прояву та дії тих об'єктивних закономірностей, що колись і викликали до життя ці нормативні встановлення.

Мірою прискорення темпів суспільно-історичного розвитку це розходження ставало все більш відчутним, що стимулювало розвиток конструктивно-духовної діяльності людини, появи у неї прагнення навчитися самостійно та свідомо управляти власним майбутнім. Як наслідок, змінювався і процес виникнення соціальних норм, що все більш підпорядковувався доцільній діяльності людини. На цьому шляху звичаї «все більше поступаються стійким повторювальним формам діяльності, призначення, причини виникнення і необхідність використання яких одержують пояснення, обґрунтування на підставі знань, якими володіє суспільство на певному етапі розвитку, себто традиціям»[62]. Згодом предметом спеціальної уваги стають причини та необхідність перегляду традиційних і створення нових норм, що, своєю чергою, приводить до появи традицій суспільно-політичного нормативного новаторства, найвищою формою яких стають механізми конституційно-правового регулювання законодавчої діяльності.

У той же час досягнення цієї «конституційно-правової вершини» не означало остаточного скасування елементів стихійного механізму виникнення та розвитку соціальних норм. У дійсності вони зберігаються через низку причин. Найперша з них, пов'язана з конкретно-історичною відносністю концептуальної компоненти змісту соціальних норм, її обмеженістю в засвоєнні всієї специфіки дії природно-історичних закономірностей тієї ділянки суспільних відносин, для регулювання яких створюється норма. Друга – стосується неоднорідності ціннісно-вольового наповнення нормативних правил, яка не виключає конфлікту відмінних інтересів і цінностей, різноспрямованості векторів з творення норми та її сприйняття, врівноважена регулятивна дія яких може значно відрізнятися від цілей і намірів проектувальника, тобто мати стихійний характер. І, нарешті, третя причина полягає в недостатньому врахуванні закономірностей розвитку та функціонування самої нормативної форми, що може зумовлювати своєрідну «неадекватність» перекладу мови соціально-політичного проекту на мову норми, коли запроектовані моделі, можливо блискуче висловлені та обґрунтовані в концептуально-теоретичних текстах, проходячи через етапи нормативного оформлення та

проміжку між шанованими, але несхожими текстами вивільнюється простір для затвердження нової індивідуальності»[47].

У такий спосіб здобутки античності не просто механічно повторювалися, але творчо переосмислювалися в дусі обґрунтування антропоцентричного та індивідуалістичного світогляду, згідно з яким людські істоти починають розглядатися не в якості об'єкта творчих зусиль божественного деміурга, а в якості автономних особистостей, які самі здатні до творення нового. Звідси – замість того, щоб творити майбутнє, орієнтуючись на минуле, на канон, людина поступово усвідомлює історичну перспективу як простір проектувальної творчості. Замість віри у вічність, символізованій у готичних соборах, вона починає цінувати земний час як міру власних досягнень. І не випадково, що саме в цей час винаходяться і поширюються механічні годинники. Встановлені на вежах, побудованих у центрах міст, вони символізували динамічний дух епохи, спрямованість людини на майбутні звершення.

Розгортання антропоцентричного сприйняття світу та концептуально-ціннісне оформлення творчо-проектувальних прагнень людини, звісно, не були миттєвими актами. У дійсності вони являли собою тривалі суперечливі процеси, зв'язані зі звільненням свідомості із полону релігійної догматики. Так, звертаючись до Данте Аліг'єрі (1265 – 1321), одного з перших представників італійського Ренесансу, бачимо в його творчості чудернацьке, іноді еклектичне поєднання теології та філософії, релігійного та світського світорозуміння. Поет і мислитель не заперечує вчення про творення всього сущого Богом і в той же час захоплюється людиною як найвеличнішим чудом божественної мудрості. Ґрунтуючись на ідеї про подвійну природу людської істоти, яка є носієм одночасно смертного тіла і безсмертної душі, він розроблює концепцію значущості для людини як ідеального, так і реального земного життя. Визнаючи доктрину про небесне і земне міста, робить із неї висновки щодо припинення втручань церковників у справи держави, критикує католицьку церкву за невідповідність ролі представника світлих сил та визначає ідеальну форму врядування в образі світової римської імперії, правителі якої отримують владу безпосередньо від Бога та прагнуть блага для всіх народів[48].

Згодом антропоцентризм ренесансних мислителів ставав більш виразним. Найбільш послідовно це проявилося в трактаті «Про гідність людини», автором якого був Джованні Пико делла Мірандолла (1463 – 1494). Він чітко і недвозначно обґрунтовує тезу про те, що людина не залучена до ієрархії форм світобудови, визначених Богом, а є самостійним світом, «мікрокосмом», що сполучує в собі земну субстанцію (повітря, вода, вогонь), тваринну (тіло та їжа) і небесну (здатність до пізнання). З

інтересу щодо скасування чисельних звичаїв і традицій феодального партикуляризму, коріння яких сягало часів політичної роздробленості.

Тим самим відбувалася зміна соціальних умов функціонування взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів, урахувати які звичаєво-авторитарні механізми політичного цілепокладання мірою суспільно-історичного розвитку могли все менше. Налаштовані на консервативне відтворення попередніх соціальних порядків, вони поступово переставали відповідати новій більш динамічній громадянсько-буржуазній якості суспільства. Виникала об'єктивна потреба в інверсії суб'єкта та об'єкта державної влади та налагодженні нових способів визначення та реалізації загальнополітичних цілей, більш гнучких, спроможних адекватно відповідати на прискорюване зростання різноманітних форм громадянської і політичної самоорганізації суспільства. Для вирішення цього завдання ставало потрібним подолати потужну інерцію ідеологічних духовно-конструктивних форм попереднього періоду, в такий спосіб, забезпечивши належні суб'єктивні умови відтворення єдності суспільства та держави.

Процес народження громадянсько-буржуазної ідеології державотворення зайняв кілька сторіч, будучи пов'язаний з украй важкою духовною і політичною боротьбою зі світоглядно-ціннісною монополією офіційного католицького віроучення. Зростанню духовного плюралізму значно сприяла фундаментальна технічна новація в галузі опредметнення знань й інформації – винахід книгодрукування. Крім того, важливе значення мало поширення національних мов і, відповідно, поступова втрата латинською мовою домінуючих позицій в освіті, науці та політиці. Взяті разом друкарство і національна мова стимулювали розвиток світських центрів культури та зменшували значення церкви як хранителя духовного багатства. До того ж, вони утворювали і передумови демократизації громадянського і політичного буття, оскільки частково знімали мовні та культурні бар'єри, що заважали широким верствам суспільства брати участь у замисленні політичних нововведень.

Відхід від диктату релігійно-схоластичного світосприйняття розпочався зі спроб реконструювати античні досягнення. Своєрідність ренесансного ставлення до античності полягала у відмові незаперечно наслідувати окремим обраним зразкам давньої культури. Високо оцінюючи багатоманітність античних культурних течій і напрямків, діячі Відродження не ранжували їх на кращі або гірші, відкриваючи в будь-якому з них і переваги і обмеження. Внаслідок цього утворювалася особлива ситуація, де, як відзначає Л. М. Баткін, «у нескінченному переході, в русі через різноманітну спадщину давнини, так би мовити, в

сприйняття нормо-приписів, у таємничий спосіб спотворюються та руйнуються.

Зупиняючись на внутрішніх закономірностях соціальних норм, слід звернути особливу увагу на те, що зорієнтовані на закріплення певної стійкої якості, динамічної міри суспільної життєдіяльності, вони виявляються специфічним втіленням суперечливої єдності дискретності та континуальності суспільного розвитку, де об'єктивні, всезагальні, необхідні, внутрішні, істотні і повторювальні зв'язки (тобто закони) соціальної матерії завжди проявляються в кінцевих формах конкретно-історичних явищ. Саме дискретний, кінцевий, якісно визначений бік дійсності, передусім, і відображається в соціальних нормах, що є природним, оскільки вони опредметнюються в чітко визначених знакових формах, відокремлених від інших явищ світу, та містять ідеальні алгоритми творення цілісних об'єктів у межах наперед заданих кількісно-якісних параметрів. Як такі, соціальні норми володіють значним зарядом соціальної статики, що входить у протиріччя з процесуальним характером об'єктивної реальності.

Схоже протиріччя розгортається і на рівні нормативного «схоплення» проектного мислення, де соціальні норми локалізують найбільш суттєві ходи проектної думки, будучи не в силах передати всю багатоманітність її континуальності. Адже спроба врахувати всі зв'язки і повороти нескінченного ідейно-духовного процесу виливається в зайву конкретизацію соціальної норми, її перевантаженість деталями, що парадоксальним чином замість відтворення цілісної безперервності мислення обертається на зростання дискретності нормативного простору та його відставання від процесуальності дійсності. У який же спосіб у цьому випадку соціальним нормам вдається досить ефективно регулювати динамічні суспільні відносини впродовж тривалих історичних періодів?

Як показує аналіз історичної еволюції норм, відновлення взаємозв'язку між дискретністю та континуальністю соціальної матерії відбувалася шляхом діалектичного заперечення «дурної» нескінченності деталізації змісту нормо-приписів. Цей процес представляв собою суперечливий перехід від синкретичної конкретності казуальних норм, побудованих на закріпленні правил вирішення випадкових, одиничних ситуацій, до «розумної» аналітичної конкретності, або по-іншому, всезагальної конкретності розвиненої нормативної техніки. Створювана за допомогою прогресуючих аналітично-абстрагуючих процедур, проникаючих у сутність суспільно-політичних явищ, ця техніка будується на типізації галузей регулювання та окресленні на цьому тлі всезагальної, істотної, необхідної міри індивідуальної та групової поведінки. При цьому саме на вільну самодіяльність одиничних і особливих соціальних

суб'єктів і покладається функція з подолання абстрактності нормативних типологізацій та їх наповнення конкретною предметністю реальних життєвих ситуацій нормозастосування. У процесі чого вільне, можна сказати, творче освоєння норм може спиратися на процедури інтерпретації та тлумачення або, навіть, безпосередньо на нормативну застережену свободу вибору певної оптимальної моделі поведінки.

Звідси можна побачити, що еволюція соціальних норм кореспондує з процесом реалізації діалогічної сутності соціально-політичного проектування: в своєму сутнісному призначенні соціальна норма виявляється тією мірою суспільного перетворення, дотримання якої гарантує своєрідну гармонічну «зустріч» ініціативи проектанта та самоорганізаційних зусиль інших соціальних суб'єктів, що перебувають у зоні об'єкту запроектованого перетворення.

Технічно функціонування соціальної норми у «діалогічному» режимі, відкритому можливим новаціям та уточненням з боку всіх учасників суспільної співпраці, забезпечується різними ступенями гнучкості її структурних елементів: диспозиції, в якій визначаються характеристики ситуації її застосування та імперативу, що являє собою формулювання вимоги щодо належної міри поведінки підлеглих її дії суб'єктів. Змінюючись залежно від належності до певного різновиду соціальних норм і конкретно-історичної ситуації нормозастосування, ступень гнучкості диспозиції та імперативу водночас має і певні абсолютні якісні межі, за якими норма може втрачати свою діалогічну субстанціональність і, врешті-решт, губити свою нормативність. Так, зайва конкретизація диспозиції та категоризація імперативу є основою появи такого феномену як «мертвонароджена» норма, яка, звісно, може в окремих випадках, навіть, здійснитися в якості індивідуального припису, наказу, особливо якщо вони будуть забезпечені насиллям або маніпуляцією, але ніколи не стане всезагальним і усталеним правилом поведінки, масово відтворюваним протягом тривалого періоду. Своєю чергою, перебільшення міри абстрактності диспозиції та м'якості імперативу має так же згубний вплив: з'являється норма-фантом – розпливчасте, декларативне утворення, яке не спроможне виконати прямої місії з регулювання суспільних відносин, а може лише за певних обставин виступити в ролі однієї з ідеологем – складової маніпулятивного простору.

Серед нормативних систем одну з найбільш «м'яких» регламентацій соціальної поведінки, відкритих думці та корегувальним діям різних суб'єктів, очевидно, представляють моральні норми, до сфери регулювання яких належить дуже широке коло суспільних відносин, пов'язаних з екзистенціальними, смислодуховними засадами соціального

Схожих радикальних висновків доходив Марсілій Падуанський (1280 – 1343). Із концепції про «двоїсту істину» він виводив два різновиди законів: божественні, які мають на меті досягнення вищої благодаті на небесах, і людські, які спрямовані на забезпечення справедливості на землі. Божественні закони висловлені в релігійних книгах і лише ними має опікуватися церква. Людські закони поза її компетенції, оскільки вони творяться народом і виконуються правителями. Обґрунтовуючи ідею народу як законодавця, мислитель посилався на політичну практику італійських міст-держав, що на той час вже мали чималий досвід республіканського врядування[46].

Таким чином, і Уильям Оккам, і Марсілій Падуанський наближалися до межі, за якою наступала секуляризація свідомості від релігійних уявлень і проголошення якісно нових громадянсько-індивідуалістичних принципів організації державної влади. Проте зазначену межу мислителі ще не порушували. Вони зберігали віру в божественне одкровення та легітимізували феодальну монархію, твердячи, що і монарх керує державою на основі божественного права та згоди народу. Відхід від цих уявлень, що знаменував нову добу становлення та розвитку соціально-політичного проектування, було зроблено в наступний історичний період – епоху Відродження та Нового часу. Дослідження цієї драматичної фази проводиться у наступному параграфі.

3.2.2. Конституційно-ліберальний етап розвитку соціально-політичного проектування

Передумови переходу соціально-політичного проектування від фази становлення до фази актуалізації у відносно самостійний різновид проектно-конструктивної діяльності були закладені в добу Відродження та Реформації. У цей історичний період прискорюється розвиток матеріально-виробничої сфери, де стрімко поширювалися чисельні технічні нововведення (в текстильній промисловості, металургії, гірничій справі, суднобудуванні, архітектурі та багатьох інших галузях). Своєю чергою, матеріально-технічний прогрес зумовлював формування нових соціальних суб'єктів, зацікавлених у політичних змінах. Ними ставали підприємці-буржуа, що мірою розвитку виробництва, розгортання мережі торгових зв'язків, комерційної інфраструктури збагачувалися, здобували економічну могутність і, відповідно, все більше тяжилися своїм політичним безправ'ям, закріпленим ієрархічними традиціями феодалізму. Водночас зростали ряди працівників, безпосередньо зайнятих у виробництві та незадоволених традиційними правилами середньовічних цехів, складеними в інтересах міської верхівки. Крім того, поява єдиного ринку сприяла формуванню політичної нації та загальнонаціонального

Проте і помірний томістський консерватизм суперечив інтересам монархів, що прагнули необмеженої влади. У 1309 р. черговий виток політичної боротьби завершився поразкою римо-католицької церкви, що потрапила в залежність від французького короля, який домігся призначення папою свого ставленика та перенесення папської резиденції до Авіньона – міста в Південній Франції. Протягом «авіньонського полону», що тривав до 1377 р., папство співпрацювало з французькою короною і водночас не припиняло втручатися в справи інших держав. У зв'язку з цим виник гострий конфлікт між римськими папами та Людвігом Баварським (1287 – 1347) – імператором Священної Римської імперії, якого за протидію папській політиці було відлучено від церкви. Бунтівного імператора ідеологічно підтримали чимало культурних і релігійних діячів, що перебували в опозиції до авіньонських пап.

Так, Уільям Оккам (пр. 1285 – 1349) дав витончену релігійно-філософську аргументацію незалежності імператорської влади від церкви. Францисканський спірітуал виходив із вирішення давньої проблеми схоластів – визначення природи загальних понять, універсалій. Якщо офіційна церква канонізувала концепцію помірного реалізму, за яким універсалії мали онтологічний статус, існуючи в Божественному розумі до акту творіння, то В. Оккам стояв на позиціях помірного номіналізму, за яким реально існуючими визнавалися лише одиничні речі, а загальні поняття визначалися як результати співвідношення інтенціональної спрямованості свідомості і зовнішньої предметності дійсності.

Розвиваючи цю точку зору, схоласт наближався до розкриття природи проективно-конструктивної активності людини. Зокрема, його вчення про інтенцію підводило до думки про наявність у свідомості атрибутивної здатності конструювати ідеальні об'єкти на шляху синтезу намірів (тобто інтенцій) суб'єкта та об'єктивних можливостей навколишнього світу. Крім того, наводилися аргументи на користь учення про «двоїсту істину»: оскільки ідеї як субстанції не мають дійсного існування, то творення Богом світу – це ірраціональний вольовий процес. Звідси – раціональне пізнання дієво лише в сфері діяльності людини, розум якої самостійно синтезує загальні поняття, в сфері же засвоєння божих одкровень воно безсиле. На цій підставі заперечувалася авторитетність схоластичних інтерпретацій релігійних догматів. Із номіналістичного заперечення загальних понять також випливало, що індивіди передують суспільним установам, а, значить, всі народжуються вільними і за власною згодою підпорядковують себе правителям. Отже, легітимність державної влади визначається не церквою, а народом. І, навіть, легітимність влади папи має визначатися собором віруючих[45].

гуртожитку. Враховуючи неоглядний і суперечливий характер цього предмету, моральні норми надзвичайно важко піддаються суворій формалізації, а, значить, завжди залишають місце для відмінних інтерпретацій, що нерідко взаємовиключають одна одну. У той же час, незважаючи на цю зовнішню крихкотілість, близькість моралі до найпотаємніших пластів людської духовності складає джерело її потужного регулятивного потенціалу. Підтримуючись силою громадської думки та актуалізуючись через акти автономного засвоєння окремою особистістю, вона перетворюється в невблаганні закони внутрішнього духовного світу людини, дотримання яких забезпечується особливим духовно-психологічним цензором – сумлінням. Виходячи з цього, не дивно, що архітектори суспільно-політичних порядків завжди прагнули сполучити теоретико-конструктивну думку з моральними нормами, представивши адекватну власним політичним задумам морально-нормативну програму виховання особистості і суспільства. У зв'язку з цим згадуються слова К. Маркса: – «ідеї…до яких розум приковує наше сумління, – це кайдани, з яких не можна вирватися, не розірвавши власного серця, це демони, яких людина може перемогти, лише підпорядкувавшись їм»[63].

У той же час «приковування ідей до сумління» або, кажучи по-іншому, морально-нормативне вираження проектного задуму, його підсилення моральними аргументами – це завдання, виконання якого зіштовхується із значними труднощами. Насамперед, в світлі низької природної здатності моральних приписів до формалізації виявляється дуже легко порушити ту грань, яка відокремлює загальнолюдську, «живу» мораль, добровільно підтримувану народними масами, від «мертвого» шаблону, що виражає лише вузькі інтереси та цінності окремого соціально-політичного проектувальника. Яскравим прикладом тут може стати здійснювана в окремих країнах (наприклад, деяких сучасних ісламських державах) етатизація релігійної моралі, її своєрідна юридизація, в ході якої морально-релігійні норми перетворюються в політико-юридичні закони, націлені на дріб'язкове регулювання не лише публічних, але і суто приватних, побутових суспільних відношень. Крім того, природна низька ступінь визначеності мови моральних норм може використовуватися і в зворотному напрямку через свідому підміну конкретних теоретичних і практичних дій із покращення суспільного життя абстрактним «моралізаторством», яке, по-суті, може приховувати брак відповідних проектно-конструктивних ідей або загалом бажання щось робити та змінювати (зокрема, кидається в очі значне розходження між нормами «Етичного кодексу будівельника комунізму» та реальною практикою його будівництва в Радянському Союзі).

І все-таки попри зазначені загрози, моральні норми в своєму загальнолюдському вимірі можуть відігравати роль органічного продовження проектів гармонізації соціально-політичного життя. Цьому сприяє філософсько-етична розробка багатьох моральних категорій, поміж яких з політичної точки зору, найбільший інтерес має поняття «справедливість». Результати цієї духовної праці (сформульовані, наприклад, у вигляді «золотого правила моралі» Ісуса Христа або Конфуція), у кінцевому підсумку, відображають закономірний характер взаємозв’язку між інтересами особистості та суспільства і звільнюють простір для розвитку соціально-політичного проектування саме як діалогічного процесу. Відзначимо, що особливо виразно субстанціональну відповідність норм моралі ідеї діалогічної згоди зуміла передати суспільно-договірна традиція пізнання та проектування, вершиною розвитку якої стала філософська експлікація процедури універсалізації моральних норм, проведена І. Кантом та оформлена у вигляді принципу «категоричного імперативу»[64]. У сучасну епоху цей напрямок філософської рефлексії шляхів відновлення взаємозв’язку між індивідуальною, груповою та суспільною мораллю, між публічною та приватною автономією людини як моральної і правової істоти продовжений працями багатьох авторів (насамперед, слід згадати Дж. Ролза та Ю. Габермаса[65]) дає в цілому переконливе висвітлення діалогічних передумов моральних норм, і, зокрема, справедливості в їх зв’язку зі становленням і розвитком проекту правової, демократичної та соціальної держави.

Категорія «справедливість» і є тією площиною, в якій моральні норми перетинаються з правовими, утворюючи єдиний контекст, врахування якого уможливлює вірне розуміння механізмів сприйняття і моралі і права: та чи інша правова норма оцінюється з точки зору дотримання моральних приписів, і, навпаки, останні сприймаються під кутом адекватності праву. Слід наголосити, що цей збіг не є абсолютним, маючи моральний характер, наділяючи найбільш важливі моральні заповіді правовою силою, легітимізуючись моральною ідеєю справедливості, право за низкою параметрів відрізняється від моралі, неврахування чого, наприклад, як у випадку вже згадуваної юридизації релігійно-моральних норм, може мати небезпечні наслідки – виливаючись, по-суті, в ту чи іншу форму ідеологічного фундаменталізму. До речі подібне деструктивне ототожнення моралі і права може викликатися об’єктивною асинхронністю в розвитку моральних і правових приписів, які характеризуються відмінними типами інституційного виникнення, зміни та оновлення.

держави на чолі з римським папою, з чим зв’язувалося припинення війн і поступ всього людства. Майже в дусі Платона передбачалося, що нова держава буде засновуватися на чіткій ієрархії станів, де вищою верствою є клір, далі йдуть – військові, на нижній ланці – селяни і ремісники. Щоб виконати роль духовного і політичного провідника людства, католицька церква повинна була повернутися до первинних християнських ідеалів бідності й аскетизму, подолати внутрішню корупцію та оволодіти знаннями, заснованими не лише на авторитеті релігійних догматів, а також на міркуванні і емпіричному досвіді[43]. Навіть, враховуючи застереження, про те, що крім емпіричного сприйняття зовнішнього світу, існує і внутрішній досвід сприйняття духовних явищ, йшлося про серйозне реформування релігійного світогляду, по суті, перетворення священників у філософів і вчених.

Погодитися з такою радикальною програмою змін католицька церква не могла як із практичних, так і світоглядних міркувань. Прийнятною для неї виявилася філософська концепція Томи Аквінського (1225 – 1274). Він збудував грандіозну релігійно-філософську систему, що синтезувала догмати католицизму та концепцію Аристотеля. Виходячи з ідеї про єдність активної форми та пасивної матерії, устрій Всесвіту уявлявся як ієрархія форм, які низходять від чистого розуму Бога до духовних субстанцій ангелів, а, потім, від них до душ людей, і, нарешті, спускаються до матеріального, тілесного світу. Відповідно до цього суспільство постає як задана Богом ієрархічна цілісність, де піддані повинні підкорюватися правителю, раби слухатися своїх панів, і будь-хто зобов’язаний виконувати свою працю: селяни і ремісники виробляти матеріальні блага, священики – відправляти релігійні обряди і молитися, правителі – керувати діями людей і спрямовувати їх до спільного блага.

Звідси пропонувалася конструктивно та функціонально цілісна модель збереження існуючої розстановки політичних сил у суспільстві, гарантом чого мала стати католицька церква. Зокрема, Тома Аквінський визнавав божественне походження світської влади, в той же час підкреслюючи, що це не значить, що окремі правителі не можуть творити зло, оскільки вони, як і всі люди, мають автономну волю. Отже, державна влада повинна бути обмежена законами, які поділяються на: 1) вічні закони божественного розуму; 2) природні закони як відображення приписів Бога в людському розумі (право на самозбереження, продовження роду); 3) людські закони, що охоплюють звичаєве право; 4) закони одкровення, висловлені в Біблії. Церква мала гарантувати дотримання цих законів, виносячи авторитетні судження та оцінки у випадку їх порушення правителями[44].

На практиці подібні ідеї втілювалися в різноманітних політико-правових формах обмеження влади королів. Деякі з них в майбутньому використовувалися як прообрази конституційного врядування. Так, в 1215 р. англійський король Іоанн Безземельний, зазнавши поразки в боротьбі з повсталими баронами, був змушений підписати Велику хартію вольностей, яка гарантувала дотримання монархом законів, привілеїв і свобод «народу» – феодалів і купців. Відновлена в ході англійської буржуазної революції, вона і сьогодні діє як основоположний конституційний акт Великобританії. Звісно, це не значить, що середньовічній соціально-політичній конструктивній думці вдалося зрівнятися із сучасністю. Насправді, старовинна форма Хартії мірою історичного розвитку поступово наповнювалася якісно іншим ідейним змістом, що долав станову і теологічну обмеженість «тираноборчих концепцій».

Крім перших «конституцій» формуються станово-представницькі установи – прототипи майбутніх парламентів. У середньовіччі вони не мали всієї повноти законодавчої влади, а виступали радше дорадчими органами, що скликалися королем, для затвердження важливих політичних рішень, законів, вотування нових податків. До участі в їх роботі допускалися представники лише дворянства, духовенства і заможних городян. Створення станово-представницьких установ перетворювало короля у верховного політичного арбітра і сприяло утворенню централізованих національних держав.

Марність зусиль церкви зупинити цей процес змушувала її ідеологів переглядати обґрунтування політичних претензій папської влади. Крім того, потреба в ідеологічному оновленні актуалізувалася мірою змін у суспільній свідомості, що відбувалися в XI – XIII ст. У цей період тривалі хрестові походи на Близький Схід, реконкіста в Іспанії зумовили більш близьке знайомство з арабською культурою, в якій зберігалися і творчо розвивалися здобутки античних учених і філософів. Через арабські джерела в Західній Європі поширюються енциклопедичні праці Аристотеля, що викликали сплеск інтересу до науково-теоретичних методів пізнання та конструктивно-діяльного освоєння як природного, так соціального світів.

Зазначений духовно-культурний контекст відобразився в соціально-політичному задумі Роджера Бекона (пр. 1214 – 1292). Монах-францисканець був прибічником розвитку практично-орієнтованого знання, критикував умоглядність і авторитаризм схоластичних учень, бажав зняти ці недоліки, розкриваючи природу духовних субстанцій шляхом емпіричного спостереження тілесних явищ. Із таких позицій розроблялася утопічна ідея щодо створення світової християнської

Адже на відміну від моральних норм, в актуалізації яких переважають елементи стихійності соціальної самоорганізації, проявленню правових норм у суспільному бутті властива набагато більша міра зовнішньої штучності. Власне, будучи формально визначеним у письмових текстах, володіючи якістю логічно диференційованої стрункої системи, гарантуючись механізмами державного примусу, право є найбільшим повним нормативним втіленням державно-владних засад суспільного гуртожитку та оптимальною формою соціально-політичного проектування, дозволяючи гарантовано впорядковувати суспільні відносини відповідно до заздалегідь визначеного задуму. Тісний зв'язок права з активністю органів державної влади може створювати ілюзію однозначної підпорядкованості правових норм монологічній волі державного організму. Зокрема, саме такі погляди характерні для прихильників позитивістської концепції права, які зводять джерело останнього до волі державного законодавця. Насправді це, звісно, не так, оскільки право – це не лише вираз життєво важливої міри зобов'язань соціальних суб'єктів, але, насамперед, не менш життєво важливої міри суб'єктної свободи, яка, так чи інакше, знімає абстрактність правових норм. У зв'язку з цим юридизація моральних норм, гарантування їх виконання державною силою виступають і засобом вихолощування нормативного значення моралі, і одночасно засобом спотворення правових норм у знаряддя авторитарно-бюрократичного управління.

Саме в праві знаходить свій найвищий формалізований вираз діалогічний потенціал еволюції соціальних норм, закономірна тенденція зі встановлення конкретно-всезагальних правил відтворення єдності в багатоманітності суспільної дійсності. Це спрямування знаходить своє втілення у принципі правової рівності, що виступає всезагальною мірою, дотримання якої гарантує діалогічну відкритість соціально-політичного проектування потребам, інтересам і цінностям всіх соціальних суб'єктів. «Правова рівність – це рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Право розмовляє і діє мовою та засобами такої рівності і завдяки цьому і виступає як всезагальна і необхідна форма буття, виразу та здійснення свободи в спільному житті людей» – підкреслює В. С. Нерсесянц[66]. Іншими словами, внутрішня логіка правової норми – це логіка рівності або єдності в свободі, розгортання якої закономірно зумовлює ідею законності, тобто рівності всіх громадян перед законом незалежно від їх соціального статусу або місця в ієрархічній системі державної влади.

Крім цієї внутрішньої характеристики правових норм, що ґрунтується на відображенні взаємозв'язку особистісних і суспільних інтересів як закономірності суспільно-політичного розвитку, відносна самостійність

права від держави визначається особливостями його зовнішнього існування. Об'єктивуючись у спеціальних знакових формах (особливих текстах) правові норми відокремлюються не лише від інтересів і бажань окремих осіб, але й від волі законодавця, який на певний період (принаймні до часу ухвалення нової правової норми) виявляється зв'язаний результатами власної правотворчості.

Урешті-решт, всі ці властивості права і визначають набуття соціально-політичним проектуванням конституційно-правової форми, за допомогою якої утворюється всезагальний нормативний масштаб рівної свободи у відносинах між державою і громадянським суспільством. Кажучи по-іншому, одержує максимально широкий розвій ідея рівноправних відносин між державною владою та громадянською самоорганізацією населення, за яких неминуча обмеженість, одномірність соціально-політичної проектної ініціативи політиків, представників держави має зніматися вільною самодіяльністю недержавних соціальних суб'єктів.

Звісно, досягнення конституційно-правової вершини нормативного розвитку не може в цілому зняти проблему відчуження соціально-політичного проектування від суспільства, оскільки, позначена нами, діалогічна субстанція конституційного процесу здійснюється лише за умови відповідної конкретно-історичної якості нормативних правових текстів, міри їх відкритості процесуальності дійсності. Але, як і для всіх норм загалом, їх життєдайна гнучкість не безмежна, а їх особлива документально-письмова форма опредметнення і своєрідного відокремлюючого звільнення від ексцесів індивідуального та групового егоїзму може легко обертатися на омертвіння та відчуження від органічного плину життя. Можливий вихід, напевно, слід шукати на шляхах забезпечення єдності правових і моральних форм нормативного вираження соціально-політичної проектної думки. Мораль виявляється набагато ближче до реального повсякденного життя, а ідеологічно-моральні революції завжди передують політико-правовим. Звідси правові норми можуть знімати свою бюрократичну застиглість, убираючи в себе нові моральні орієнтири як підґрунтя для нових інтерпретацій і тлумачень, створення нових правових форм реалізації внутрішньої і зовнішньої свободи людини. Своєю чергою, універсалізуюча сила принципу правової рівності може розглядатися як основа для зняття крайнощів морального партикуляризму та відновлення гармонійної єдності загальнолюдських, групових і індивідуальних моральних цінностей. Завершуючи на цьому аналіз провідних рівнів механізму соціально-політичного проектування, переходимо до наступного розділу.

конкретні політичні засоби досягнення цієї мети – союз церкви та держави, де друга повинна служити першій, і насилля над інакодумцями, яке не є злом, якщо застосовується з благими намірами, так виправдані дії батька, який б'є неслухняних дітей, і бога, який карає грішників стражданням.

У подальшому провідники католицизму (римські папи Григорій VII (пр. 1021 – 1085), Інокентій III (1160 – 1216) та ін.), відштовхуючись від уявлення про «два міста», розробляли концепцію «двох мечів», за якою суспільство знаходиться під подвійним управлінням: церква здійснює духовну владу, а держава – світську. Доводилося, що первісно обидва «мечі» були доручені Христом церкві, і лише згодом вона передає один із них, що символізує світську владу, королям та імператорам, які, отже, повинні служити їй[41].

Зазначені погляди мали суперечливі наслідки для суспільно-політичного розвитку. З одного боку, вони сприяли певному упорядкуванню відносин держави та суспільства, до певної міри обмежуючи свавілля феодальних володарів. З іншого – з певного часу вони перетворювалися на ідеологічну зброю нейтралізації спроб монархів відновити централізовану державу, тим самим, перешкоджаючи задоволенню нагальної суспільної потреби в утворенні єдиного політичного простору.

Проте в XIII – XIV ст. королям поступово, крок за кроком вдавалося долати опір своїх противників і відновлювати колись втрачені політичні позиції. Підґрунтя цих успіхів – відповідність інтересів короля потребам нових соціальних сил, що виходили на арену політичних змагань. Передусім, постійно зростала кількість міст та їх розміри. Городяни (ремісники, купці) були зацікавлені в сильній королівській владі, з якою вони зв'язували захист від зазіхань місцевих феодалів та формування національного ринку. Крім того, королів підтримували чисельна група дрібних і середніх феодалів (дворянство, рицарство), що зазнавали утисків з боку магнатів.

У ході жорсткої політичної боротьби королі порушували привілеї, майнові інтереси великих феодалів, і, зокрема, католицької церкви, що на той час вже стали традиційними і гарантувалися нормами звичаєвого права. Допускалися і різні ексцеси королівського свавілля. В цьому контексті ідеологічна боротьба прийняла новий оборот, зв'язаний з розробкою ідеологами церкви і магнатів (наприклад, Іоанном Солсерберійським (? – 1180) «тираноборчих концепцій», що обґрунтовували права підданих позбавляти влади світських володарів, які не дотримуються церковних канонів і законів народу, під якими розумілися його звичаї[42].

сумнівів та єресі. Але відмова від філософського осмислення постулатів віри обеззброювала релігійних діячів і прирікала їх на неминучу поразку в ідеологічній боротьбі з опонентами, які, переконуючи суспільство в своїй правоті, зверталися і до ірраціональних релігійних почуттів, і до розуму. Тому найбільш далекоглядні захисники християнського віроучення не просто відкидали філософію, а прагнули підпорядкувати її інтелектуальну енергію релігії. Рухаючись у цьому напрямку, вони наближались, зокрема, до освоєння природи проектувальних потенцій свідомості через призму теоцентризму, релігійно-філософського пізнання закономірностей творчої активності Божественного розуму. Перегорнуті з «голови» на «ноги», результати роздумів середньовічних мислителів могли відігравати роль теоретичних передумов соціально-політичного проектування.

У цьому плані велике значення мали праці Августина Аврелія (Блаженного) (354 – 430), який переосмислив у дусі християнства концепцію Платона про ідеї, інтерпретувавши їх як думки творця перед актом творіння. Бог, створивши світ, винайшов і час як міру зміни всіх речей, що неодмінно тягнуть їх до загибелі. Сам Бог непідвладний часові, втілюючи в собі нерухому вічність. Виходячи з цього, проводилося, відмінне від античних уявлень, бачення історії суспільства як чергування шести епох, що мають завершитися кінцем світу. Як ключ розуміння внутрішньої логіки божественної волі, яка керує історичним процесом, висувалася концепція боротьби двох міст: небесного і земного. Перше місто складається з людей, які живуть заради плоті, другий із людей, які бажають жити за духом. Звідси «два міста створені двома родами любові: земної – любові до себе, що доведена до зневаги Бога, а небесний – любов'ю до Бога, що доведена до зневаги самого себе»[40]. В реальному житті вказані міста змішані і будуть остаточно відокремлені один від одного лише після Страшного суду, на якому «небесні» громадяни отримають вічне блаженство, а «земні» будуть передані на вічні муки. У цілому в історичному процесі визначалося поступове подолання сил зла і вдосконалення моралі, підкреслювалося, що сили світа посилюються в зв'язку із заснуванням церкви, яка повинна перемогти світ диявола, звернувши все людство до християнства.

Таким чином, була сконструйована лінійно-есхатологічна модель історії, що руйнувала давні настанови на ідеалізацію минулого, циклічне сприйняття історичних змін. Незважаючи на фаталістичні висновки про попередню заданість історії людського роду Божим промислом, особистість переорієнтовувалася на майбутнє, активізувалося її прагнення досягти запланованих цілей. Перед віруючими і церквою ставилося конкретне завдання з реалізації універсалістських претензій християнства на землі, забезпечення єдності всього людства у «Христі» та визначалися

РОЗДІЛ 3
ЗАКОНОМІРНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОЕКТУВАННЯ

Ґрунтуючись на результатах дослідження, викладених вище, для розкриття теми розділу:

– обґрунтуємо взаємозв'язок суспільних потреб і державних інтересів як закономірність розвитку соціально-політичного проектування;

– визначимо особливості дії цієї закономірності на різних етапах історичного розвитку.

До розв'язання цих завдань і переходимо.

3.1. Взаємозв'язок суспільних потреб і державних інтересів як закономірність розвитку соціально-політичного проектування

Нагадаємо, що неодмінними рисами будь-якого закономірного взаємозв'язку явищ є об'єктивність, суттєвість, загальність, повторюваність, необхідність. Звідси нашим першим кроком має стати пошук відповіді на питання: чи є взаємозв'язок суспільних потреб і державних інтересів суттєвим, себто таким, що відображає істотний бік державно-політичного цілепокладання? Своєю чергою, відповідь на нього залежить від того, яку стратегію розкриття сутності держави ми оберемо.

До нашого часу зберігається класовий підхід, згідно з яким сутність державної влади полягає в артикуляції і захисті потреб й інтересів економічно найбільш потужних класів[1]. При цьому суспільним потребам відводиться підпорядкована роль: вони реалізуються рівно тією мірою, якою відповідають інтересам правлячих груп. У світлі цього держава зображується як неминуче зло, а стратегічне майбутнє суспільства зв'язується з її поступовим зникненням і відповідним звільненням соціального простору для вільного розвитку недержавних форм усвідомлення і реалізації суспільних потреб.

Варто погодитися, що класова, групова складова і справді має суттєвий характер для державного організму, визначаючи специфіку його виникнення, функціонування та розвитку. Водночас, на нашу думку, перебільшення її ролі загрожує порушенням діалектичної єдності всезагального, особливого та одиничного, нехтуванням інтегративно-цивілізаційною місією держави. Відтак акцентування вузькокласового призначення державної влади може виступати підґрунтям для інтерпретації зв'язку між суспільними потребами та державними інтересами як суто зовнішнього, інструментально-службового. Певною мірою пояснюючи чисельні історичні факти соціального відчуження

держави, зазначена точка зору проте дає досить мало для розуміння процесу відновлення єдності державної влади та суспільства, що попри значні відхилення, але все-таки відбувається і навіть посилюється мірою суспільно-історичного поступу.

Знімати ці питання вдається прибічникам протилежного бачення сутності держави як особливої політичної форми існування та розвитку суспільства, спрямованої, передусім, на задоволення загальносоціальних потреб й інтересів[2]. На цій підставі зв'язок між суспільними потребами і державними інтересами оцінюється як внутрішній і суттєвий, такий, що забезпечує поступальне наближення державно-політичних механізмів цілепокладання до освоєння процесуальності суспільного життя.

Разом із тим у крайніх формах цей погляд, допускаючи ігнорування соціально-групової, класової специфіки здійснення державної влади, може губити розуміння діалектичного характеру єдності суспільних потреб і державних інтересів, закономірним наслідком чого стає механічна редукція першого до другого. Звідси формуються ризики теоретичної легітимації надмірної етатизації соціального буття, коли «державне» стає синонімом «суспільного», а до сфери державних інтересів потрапляють усі питання функціонування та розвитку суспільства від дійсно суттєвих до дрібних і випадкових (наприклад, у дусі «філософського проекту «Замкненої торговельної держави» Й. Г. Фіхте)[3]. Кінець-кінцем, усе це завершується фактичним запереченням загальносоціальної сутнісної складової держави, коли під вивіскою реалізації суспільних потреб розгортається свавілля правлячих груп й особистостей.

Зменшенню подібних ризиків, на нашу думку, має сприяти розробка діалектичного підходу до визначення сутності держави, за яким її влада, з одного боку, координуючи суперечливу взаємодію особистих, соціально-групових інтересів, сприяє реалізації суспільних потреб та інтересів, а з іншого – маючи якість відносно самостійної політичної організації, виражає інтереси пануючих особистостей і соціальних груп, забезпечуючи, тим самим, проникнення їх одиничності та особливості зі всіма позитивними і негативними аспектами в процес встановлення та реалізації загального. Відповідно до цього державний інтерес виявляється внутрішньо пов'язаний як з потребами соціального організму, так і з потребами домінуючих соціальних груп.

Підкреслимо, що на відміну від вузькокласової точки зору вирішальна роль у цьому трикутнику відводиться саме суспільним потребам, що проявляють себе в якості провідної рушійної сили соціально-політичного розвитку як кінцевий підсумок тривалого і суперечливого процесу зняття особливої та одиничної обмеженості

церковні досягнення демонстрували неабиякий рівень проектно-конструктивних вмінь. Напевно найбільш очевидними їх проявами стали величні готичні собори, що будувалися протягом десятиріч, а інколи і сторіч за єдиними архітектурними проектами, та відігравали роль символічних моделей здійсненності ідеалів горнього світу. «Великі собори Європи своїми шпилями, які швидко поривалися у височінь, і контрформами, що пливли у повітрі, своїми подовженими вигнутими арками уособлювали динамічний дух руху вгору, виражали відчуття досягнення живого втілення найвищих цінностей»[39].

У соціально-політичному вимірі проектно-конструктивний потенціал християнської релігійної свідомості проявився ще в ранніх спробах визначити шляхи здійснення ідеалів соборності, братерства та рівності на землі. Звісно, після того як церква уклала альянс із державою, критична сторона християнського віроучення була прихована в тіні, а на передній план постало догматичне освячення наявного суспільного ладу, чинних відносин державної влади. Між тим, коли це було потрібно, особливо під час конфліктів зі світськими феодалами, церковники могли «забути» про тезу «будь-яка влада від Богу», проголошену апостолом Павлом у «Посланні до римлян», а натомість «згадати» порівняння держави з «великою розбійничою шайкою», зроблене св. Августином. Крім того, далеко не всі віруючі, серед яких були представники всіх верств, в тому числі, пригноблених і безправних, погоджувалися з інтерпретацією догматів християнства в дусі виправдання земних порядків. Уже в часи Римської імперії з'являються різноманітні єретичні секти (монтаністів, донатистів тощо), налаштовані проти офіційної церкви, її співпраці з державною владою, проникнуті есхатологічною, месіанською і хіліастичною вірою в близький кінець світу, повернення Христа та перемогу Божественної справедливості на землі. Подібні погляди сповідували і численні єретичні течії Середньовіччя (богомилів, катарів, іохамістів, амальрікан та ін.).

Суперечки щодо правильного розуміння догматів зумовлювали виникнення і розвиток християнської релігійної філософії, однією з центральних проблем якої стає співвідношення віри та розуму. Вирішуючи її, частина богословів наголошувала на принциповій несумісності першої і другого. Ще Тертуліан (155/165 – 220/240), апологет християнства римської епохи, сформулював кредо: «вірю, бо абсурдно», протиставляючи ірраціональну природу вихідних постулатів віри, зафіксованих в одкровеннях, мудруванням язичницьких філософів античності. В аналогічному дусі окремі середньовічні теологи (Петро Даміані (1007 – 1072), Бернар Клервоський (1091 – 1153) та ін.) виступали проти спроб раціонально осягнути волю бога, вбачаючи в них джерело

унормування латинської мови тощо). В центрі просвітницького руху знаходилася «Академія» – невеликий гурток імперських інтелектуалів (Алкуїн, Ейнгард, Ангільберт, Теодульф та ін.), що виконали неабияку працю із засвоєння та переосмислення в християнському дусі античних досягнень із філософії, політики та юриспруденції.

У той же час порівняно з римською імперією держава Карла Великого не мала стійкого характеру. Якщо перша спиралися на рабовласницьке товарне виробництво та розвинені відносини товарного обміну, що тісно зв'язували між собою величезні території, то друга не мала під собою такого підґрунтя, виростаючи в епоху закріпачення селян, затвердження натурального аграрного господарства та відповідного послаблення соціально-економічних зв'язків між окремими регіонами. За цих умов імперська модель відтворення взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів переставала спрацьовувати, по суті, перетворюючись у консервативну утопію. Будучи не спроможна протистояти потужним відцентровим процесам, імперія Каролінгов була розділена на три держави, які приблизно відповідали кордонам сучасних Італії, Франції і Німеччини. В подальшому і вони розпадаються на дрібні феодальні володіння. Роль короля зменшується, фактично обмежуючись управлінням невеликими доменами, що особисто належали монархам.

Зважаючи на юридично-організаційну слабкість центральної державної влади, зростає значення релігійно-церковних важелів покладання та реалізації загальнополітичних цілей. Гуртуючи на основі спільних релігійних цінностей різні соціальні групи і цілі народи, християнська церква певною мірою сприяла збереженню цілісності феодального суспільства, історичної наступності в його розвитку. Водночас вплив церкви проявлявся в звуженні творчої свободи людини незаперечними догматами, дотримання яких гарантувалося не лише силою проповіді, але також переслідуванням і фізичним знищенням інакодумців. Крім того, виконуючи в авторитарно-феодальних політичних утвореннях функцію цензу продуктів духовного виробництва, церковні ієрархи здобули величезну політичну владу, перетворившись у потужних конкурентів світських можновладців, часом беручи активну участь у міжусобних конфліктах, розгорнення яких заважало розвитку міст, культури та суспільства в цілому.

Зі зростанням могутності церкви відповідно збільшувався масштаб і ускладнювався зміст політичних, правових, економічних, організаційних, культурних проблем, які вона мала вирішувати. На цьому шляху вона досягла значних успіхів, створивши витончені конструкції канонічного права, теократичні концепції, організаційні моделі їх реалізації на практиці та інші засоби зміцнення своєї політичної влади. У сукупності

інтересів правлячих державно-політичних суб'єктів. Зрештою саме суспільні потреби втілюють у собі об'єктивні імперативи відтворення єдності природи, людини та суспільства. Вмикаючи внутрішню активність соціального організму, спонукаючи його до перетворення себе і навколишнього природного світу, вони, по суті, фіксують діалектичний збіг природно-історичної можливості та необхідності, фундуючи собою ситуацію суспільного вибору можливих шляхів і засобів реалізації об'єктивних закономірностей поступального соціального розвитку.

Як такі, суспільні потреби мають конкретно-історичний і процесуальний характер, визначаючи чисельні способи власного освоєння: спочатку – це були владні та соціокультурні механізми родового колективу, далі поряд із державно-політичними виникають і різноманітні соціально-економічні, духовно-культурні, етнічно-національні, громадянські регулятори суспільних відносин. Суттєво коригуючи і доповнюючи державно-політичну форму розвитку суспільства, останні проте вже тривалий час не можуть повністю заступити її місце, яка, отже, носить необхідний і повторювальний характер, відтворюючись протягом тисячоріч у різних цивілізаціях незалежно від культурно-ціннісних уподобань, бажань і прагнень окремих людей.

Передумовами виникнення і розвитку держави виступили розподіл суспільної праці, виникнення додаткового продукту, поява приватної власності, розділення суспільства на відносно самостійні групи, класи з відмінними, а нерідко протилежними інтересами. Сукупна дія всіх цих чинників визначала розгорнення гострих міжкласових протиріч, що руйнували цілісність соціального організму. У відповідь на це і формуються державно-політичні засоби управління суспільними відносинами. «Держава є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталось в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутися яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільства в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, видимо, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, держала б його в межах «порядку» – писав Ф. Енгельс[4].

Звісно, матеріально-виробничі, ринкові, національно-культурні, духовні, релігійні та ін. регулятори суспільних відносин і за умов соціально-класової диференціації, кожний зі свого боку, також відігравали і відіграють свою роль у забезпеченні внутрішньої інтегрованості суспільства, відновленні тих життєво важливих соціальних зв'язків, без яких його функціонування та розвиток неможливі. Врешті-решт, всі вони

разом, так чи інакше, обумовлюють конституювання суспільного інтересу як сукупного процесу усвідомлення соціальним організмом своїх потреб та засобів їхнього задоволення. В цій якості вони також творять сприятливий ґрунт для виникнення різноманітних громадянських способів цілепокладання загальносуспільного розвитку, в тому числі, і проектних. Проте у ситуації протиставлення приватного та публічного у житті окремих соціальних суб'єктів (груп, особистостей) жодна із недержавних форм конституювання та реалізації суспільних інтересів виявляється нездатною самостійно знімати можливі ексцеси колективного або індивідуального егоїзму та гарантувати стале дотримання всезагальних нормативних рамок суспільного гуртожитку. Звідси виражені за їх допомогою суспільні інтереси та загальнозначущі соціальні проекти для свого здійснення потребують допомоги від держави, витоки неперевершеної сили якої складає її особлива владна субстанція.

Втілюючись у відокремленому від суспільства апараті управління, що діє на певній території, відзначаючись суверенністю та зв'язаністю з правом, підтримана силою ідеологічного переконання та організованого примусу, державна влада домінує в суспільстві, займає вищий щабель в ієрархії соціально-владних форм, підпорядковуючи собі всі інші соціальні, політичні та громадянські інституції. Будучи пов'язана зі зростанням чисельності функціонерів, зайнятих у системі державного управління на постійній, професійній основі, вона виявляє себе в організованій політичній спільності людей, що, усвідомлюючи свою специфічну роль у суспільному розподілі праці, зрештою стають колективним носієм державних інтересів – безпосередніх рушіїв діяльності та розвитку держави.

Складність функцій апарату державної влади, як головної управлінської структури суспільства, зумовлює багатоманітність цих інтересів, серед яких виділяються такі різновиди: 1) внутрішні (стосуються завдань внутрішнього облаштування державного організму) і зовнішні (пов'язані з безпосереднім впливом державних органів на різні сфери суспільної життєдіяльності); 2) тактичні (спрямовані на розв'язання питань поточного характеру) та перспективні (орієнтовані на середньотермінові, довготривалі, стратегічні цілі); 3) явні (такі, що офіційно декларуються) та приховані, латентні (проявляються лише у фактичній поведінці, діяльності держави та її органів) тощо. Зазначені інтереси реалізуються через внутрішню і зовнішню політику держави, яка мірою історичного розвитку постійно диференціюється, залучаючи до сфери державно-управлінського впливу все нові і нові галузі суспільної життєдіяльності.

до складання законів освічених уродженців завойованих провінцій, германські законодавці запозичували як мову, так й окремі авторитетні моделі організації політичної влади, юридично-технічні прийоми, а інколи і цілі тексти правничих актів попередньої доби. Найбільш інтенсивна романізація законодавства відбувалася у народів, що захопили південні території, де римська культура пустила найглибше коріння. Наприклад, король вестготів Аларіх, беручи до уваги кількість колишніх римських підданих серед підлеглого йому населення, в 506 р. ухвалив для них «Закони римських вестготів», де відтворювалися конституції імператорів Риму і витяги з праць римських правників. Для самих вестготів був записаний «Закон вестготів», в якому викладалося звичаєве право.

Варіативності форм відновлення єдності суспільних потреб і державних інтересів у процесі політичного цілепокладання сприяло те, що в новостворених феодальних державах у якості офіційної релігії було визнано християнське віровчення, за яким вже на той час стояла розгалужена церковна організація, яка зберігала культурний спадок античності. Співпрацюючи з Римською імперією, після того як Костянтин Великий у 324р. визнав християнство, церква мала досвід легітимації одноосібної влади, що виявився в нагоді для королів. Сприймаючи образи римських імператорів, «захисників християнської віри», ідеалізовані церковниками, правляча верхівка германських народів все більше відходила від цінностей родоплемінної демократії і починала дивитися на імперські традиції Риму як на приклад для наслідування. Престиж Римської імперії піднімався так високо, що королі почали прагнути її реконструкції. Е. Аннерс повідомляє про характерну зміну позиції вестготського короля Атаулфа: – «він первісно бажав зробити свою державу германською, але, виявивши, що готи цілковито не розуміли самої суті будь-якого підпорядкування законам, він передумав і відмовився від свого наміру, на противагу цьому вирішивши прославити себе на вічні часи відновленням римської держави силою германської зброї»[38].

Здійснення цієї мрії відбулося за часів правління Карла Великого (747 – 814), який зумів завоювати майже всю територію Західної Європи. Прагнучи налагодити централізовану систему управління імперією, він видавав численні капітулярії (законодавчі акти з упорядкування різних галузей життя) та наказав записати звичаєве право всіх підкорених народів. Для розв'язання цих завдань імператору були потрібні освічені люди, тому проводилася активна культурна політика, яка отримала назву «Каролінгське відродження». Вона забезпечувала реалізацію різноманітних просвітницьких заходів (заснування мережі шкіл при церквах, переписування античних книг у монастирських скрипторіях,

спочатку як подарунки, згодом як бенефіції – пожалування, умовою володіння якими була служба дарувальнику та виконання управлінських функцій. Тим самим вожді перетворювалися на одноосібних правителів – королів, влада яких ставала спадкоємною.

Одночасно із формуванням ранньофеодальної монархії у V – VI ст. родовий колектив, заснований на кровній спорідненості, трансформувався в сусідську громаду (марку) – об'єднання господарств вільних селян, в якому орана земля належала окремим родинам, а пасовиська, ліси та ін. лишалися в спільній власності. Зважаючи на нерозвиненість апарату державної влади, марка виконувала функції місцевого управління, відтворювала і зберігала звичаї. За цих умов порівняно з античним періодом відбувається регрес культури прийняття політичних рішень, формування та реалізації політичних цілей. Зрештою соціально-політичне коло: «малорухома сільська громада – консервативна держава», як і колись у давньосхідних суспільствах, детермінувала інерційність суспільно-політичного розвитку, майже цілковите домінування в процесі політичного цілепокладання звичаєвих механізмів відновлення єдності суспільних потреб і державних інтересів.

Проте і за цих умов елементи проектно-конструктивного замислення бажаного та здійсненного політичного майбутнього все-таки зберігалися. Так, уже на початковому етапі існування середньовічних держав їх правителі, намагаючись закріпити свій привілейований стан і позбутися тих звичаїв родоплемінного життя, що заважали функціонуванню народжуваної феодальної системи, ініціювали письмову фіксацію і кодифікацію звичаєвого права («Салічний закон», «Бургундська правда» та ін.). Як і на попередніх історичних етапах, зазначена діяльність переважно реконструювала історично апробований суспільно-політичний досвід і водночас, пропущена через свідомість її організаторів і виконавців, вона не могла не містити, нехай і не значною мірою, окремих елементів конструювання нових норм, за допомогою яких реалізувалися політичні інтереси панівних груп. Зокрема, правовий захист гарантувався «служилим людям» в більшому обсязі, ніж звичайним підданим, обмежувалося стародавнє право на кровну помсту, вводилися штрафи за правопорушення на користь потерпілих і короля.

При цьому процес нормотворення мав й суттєві відмінності від аналогічних практик минулих епох. Річ у тім, що нові можновладці не втратили повного зв'язку з культурними та політично-правовими досягненнями античної доби. Перші кодифікації в основному складалися на вульгаризованій латині, оскільки власної писемності у більшості варварських племен ще не було та в зв'язку з тим, що мали регулюватися суспільні відносини і серед романізованого населення. Змушені залучати

У всіх своїх проявах державні інтереси, так чи інакше, реалізують властиве ним сутнісне призначення з опосередкування діалектичного, суперечливого взаємозв'язку потреб, інтересів суспільства та суб'єктів державної влади (певних особистостей, груп). Цей процес та його наслідки мають суперечливий і неоднозначний характер. Якщо корпоративний або індивідуальний егоїзм можновладців бере гору над потребами поступального соціального розвитку, то в цьому випадку можливе відчуження держави та її інтересів від особистості та суспільства. Якщо інтереси суб'єктів державної влади відповідають суспільним потребам, то тоді властива їм творча та позитивна енергія одиничного й особливого може сприяти відкриттю нових загальнозначущих шляхів і форм реалізації суспільних потреб. Власне історія демонструє постійне подолання першого негативного спрямування державного розвитку, що відбувається як в еволюційний, реформаторський спосіб, так і шляхом революційного насилля.

У загальній історичній перспективі внутрішня логіка цього процесу виявляється у поступовому підпорядкуванні окремих особистісних або групових уподобань функціонерів апарату державної влади загальнодержавному інтересу, який, своєю чергою, для забезпечення своєї стійкості та здійсненності підпорядковується всезагальним потребам і інтересам суспільства. За цієї умови державні інтереси виступають рушійною силою прогресу форми держави, насамперед, як засобу соціальної інтеграції:

1) від деспотичної форми правління, що концентрує всю повноту влади в руках однієї особи – до розділення державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, запровадження системи стримувань і противаг у взаєминах між різними гілками влади;

2) від імперської організації території держави, що виходить з безумовного підпорядкування інтересів національно-територіальних одиниць інтересу центра – до моделі децентралізації системи державного управління, яка наближає центральну владу до інтересів і потреб національно-територіальних утворень, сприяє розвитку місцевого самоврядування;

3) від тоталітарно-авторитарного режиму здійснення державної влади, за якої воля однієї правлячої особи або групи зводиться у ранг всезагального державно-суспільного інтересу, а решта соціальних інтересів нехтується – до конституційно-демократичного, де державний інтерес формується з врахуванням потреби зберегти суспільну єдність у розмаїтті потреб й інтересів всіх особистостей і соціальних груп.

Відзначимо, що таке розведення форм організації державної влади на «добрі» і «погані» певною мірою є умовним. У будь-якому разі об'єктивна

оцінка ролі держави має залежати від конкретно-історичних умов і враховувати сутнісну суперечливість влади, яка не може бути однозначно негативною або позитивною. Зокрема, як нам не подобаються жорстокі політичні режими рабовласницьких держав давнини, так чи інакше, і вони виконували неабияку позитивну роль зі створення соціокультурного простору, упорядкування суспільних відносин, зниження соціальної сваволі та насилля. Своєю чергою, найсучасніші правові та демократичні державні форми не є стовідсотково досконалими і природно містять потенції соціального відчуження (бюрократизація, корупція, нездатність подолати державно-національний егоїзм перед обличчям загальнолюдських екологічних і соціальних проблем та ін.).

У кінцевому підсумку, стабільність і стародавніх і новітніх держав зумовлюється конкретно-історичною мірою відповідності державних інтересів суспільним потребам. Маючи динамічний характер, вона тяжіє до свого порушення у зв'язку з інерційним характером конституювання державних інтересів, втілених у складній і досить громіздкій системі різноманітних організаційних, правових й ідеологічних форм. Сповільнений ритм оновлення державних інтересів певним чином стабілізує режим володарювання, знімає можливу сваволю окремих політиків-новаторів. Але в цей же час він зумовлює відставання усталених державних інтересів від змінюваного змісту суспільних потреб. У цьому випадку групова та індивідуальна обмеженість правлячих сил зумовлює відчуження держави від суспільства та неминучу кризу влади, вирішення якої можливе лише за допомогою оновлення державного інтересу на шляху його наближення до суспільних потреб.

Таке оновлення вимагає відповідного переформатування офіційно визнаних ціннісних орієнтацій, концептуально-ідеологічного та нормативно-правового підґрунтя покладення загальнополітичних цілей, що мають стати більш діалогічними, більш відкритими суб'єктності суспільства, а, отже, здатними реалізовуватися не лише за рахунок організованого примусу, але і через пробудження і мобілізацію загальної волі суспільного організму. По суті, в такий спосіб, держава стабілізує своє становище, адже жодна соціально-політична система не спроможна забезпечити собі тривале існування шляхом лише насилля і примусу. Найбільшу міцність виявляє та політика, що є легітимною в очах суспільства, себто спирається на добровільне підпорядкування соціальних суб'єктів. «Легітимність і насилля (або культура і примус) є двома протилежними полюсами політичного спектру» – відзначає Р. Інглегарт[5].

Усе викладене дає підстави казати про те, що взаємозв'язок суспільних потреб і державних інтересів має всі атрибути динамічного закону соціально-політичного проектування. Він об'єктивний, адже його

загальнозначущих правил поведінки. «Ні закони, ні сенатусконсульти не можуть бути написані в такий спосіб, щоб вони враховували всі випадки, що колись-то трапляться, але достатньо, щоб вони поширювалися на те, що більшою частиною трапляється» – відзначав Юліан[37].

У плані розвитку концептуального рівня соціально-політичного проектування римляни поступалися грекам. У цілому це було закономірно, оскільки в рамках величезної імперії громадяни ставали підданими. По суті, коло фактичних суб'єктів політичних відносин звужувалося до носіїв вищої державної влади (сенаторів, консулів, принцепсів, імператорів тощо). Інші, колись вільні, члени полісних громад перетворилися в прості «гвинтики», елементи величезної державної машини. Виконання подібної ролі, навіювало настрої пасивності, сприйняття потойбічної визначеності історичних подій, що відбуваються незалежно від волі і бажань пересічних людей. До речі, зі свого боку, правляча верхівка була зацікавлена в посиленні цих настроїв, адже в такий спосіб освячувалася імперська влада, забезпечувалася її непорушність.

Отже, не дивно, що в імперський період домінуючі позиції у філософії займає стоїцизм, що проповідував рівність всіх людей як громадян космосу перед вічним і неминучим плином історичних подій, керований вищими силами. Проте крім фаталізму, цей підхід містив імпульс до зняття всіх перегородок між різними соціальними групами, долання відчуження інтересів держави від рабів, чисельність яких у ході нескінченних завойовницьких війн постійно зростала. В подальшому цей універсалізуючий підхід був продовжений у християнстві. Але в античну епоху цей заклик до вселюдської рівності не був почутий. Поступове загострення протистояння рабів і рабовласників руйнувало внутрішню міцність Римської імперії. Кінець-кінцем, вона губить здатність вирішувати масштабні соціально-економічні, зовнішньополітичні проблеми та падає під ударами чисельних варварських племен.

На зміну античності прийшло Середньовіччя, початок якого у Західній Європі датується 476 р., коли пав Рим і був скинутий останній римський імператор. Невдовзі більша частина Західної Римської імперії була завойована германськими племенами (франків, готів, бургундів, ломбардів та ін.). В культурному відношенні германці були нижче римлян, перебуваючи на етапі розкладання первісного ладу. Перемога виявила непридатність наявної у них родоплемінної організації для управління величезними територіями, заселених колишніми імперськими різноплемінними підданими. Натомість зростала влада військових вождів, у руках яких зосереджувалися багатства і, головне, значна частка захопленої землі. Вони передавали її своїм дружинникам і наближеним

все-таки несправедливо. В кінцевому підсумку, вона виступила найбільш завершеною формою синтезу духовних і практичних досягнень давньогрецької культури в соціально-політичній сфері: ідей громадянськості та демократії. Але трактовані у вузькому партикулярному сенсі, зазначені ідеї не могли врятувати давньогрецький поліс від загибелі.

Відчуваючи це, окремі мислителі платонівсько-аристотелівської епохи спробували зняти функціональну та конструктивну обмеженість полісного партикуляризму на шляху інтеграції всіх грецьких народів під егідою сильного монарха. Власне, до цієї точки зору наближається ритор Ісократ (436 – 338 до н.е.), в промовах якого висувається концепція «панеллінізму», себто об'єднання зусиль усіх грецьких народів у боротьбі проти перського царя. Подібна позиція характерна і для Ксенофонта (пр. 445 – пр. 356 до н.е.), що в творі «Киропедія» на матеріалі перської історії конструює образ потужної держави, створеної унаслідок завоювань сусідніх країн під керівництвом мудрого і енергійного монарха[36]. По суті, пропонувалася ідейна основа моделі елліністичної світової імперії, що згодом була реалізована Олександром Македонським (356 – 323 до н.е.).

Імперська форма суспільно-політичної організації затвердилася і в західній частині античного світу під проводом римлян. Особливістю римської імперії було те, що вона виростала з полісів давніх латинян, котрі від початку характеризувалися більшою доступністю для переселенців. Відкритість римського полісу ще більше посилилася через переможну боротьбу плебеїв (населення, що не входило до римської родоплемінної громади) з патриціями (представниками корінних римських родів) за рівні політичні права. Внутрішня спрямованість на універсалізм відповідала потребам поступального суспільного розвитку і сприяла успіхам римської імперії, яка в період свого розквіту завоювала весь античний світ.

У зв'язку з необхідністю управляти величезними територіями, населеними різними народами, що знаходилися на різних рівнях культурного та економічного розвитку, забезпечення сталого режиму відновлення єдності суспільних потреб і державних інтересів уможливлювалося на шляхах розвитку розгалуженого адміністративного апарату та розвинених нормативних систем. За цих умов відбувся якісний прорив на перцептуальному рівні підготовки та опредметнення задумів суспільно-політичних перетворень. Передусім, йдеться про прогрес юридичної техніки, професіоналізацію правничої діяльності. В римську епоху долається казуальність, випадковість законодавства за допомогою затвердження відшліфованих універсальних юридичних норм. Римські правники усвідомили відносність розв'язання проблеми конструювання

наявність не залежить від волі та свідомості окремого соціального суб'єкта. Він суттєвий, оскільки відіграє роль внутрішнього механізму політичного цілепокладання, поза якого неможливо реалізовувати загальносоціальне сутнісне призначення держави. В якості суттєвого він загальний, так чи інакше, проявляючись у всіх випадках цілепокладання і в ході відтворення усталених політичних порядків і в ході їх якісних перетворень. Те, що він загальний, вказує на його стійкість і перманентну повторюваність у різні історичні епохи. З викладеного, крім того, випливає і його необхідність, яка торує собі шлях через зняття випадкових ексцесів інструментальної сваволі окремих політичних суб'єктів та вимагає для своєї реалізації сукупність певних конкретно-історичних умов.

Поміж останніх генетичну роль для формування взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів як сутнісного відношення державно-політичного цілепокладання відіграє вже зазначена вище сукупність передумов виникнення держави, з яких найбільше значення має соціально-класова диференціація суспільства. Саме вона безпосередньо обумовила перехід від родових владних форм до державно-політичних, в яких освоєння суспільних потреб здійснюється через зняття сваволі групових й індивідуальних носіїв публічної влади. Соціально-класова диференціація зберігає своє значення і в якості умови функціонування взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів як закономірності соціально-політичного проектування. Проте характер її впливу на протікання цього закономірного процесу змінюється.

Тут слід згадати доречну думку І. В. Бойченка про те, що роль суспільних умов у процесі дії закону відрізняється від відповідної ролі у процесі формування закону. «Якщо в останньому умови «передають» (у знятому вигляді, звичайно) свій зміст у структуру в закон, то у першому процесі закон вже виступає не як обумовлене, а як зумовлююче»[6]. Звідси зумовивши виникнення держави соціально-класове розділення суспільства в подальшому зазнає потужного зворотного впливу з боку державної влади і, зокрема, через дію соціально-політичних проектних механізмів, орієнтованих у своєму екстремумі на зняття дезінтеграційного потенціалу міжкласових протиріч. На цьому шляху в процесі суспільно-історичного розвитку змінюються соціально-структурні засади дії взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів, який, з одного боку, знаходить нові резерви свого самовідновлення у зв'язку з розширеним формуванням середніх верств, автономізацією особистості, а з іншого наштовхується на нові перешкоди через збільшення ризиків культури «масового споживання», маргіналізації індивіда, регресу суб'єктності класів, відсторонених від власності на знаряддя праці та ін.

Діалектичний, зворотний зв'язок існує і між іншими умовами функціонування взаємозв’язку суспільних потреб і державних інтересів як закономірності соціально-політичного проектування, серед яких слід назвати всі суттєві ознаки процесу реалізації державної влади: обмеженість її дії межами певної території, зв’язаність із правом і спеціальним апаратом управління, особливими ідеологічним і матеріально-технічним забезпеченням тощо. Причому у найбільш тісному взаємозв’язку із закономірним процесом соціально-політичного проектування перебувають право та державна ідеологія пануючих політичних суб’єктів.

Перше може визначатися як «система загальнообов’язкових норм і відносин, яка охороняється засобами державного впливу, включаючи примусові заходи»[7]. В цій якості воно виступає водночас і результатом і неодмінною умовою політичного цілепокладання. Юридично закріплюючи волю держави, право може розглядатися як форма конституювання державних інтересів, забезпечення їх єдності, цілісності і стабільності. Саме за його допомогою загальнодержавний інтерес підпорядковує собі інтереси окремих органів та чиновників. Своєю чергою, як було показано у попередньому розділі, право не зводиться лише до інтересів і правотворчої волі держави. Натомість воно має відносну самостійність і може характеризуватися як особливий інститут соціального управління, внутрішні потенції якого зорієнтовані на підпорядкування держави та її інтересів єдиній логіці загальносоціального поступу. Себто право може оцінюватися не просто як засіб оформлення державних інтересів, але як засіб відновлення їх зв’язку із суспільними потребами.

Під державною ідеологією розуміємо сукупність теоретичних ідей, концепцій, поглядів, що відображають та оцінюють об’єктивний процес розвитку держави, виходячи з потреб та інтересів пануючих політичних суб’єктів. Державну ідеологію слід відрізняти від ідеології державотворення, яка у різних соціально-політичних суб’єктів може бути відмінно, а нерідко і протилежно спрямованою на збереження або перетворення існуючих державно-правових форм. Тобто ідеологія – це не споглядальне теоретичне знання, навпаки, це теоретичне знання, орієнтоване на розв’язання конкретних практичних проблем. Іншими словами – це «теоретично обґрунтована практична свідомість»[8].

У цій ролі державна ідеологія, як і право, є важливою формою конституювання загальнодержавних інтересів та відтворення їх зв’язку із суспільними потребами. Проте реалізація цього призначення є вкрай суперечливою. Зрозуміло, що без відповідних ідеологічних передумов еволюція державного організму як виразника суспільних потреб була би

суспільного розвитку і відкидаються ним. Принаймні це відбулося зі Спартою, яка, напевно, служила реальним прообразом платонівського ідеалу держави.

Одним із перших критиків соціально-філософської концепції Платона став його визначний учень – Аристотель (384 – 322 до н.е.). Передусім, він поставив під сумнів саму можливість існування ейдосів відокремлено від конкретних предметів реального світу. Натомість затверджувалася нерозривність матерії і форми, де матерія – сутність речей у можливості, а форма – сутність речей у дійсності. Разом із тим, ідеалістичне розуміння світу не долалося, оскільки форма трактувалася як внутрішній, незмінний, всезагальний задум речей. При цьому всі можливі форми інтегруються Богом як «останньою формою» всього сущого.

Водночас, звертаючись до конструювання соціально-політичних форм, Аристотель намагався шукати основи соціальної гармонії не в захмарному світі ідей, а в реальних історичних подіях, практичному досвіді і здоровому глузді людей. Так, розробці оптимальної державної конституції, яка була втілена в трактаті «Політика», передувало колективне вивчення історії політико-державного устрою в 158 грецьких містах-державах, здійснюване під керівництвом Аристотеля (з цих досліджень до нашого часу збереглося лише одне – «Афінська політія»). Внаслідок цієї праці був сконструйований проект «політії» – змішаної форми держави, яка сполучає елементи демократії та олігархії.

Орієнтований на наслідування формам громадського життя, що встановилися в природний спосіб, мислитель не сприйняв ідеї Платона про скасування сім’ї та приватної власності. Всі ці інститути, на погляд Аристотеля, укорінені в природі людини, дають їй змогу відчувати себе захищеною і щасливою. Проте, розуміючи, що економічна поляризація суспільства на багатих і бідних, згубна для суспільного організму, філософ ратує за обмеження розмірів багатства, розширення середніх верств, реалізацію громадських заходів, покликаних зміцнювати солідарність заможних громадян і злиднів. При цьому політичні права визнавалися за громадянами, здатними озброїтися на власний рахунок і звільненими від турбот про щоденний хліб. Абсолютно безправні раби, що розглядаються як засоби праці, здатні розмовляти. Рабство випливає з природного порядку: якщо у людини переважає фізична сила і слабка схильність до роздумів, то її властиво бути рабом від природи, і, навпаки, людям з високими якостями душевної організації та розумовими здібностями за природою наказано бути панами[35].

За вищезазначеним описом політії можна угадати модель рабовласницької демократії у Стародавніх Афінах. Між тим обмежувати її значення лише легітимацією існуючих громадсько-політичних порядків

в іншу, забезпечити відбір, виховання і консолідацію правлячих груп. Зокрема, він установлює для охоронців і правителів спільність майна і побуту, відмовляє їм у праві на окремі сім'ї, визначає колективне виховання їхніх дітей та ін. Крім того, пропонувалося регулювати діяльність селян і ремісників, виключаючи надмірне багатство, забезпечуючи для всіх середній добробут.

Виокремлюючи різні форми держави, мислитель характеризував їх як ступені спотворення презентованого ідеального образу досконалого суспільства. Найменшою мірою його викривлює аристократія як правління мудрих і заслужених. Із часом аристократична верхівка вироджується внаслідок змішування з представниками різних типів людей, домінуючою становиться пристрасть до наживи і, як наслідок, з'являється приватна власність на землю, частина членів суспільства перетворюється на рабів, а правлячі починають займатися військовою справою. Так виникає тимократія – панування воїнів. Згодом тимократія трансформується в олігархію, де влада узурпується багатими. Ця політична форма не є міцною, оскільки «… подібного роду держава неминуче не буде єдиною, у ній буцімто дві держави: одна – бідняків, інша – багачів»[33]. Перемога бідняків зумовлює появу демократії, де всі громадяни зрівнюються в правах на участь у державному управлінні. Проте демократичний лад, допускаючи можливість приходу до влади людей будь-яких занять, породжує безлад і анархію. Як результат «… з крайньої свободи виникає найбільше і найжорстокіше рабство»[34], коли народ опиняється під владою тирану, схильного до свавільного правління методами терору і насилля.

Таким чином, розвиток форм державної влади відтворювався як закономірний процес, установлювався не випадковий характер політично-моральних цінностей, що повторюються від епохи до епохи, обмежуючи антисоціальні устремління окремих індивідів. У цей же час об'єктивно-ідеалістичне трансцендентне встановлення закономірності суспільно-політичного розвитку у «наслідуванні» ідеальному, вічному, незмінному прообразу досконалості містило в собі і низку загроз. Виявлялося можливим виправдання утопічного відриву світу належного від реальних суспільно-історичних процесів, створювалося сприятливе середовище для догматизації і суб'єктивізації філософських уявлень та ідей. Зрештою платонівська модель досконалого полісу не передбачала небезпеки перетворення філософів-правителів в авторитарних володарів, що, прикриваючись фіктивним знанням абсолютної істини, гноблять власних співгромадян і притискують вільне творче пізнання світу. Водночас резерв законсервованих соціальних форм, цінностей і знань не безмежний – на певному етапі історії вони перестають відповідати вимогам

просто неможлива. Врешті-решт – сучасний проект правової, демократичної і соціальної державності є результатом осмислення закономірностей суспільно-державного поступу поколіннями мислителів, політиків-практиків протягом тисячоліть. Одначе в процесі історичного розвитку нерідко відбувалося відчуження ідеологічної форми конституювання інтересів держави від суспільства. Передусім, це викликалося, вже згадуваними раніше, принциповою неповнотою теоретичного пізнання суспільно-політичної реальності, ризиками стихійної міфологізації тих або інших філософських або науково-теоретичних ідей. Крім того, теоретичний зміст державної ідеології може свідомо викривлюватися на користь вузькогрупових, особистих інтересів пануючих політичних суб'єктів, які прагнуть будь-якою ціною (в тому числі, ціною обману) утримувати державну владу в своїх руках.

Між тим дія останнього фактору не безмежна, оскільки ідеологія має відносну самостійність від окремих інтересів і здійснює на них зворотний вплив. Адже будь-який індивід, група створюють її не на пустому місці. Вони завжди зіштовхуються з певною ідеологічною традицією, яка виражена в інтелектуальному багатстві суспільства, об'єктивована в науково-літературних джерелах та зумовлена складним процесом теоретичної діяльності тисяч людей протягом тривалого історичного часу. В цьому плані духовна сила ідей і концепцій, що відображають істинні, дійсні потреби людського роду, може виявитися сильніше бажань і прагнень можновладців. Не маючи теоретичних аргументів проти, вони, звичайно, можуть йти на прямий підлог або, навіть, фізично знищувати носіїв певних теоретичних уявлень і поглядів. Проте, як свідчить історія, знищити думку майже неможливо, можна лише на деякий час обмежити, загальмувати її розвиток, але рано чи пізно вона поступово перемагає та оволодіває суспільною свідомістю.

Власне від концептуальної глибини державної ідеології залежить характер форми дотримання взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів у процесі політичного цілепокладання. Тривалий час відновлення діалогічної субстанціональності державного володарювання переважно спиралося на стихійні механізми традиційно-автократичного встановлення зворотного зв'язку між інтересами правлячих суб'єктів і потребами суспільства. Передусім, йдеться про стихійну масову практику, за допомогою якої загальносоціальна суб'єктність суспільства ніби «зустрічалася» з авторитарною ініціативою окремої політичної сили. Остання, звичайно, могла застосувати насилля та, руйнуючи, притискуючи соціальну свободу людини, забезпечити, принаймні на короткий термін, здійснення будь-якого свого задуму.

Але для того, щоб він міг здійснитися і укорінитися в суспільному бутті в якості сталої форми, добровільно відтворюваної населенням у щоденній практичній діяльності, цей задум мав витримати історичну апробацію, в ході якої різні покоління своїми стихійними діями коригували ініційовану новацію, забезпечуючи, тим самим, її вдосконалення та відкриття на зустріч процесуальності соціального буття. Зрештою замислене нововведення перетворювалося у традиційну норму (звичай, традицію, закон, канон та ін.) – потужну суспільно-детермінуючу силу, а, по суті, як справедливо відзначає Л. В. Озадовська, у форму «функціонування «Ми» в акті творчості»[9]. Держава у цьому випадку перетворювалася на охоронця «старини». Спроби же відійти від цієї ролі були пов'язані із чисельними ризиками втрати легітимності та розв’язання війни з власним народом із непередбачуваними наслідками. Себто саме життя підштовхувало правителів до консервативного політичного цілепокладання як оптимальної стратегії забезпечення сталості і міцності державного управління.

Зворотною стороною дії традиційно-автократичного механізму єднання політичних суб’єктів та суспільства є повільність. Спрацьовуючи в малорухливих суспільствах стародавніх епох, він все більше пробуксовував мірою прискорення історичного розвитку, наростання масштабних хвиль нововведень, оцінити соціальну якість яких інерційна масова буденна свідомість просто не встигала. Разом із тим стихійний сплеск розмаїття особистісних і групових інтересів порушував старі традиційні форми відтворення соціальної єдності. Закономірним наслідком було небезпечне зростання ентропійних і згортання негентропійних тенденцій розвитку суспільно-політичної системи.

У відповідь на цей історичний виклик поступово посилювалися спроби свідомого використання закономірної єдності суспільних потреб і державних інтересів для вибору тих або інших політичних цілей та пов’язаний з цим процес актуалізації діалогічної сутності соціально-політичного проектування. Відповідно відбувалася трансформація механізмів утворення та функціонування соціально-політичних спілок й інститутів: від стихійно-звичаєвих, неформальних до штучно-законодавчих, формально врегульованих моделей. До речі зазначену тенденцію суспільного розвитку відзначав ще М. Вебер, указуючи на «… дедалі ширше впорядкування дій на основі згоди шляхом формалізованих законів і дедалі більше перетворення спілок в цілераціонально впорядковані інститути»[10].

Підкреслимо, що окремі прояви цілеспрямованого творення цілісних політично-інституційних форм державно-громадського діалогу спостерігаються вже в ході становлення держави. Так, відомо, що

простих громадян, але і видатних філософів цієї епохи. Власне подібні настанови можна побачити і в Платона (428/427 – 348/347 до н.е.) і в Аристотеля (384 – 322 до н.е.), що витратили багато зусиль на пошук внутрішніх резервів удосконалення полісного життя, але не розглядали шляхів зняття його обмеженості та переходу до інших більш універсальних форм суспільного гуртожитку. Проте, навіть, за цих умов філософська глибина відпрацьованих мислителями концептуальних схем організації політичної влади зумовила можливість їх переосмислення в подальші епохи саме в плані загальнолюдських цінностей.

Підґрунтя філософського світобачення Платона складала ідея про визначальну роль істинного знання для облаштування суспільства на засадах справедливості і гармонії. Продовжуючи лінію Сократа та прагнучи подолати гносеологічний і аксіологічний релятивізм софістів, філософ намагався визначити єдине за розмаїттям уявлень і норм моралі, юридичних норм і політичних настанов. У платонівській філософській системі це єдине склав світ ідей або ейдосів – незмінних сутностей, прообразів конкретних речових предметів, інтегрованих у цілісну систему ідеєю вищого блага як зразка краси, гармонії, справедливості та істини. Своє предметне втілення ідеї знаходять у світі матерії, яка розумілася як інертний субстрат, що використовується божественним деміургом для здійснення ідеальних замислів. Зрештою явища і предмети дійсності – змінювані, смертні, такі, що чуттєво сприймаються – це ніщо інше як прояв неясних відблисків ідеальних сутностей. При цьому фізичне тіло людини належить матеріальній сфері, а його душа, включаючи до себе розум, волю (пристрасть) і потяги, водночас тяжіє і до ідеальної і до чуттєво-емпіричної сфер. Залежно від того, який елемент в душі переважає, всі люди поділяються на пристрасних, що прагнуть задовольнити свої чуттєві бажання, примхи, мужніх, яки мають сильну волю і характер, і розумних, спрямованих на пізнання ідеальної первинної суті світобудови.

Виходячи з цього, в досконалому полісі, що описується в діалозі «Держава», розумний тип людини повинний бути представлений правителями-філософами, мужній – воїнами і стражниками, а пристрасний – людьми, зайнятими в сфері виробництва матеріальних благ (селянами, ремісниками, торговцями). Вища справедливість в цьому випадку полягає «в тому, щоб будь-хто мав своє і виконував теж своє»[32]. Відповідно причиною суспільних бід проголошується відхід в цього правила, коли влада опиняється в руках негідних людей, що далекі від розуміння ідей добра, справедливості, краси та істини і керуються лише своїми невгамовними пристрастями і бажаннями. Щоб подолати цю ситуацію, Платон вважав за потрібне заборонити перехід із однієї верстви

люди від природи гідні не бажали мати більше, а негідні не мали б для цього можливостей»[30].

Тобто виявлялося, що соціально-політична творчість не безмежна, зумовлюючись потребами, інтересами людей, вона водночас має дотримуватися природно-історичних закономірностей, порушення яких визначає нездійсненність, утопічність уявлених образів майбутнього. Але софісти і наближені до них перші політичні проектанти, відкинувши міфологічно-релігійне розуміння світу, не змогли розкрити такі закономірності, щоб конкретизували в цілому вірну тезу про людину як рушійну силу суспільного розвитку. Натомість вони потрапили в пастки крайнього індивідуалізму і морального релятивізму, перебільшуючи залежність історичних процесів, морально-ціннісних регуляторів від індивідуальних примх. У дійсності це оберталося у проповідь аморалізму, легітимацію демагогічних практик. Зокрема, в такому дусі застосовує софістичну аргументацію Фрасимах із Халкедона (IV ст. до н.е.), визначаючи справедливість і закони як вираз волі найсильнішого[31].

Погляди подібного роду були проявом глибокої політичної і духовної кризи, яка охопила еллінські міста-держави в IV ст.ст. до н.е. Так, велику шкоду полісному життю завдала Пелопоннеська війна (431 – 404 до н.е.), в якій брали участь, з одного боку, Афіни та її союзники, та, з іншого – Пелопоннеський союз, очолюваний Спартою. Цей тривалий і жорстокий військовий конфлікт спричинив чисельні жертви, сприяв розв'язанню братовбивчої ворожнечі між прихильниками аристократичних і демократичних партій усередині багатьох міст. Водночас існували і більш глибокі передумови регресивних тенденцій у суспільному розвитку Стародавньої Греції. Головна з них – це закритий характер давньогрецького полісу, що не лише зумовлював відчуження полісних інтересів від еллінської і в цілому від міжнародної спільноти, але і від більшої частини населення (рабів і переселенців), що зосереджувалася в містах-державах і на прилеглих територіях. Хрестоматійний приклад такого відчуження – періодичні перевірки списків громад, за результатами яких продавалися в рабство всі особи, що незаконно набули громадянство. Наприклад, у часи Перикла така перевірка (вона здійснювалася після введення оплати за виконання громадянських обов'язків) привела до продажі в рабство понад п'яти тисяч порушників. При цьому ігнорувалася користь, яку приносили громаді ці люди, серед яких було багато ремісників, митців, купців. Звісно, що така політика, орієнтована на захист вузьких корпоративних інтересів громадян полісу, перешкоджала подальшому розвитку суспільства.

Усвідомленню цього справжнього коріння суспільних бід заважали партикулярні ціннісні настанови, що домінували у свідомості не лише

реформам Солона, який визнається засновником афінської демократії, передували тривалі роздуми, публічні обговорення, до яких залучалися дельфійські оракули, представники родової аристократії (евпатриди) та прості громадяни (демос). Тобто вже в VII ст. до н.е. творення нових соціально-політичних форм не виключало елементів цілеспрямованої колективної миследіяльності, що концентрувала думки (в тому числі, критичні) багатьох людей, знімала між ними суперечності, сприяла формуванню суспільної волі щодо здійснення перетворень в обраному напрямку. Звісно, ці елементи не можна переоцінювати і, освітлюючи історію становлення соціально-політичного проектування в добу античності, будемо писати про надзвичайну обмеженість стародавніх демократій, які визнавали рівні права на участь у процесі ухвалення політичних рішень лише за вкрай вузькою панівною групою, яка, отже, виступала як колективний суб'єкт авторитарної влади відносно переважної більшості абсолютно безправного населення.

На нашу думку, подолання фрагментарності, розсіяності процесу актуалізації проектно-діалогічного потенціалу політичного цілепокладання відбувається в епоху Відродження і Нового часу. В зазначені історичні періоди за умов становлення громадянського суспільства, зростання мінливості суспільного буття авторитарно-звичаєві форми відтворення єдності суспільних потреб і державних інтересів у процесі політичного цілепокладання гублять свою дієвість. У відповідь на це посилюється проектна складова суспільно-політичного розвитку, що знаходить свій прояв у розробці та поступовій реалізації конституційних проектів політичної емансипації людини, заснованих на ідеях непорушних рівних громадянських прав (сумління, думки, приватної власності), правової держави як їхньому охоронці.

Як наслідок, створюються конституційно-ліберальні механізми свідомого використання закономірного взаємозв'язку між потребами суспільства та інтересами держави. Визначення політичний цілей функціонування та розвитку державної влади відтепер було підпорядковане заздалегідь сформульованим конституційним вимогам, орієнтованим на творення загальних правових рамок вільного розвитку громадянського суспільства. В такий спосіб суспільні потреби освоювалися на двох рівнях: цілеспрямованої державно-правової діяльності та стихійної громадянської самоорганізації населення. Первісно у суперечливому відношенні між першим і другим рівнями гору брала громадянська самоорганізація, яка тяжіла до порушення конституційно-правових меж своєї свободи і, врешті-решт, до власного самозаперечення (зокрема, згортання економічної та політичної свободи людини як

наслідок монополізації тих або інших галузей окремими ділками та, пов'язаного з цим, становлення олігархічних режимів та ін.).

Реакцією на це стало становлення конституційно-демократичних форм відновлення взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів. У цьому процесі сваволя окремих громадянських суб'єктів врівноважувалася загальнозначущою волею народних мас, артикуляція і конституювання інтересів яких забезпечувалася активізацією демократичних форм (загальні вибори, розвиток системи представництва, масових політичних партій та ін.). На цьому шляху механізми державного управління все більш зміцнювалися, а соціально-політичне проектування переорієнтовувалося на «конструктивну критику» громадянського суспільства, зняття можливих ексцесів сваволі окремих соціальних суб'єктів.

У той же час зміцнення проектно-управлінських вмінь політичних суб'єктів супроводжувалося посиленням небезпеки суцільної «раціоналізації» життя та руйнування діалектичної єдності проектної діяльності і стихійної «безпроектної» активності людини. Зрештою, як відзначалося у попередніх розділах, проектне зняття дезінтеграційних чинників стихії суспільних відносин має певну конструктивну міру, порушення якої зумовлює спотворення діалогічної субстанціональності соціально-політичного проектування. Зазначена загроза особливо загострилася в XX ст. – епоху розробки та реалізації масштабних проектів соціально-економічної емансипації людини. Сприяючи збільшенню фактичної соціальної свободи суспільства та особистості, новий виток розвитку соціально-політичного проектування водночас виявився пов'язаний з ризиками надмірної етатизації соціального буття, притиснення творчої свободи соціальних суб'єктів і, врешті-решт, власного авторитарно-догматичного самозаперечення. Разом із тим, протидіючи різкій соціально-класовій поляризації, він стимулював соціально-економічний поступ суспільства, стрімке ускладнення та диверсифікацію його структури.

Своєю чергою, прискорення темпів соціального розвитку і різке збільшення динамічної мінливості змісту потреб суспільного організму зумовлювало активізацію суспільно-історичного руху з подальшого зміцнення демократично-проектних механізмів зворотного зв'язку між державною владою та громадянським суспільством. Зворотним боком зростання масштабу і складності конституційно-демократичного проектування стало відповідне зростання загроз його етатистсько-тоталітарних або популістсько-охлократичних спотворень. За цих умов актуалізується завдання зі встановлення нової конкретно-історичної міри єдності суспільних потреб і державних інтересів, розв'язання якого

Коли між ними почалися чвари, боги дарували їм почуття стиду і сумління, зробивши всіх їх незалежно від походження і здібностей причетними до політики. Право кожної людини на участь у політичній діяльності та державному управлінні, ініціювання законопроектів аргументувалося, крім того, посиланням на відносність пізнання світу. Оскільки загальновизнаної істини і єдиного бога не існує, то носіями знань можуть бути не лише особливо підготовлені люди, але будь-хто, не залежно від характеру занять[27]. Розвиваючи ці думки, Горгій із Леонтін (483 – 380 до н.е.) підкреслював умовність уявлень про справедливість і доброчинність, їх залежність від роду занять, статі людини, часу і місця її життя. Відповідно до цього полісні установлення, закони інтерпретувалися як штучні встановлення людей, результати суспільних домовленостей[28].

Звідси виплâвало, що від волі, творчих задумів і зусиль людини залежить конкретний вигляд і зміст суспільно-політичного життя. Зазначена революційна думка зумовлювала найпершу в західному світі хвилю чисельних спроб масштабного соціально-політичного проектування. Одними з перших, хто цілеспрямовано взялися за виконання цього завдання, були Гіпподам Мілетський і Фалей Халкедонський, про проекти яких повідомляє Аристотель[29].

Гіпподам Мілетський (498 – пр. 409 до н.е.) був архітектором, автором містобудівної системи, що зберегла своє значення до наших днів, проектантом кількох стародавніх грецьких міст (Пірея, Фурії, можливо, Родоса). Він спробував реалізувати архітектурні та математичні знання в ході розробки проекту організації нового полісу, що мав налічувати рівно 10 тисяч громадян, розділених на три групи – ремісників, землеробів і воїнів. За цим же професійним принципом мала бути поділена земля, класифіковані закони, організована система державного управління. Фалей Халкедонський запропонував в якості принципу політичної організації вирівнювання розмірів земельної власності всіх громадян, що мало попередити соціальні конфлікти. Це слід робити в ході заснування держави, потім це здійснювати набагато складніше, але все-таки можливо, наприклад, зобов'язавши багатих давати придане, але не одержувати його.

У «Політиці» Аристотель справедливо критикує зазначені проекти, вказує на їх неповноту і нездійсненність. Так, проект Гіпподама Мілетського не передбачає конкретних механізмів попередження ворожнечі поміж трьома категоріями громадян, не враховує небезпеки захоплення воїнами необмеженої влади в полісі та ін. Фалей Халкедонський забуває, зокрема, про те, що бажання людей за природою безмежні, що талановиті люди будуть вважати себе обділеними і, що, основне – це «не стільки зрівняти власність, скільки зробити так, щоб

знижувала ризики ухвалення непродуманих законів. Зокрема, ухвалення загальнообов'язкових законів («nomos») входило до компетенції народних зборів («еклезії»). Щорічно розглядалося питання про прийняття до розгляду нових чи зміну старих законів. Якщо еклезія погоджувалася з необхідністю нового закону, то вона доручала ініціатору його ухвалення подати законопроект до Ради п'ятисот («буле») – своєрідний уряд полісу. У випадку позитивної оцінки урядом проекту, він знов спрямовувався до Народних зборів і публікувався для всезагального ознайомлення. Схвалений еклезією, законопроект передавався до суду присяжних («геліеї»), де доводилася його обґрунтованість. На будь-якому етапі законодавчої процедури проти ініціатора закону міг розпочатися судовий процес згідно процедури «graphe paranomon». Якщо в суді встановлювалася шкідливість або непотрібність законопроекту, то він скасовувався. А якщо громадянин тричі програвав суд щодо прийняття висунених їм законопроектів, то він взагалі позбавлявся права законодавчої ініціативи.

Усе-таки, як свідчить історія, ця складна процедура не була стовідсотковою гарантією проти можливих законодавчих помилок і ексцесів, що могли порушувати сталий режим відновлення єдності суспільних потреб і державних інтересів (нарешті, багато важливих ролей, передбачених цим порядком, заміщалися за допомогою жеребкування, а не свідомого раціонального обрання найкращих). Але, водночас, вона відкривала можливості для конституювання особливої професійної діяльності з пошуку і відбору новацій, в тому числі, і в соціально-політичний сфері. Підхоплена іншими полісами, вона сприяла формуванню у широких верств мешканців античних полісів потреби у підвищенні власної компетентності та освіченості. У зв'язку з цим розгортається просвітницький рух софістів, платних викладачів красномовства, які, проте, не обмежувалися вдосконаленням суто технічного вміння аргументовано захищати певні думки, але звернулися і до проблеми змісту самої думки, розроблюючи чисельні соціально-філософські та етично-правові вчення. В цій якості вони відіграли особливу роль у становленні концептуальної основи соціально-політичного проектування.

Так, представник старшого покоління софістів Протагор з Абдер (490 – 420 до н.е.) у своєрідній міфологічно-філософський манері обґрунтовував ідеї соціальної рівності та поступального розвитку культури. Він вважав, що спочатку до створення держави люди жили одинаками, були безпомічні і гинули від диких тварин. У подальшому вони отримали вогонь від Прометея, який викрав його в богів. Згодом вони поступово оволодівають ремеслами і починають жити в товаристві.

виступає основою формування майбутніх механізмів цілеспрямованого використання взаємозв'язку між ними в процесі соціально-політичного проектування.

Власне тут на виході на майбутнє, напевно, доречно зупинити загальний огляд внутрішньої логіки дії взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів як закономірності соціально-політичного проектування. Наступним кроком стає наповнення окресленої загальної логічної канви конкретно-історичним змістом.

3.2. Особливості дії взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів на різних етапах розвитку соціально-політичного проектування

На підставі щойно викладеного розуміння типових історичних способів відтворення єдності суспільних потреб і державних інтересів в еволюції соціально-політичного проектування можна виділити три великі періоди:

1) традиційно-автократичний етап (IV тис. до н.е. – XIV ст.);
2) конституційно-ліберальний етап (XIV – XVIII ст.ст.);
3) конституційно-демократичний етап (XIX – XX ст.ст.).

Наступні параграфи і присвячені їх аналізу.

3.2.1. Традиційно-автократичний етап становлення соціально-політичного проектування

Окремі елементи механізму соціально-політичного проектування з'являються на Стародавньому Сході (Давні Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай) ще в IV – III тисячоріччі до н.е. у зв'язку з формуванням і розвитком перших в історії людства держав, походження яких мало свою специфіку, будучи пов'язане з розвитком поливного землеробства.

Для будівництва зрошувальної системи, життєво потрібної для ведення такого типу господарювання, зусиль окремого роду або племені було недостатньо. Нерозвиненість продуктивних сил могла компенсуватися лише об'єднанням праці багатьох громад. Тому родоплемінна верхівка, крім військового керівництва, була вимушена організовувати населення для проведення трудомістких іригаційних робіт. Оскільки в цей час функція управління припускала одночасне здійснення функцій перерозподілу виробленого продукту, то "управителі", привласнювали надлишковий продукт, зосереджували у своїх руках значні багатства, поступово перетворюючись в окрему соціальну групу, інтереси якої в багато чому суперечили інтересам інших членів родоплемінної громади.

Тим самим виникало гостре суспільне протиріччя, розгортання якого руйнувало цілісність соціального організму та вимагало свого невідкладного вирішення. Повернутися назад у минуле, відмовившись від диференціації на правлячих і підпорядкованих та поряд із цим і від переваг організованої колективної трудової діяльності, давньосхідні суспільства вже не могли. Виходом для них ставало творення, так званих, «східних деспотій», що закріпили підлегле становище общинників і рабів та панівний статус правителя (деспота), жерців і чиновників.

За тогочасних конкретно-історичних умов конструктивна цілісність цієї моделі ґрунтувалася на авторитарно-одноосібній владі деспотів, широкому застосуванні методів організованого примусу, здійснюваного чисельною армією, та міфологічно-релігійного освячення вищого духовно-політичного авторитету панівної верхівки. У функціональному плані її цілісність забезпечувалася виконанням органами державної влади низки відносно простих завдань із захисту інтересів можновладців, угамування соціальних конфліктів, упорядкуванні колективної праці багатьох сільських громад та рабів, захисті країни від нашесть зовнішніх ворогів. Ті чи інші конструктивні риси виникаючого політичного ладу встановлювалися стихійно шляхом багатопоколінної практичної апробації можливих варіантів політичних дій. Закріплені в звичаях та легітимовані посиланнями на волю вищих божественних сил, вони у подальшому могли відтворюватися у майже незмінному виглядів протягом століть і, навіть, тисячоріч.

Відносно простий устрій цих перших політично-державних форм, їх яскраво виражений консерватизм зумовлювався, насамперед, тим, що за досягнутого рівня розвитку виробничих сил базисною соціальною формою життєдіяльності була малорухома та архаїчна громада – соціальний колектив сільськогосподарських виробників, що разом споруджували меліоративні системи, розчищали землі від лісу, оброблювали земельні ділянки та ін. Громада утворювалася на підґрунті спочатку кровної спорідненості, патріархальних кланових зв'язків, а згодом – спільного проживання, сусідства, колективного володіння засобами виробництва. Цей різновид соціальної спільності мав сталий внутрішній устрій, з авторитетними органами управління, з міцною дисципліною, що гуртували людей у боротьбі за виживання. Водночас сільські громади еволюціонували вкрай повільно, обмежуючи ініціативу особистості, утримуючи її в рамках вікових звичаїв і традицій. Общинники були зацікавлені в деспотії як засобі організації спільної діяльності багатьох громад і захисту країни від зовнішніх ворогів. Своєю чергою, і представники держави були зацікавлені в збереженні інститутів

роль всезагальної діалектичної сутності всього сущого, що проявляється у фізичній субстанції в якості вогню, живого та вічного змінюваного космосу. Пізнання логосу є основою забезпечення соціальної справедливості, регулювання суспільно-політичного життя. Проте пізнати логос, себто закономірний характер світобудови, здатні не всі люди, більшість схильна діяти під впливом пристрастей і бажань. На цій підставі робилися висновки про природний характер політичної нерівності, потребу аристократичного правління кращих, яки спроможні наближатися до розуміння логосу і на цій підставі визначати добрі закони[26].

Подібні погляди, що, по суті, спрямовані проти потужних демократичних тенденцій соціально-політичного розвитку античних полісів, очевидно, були не випадкові. В Ефесі, на батьківщині філософа, вже відбулися демократичні суспільно-політичні перетворення за зразком афінських. Практика майже відразу виявила недоліки цієї політичної форми відтворення єдності державних інтересів і суспільних потреб, насамперед, в плані загрози використання демократичних дискусій для маніпулювання громадською думкою з метою здійснення вузьких егоїстичних інтересів окремих демагогів. Крім того, недостатня освіченість, неуцтво членів полісної громади негативно відображалися на якості рішень, ухвалених у демократичний спосіб. Нарешті, сам рівень суспільної свідомості, що оперувала традиційними міфічно-релігійними формами та прототипами розв'язання соціальних проблем, не завжди відповідав новим конкретно-історичним умовам. У той же час не всі громадяни були здатні вийти за рамки буденних уявлень, традицій і піднятися до критично-філософського мислення. Крім цих обставин, зневіра Геракліта в демократії може пояснюватися причинами особистого плану. Відомо, що він походив з роду басилевсів (царів-жерців), у початковий період свого життя сам претендував на царській трон, а в подальшому підтримував аристократичну партію в її боротьбі проти демосу.

Одначе історія довела однобічність негативної оцінки демократії, виявивши її переваги, власне, з точки зору забезпечення діалектичної відповідності людських установлень логосу як вічно змінюваній об'єктивній мірі саморуху природи та суспільства. Вже в найближчий час це засвідчили успіхи, продемонстровані лідером демократичного будівництва – Стародавніми Афінами, що не лише зуміли вистояти в ході греко-перських воєн к. V ст. до н.е., але і перетворитися в могутню державу, яка очолила великий морський союз грецьких полісів.

Ці досягнення значною мірою зумовлювалися соціально-політичним поступом, запровадженням у ході серії реформ (Солона, Клісфена, Ефіальта, Перикла) такої моделі демократичного врядування, що

народом посередниками, покликаними запровадити нові політичні закони, що мали покласти край громадським конфліктам.

У Спарті – це був Лікург, в Афінах – Солон, у Мітилені на Лесбосі – Пітак, у Фівах – Філолай, у Локрах Епізефірських – Залевк. В історичній пам’яті зазначені реформатори визнавалися не лише як великі законодавці, але і як великі мудреці, що виявилися здатними наблизитися до розуміння глибинної суті людини та світу, творчо переосмислити наявний на той час духовний і практичний досвід. Напевно, вони ще не були спроможні формулювати розгорнені концептуальні моделі запланованих політичних перетворень. Насправді, радше, йшлося лише про окремі ідеї, тісно вплетені у практику. Наприклад, Солон у поетичній формі висловлює ідею «номоса», «розумного закону», як вираження справедливості, правди («дике»), порушення якого – причина всіх суспільних бід. «Ось що повідати велить моє серце народу афінян: адже беззаконня несе місту безліч бід; де же законність панує, там порядок зі згодою є»[24]. Звідси головні завдання закону – це вгамувати людські нерозумність, марнотратство, жадібність, нестриманість пристрастей, а натомість забезпечити правду, справедливість, рівну долю для всіх людей незалежно від їхніх статків і, в такий спосіб, припинити ворожнечу.

Більш глибоку розробку ідея «номоса» отримує в творчості давньогрецьких натурфілософів. Анаксимандр Мілетський (610 – 547/540 до н.е.) зв’язує «номос» з поняттям «апейрона» як позначення нескінченної, невмираючої первини, якій властивий безперервний рух. При цьому субстанційного розрізнення між природою і суспільством мислитель не робив. Вони підпорядковуються однаковим законам. Закон справедливості («дике»), що є головним, наказує всім речам не порушувати встановлених від природи меж. Проте виокремлюючись з «апейрона», речі та явища, що протиборствують між собою, прагнучи переваги, порушують цей закон. Унаслідок цього, вони несуть кару і гинуть. Це властиво не лише для окремих явищ, але і для цілих світів, вони народжуються, зріють, старіють і, нарешті, вмирають, щоб потім відродитися знову, і так повторюється вічно[25].

Уявлення про безкінечність і суперечливість розвитку було засвоєне Гераклітом Ефеським (пр. 520 – пр. 460 до н.е.), який поклав його в основу вчення про логос як закономірне підґрунтя справедливості, правди, правосуддя. Логос – це внутрішня міра речей, природних і суспільних явищ, що постійно змінюються в зв’язку з внутрішньою подвоєністю на протилежні сторони та їхньою суперечливою взаємодією. Як такий, логос втілює встановлення в процесі боротьби певної міри гармонії, упорядкованості, доцільності. Водночас він містить первини самозаперечення і породження нового конфлікту. Отже, логос відіграє

громадського врядування, використовуючи в своїх інтересах, сконцентровані в них, людські і матеріальні ресурси.

Тим самим, утворювався «закритий», «замкнений» тип відновлення єдності державних інтересів і суспільних потреб, що був здатний консервувати наявні форми і зміст політичного цілепокладання впродовж сторіч і, навіть, тисячоріч. За зазначених конкретно-історичних умов реалізація проектно-конструктивного потенціалу політичної свідомості була надзвичайно сповільнена. Духовно-конструктивне замислення моделей політичних відносин мало згорнутий вигляд, перебуваючи у синкретичній єдності з політичною практикою. Водночас уже і в ті давні часи окреслюються певні передумови становлення соціально-політичного проектування.

Передусім, у звязку зі складністю і масштабністю матеріально-технічних завдань, вирішення яких організовувалося першими державами, відбувався значний поступ інтелектуально-управлінської культури. Створення писемності, глибокі знання астрономії (що дало можливість винайти календар), математики (зокрема, розробка методів геометричного й алгебраїчного аналізу) та багато іншого мало безпосереднє практичне значення, оскільки дозволяло більш ефективно управляти колективною працею, розподіляти наявні матеріальні ресурси. В кінцевому підсумку утворювався потенціал організаційно-технічного проектування, який реалізовувався в ході розбудови величезних гідротехнічних систем, оборонних устроїв, релігійно-культових споруд. Враховуючи же збіг управлінсько-організаційної та політичної діяльності в зазначену епоху, сконструйовані форми організації трудової діяльності мали не лише економічне, але також і соціально-політичне значення, по суті, визначаючи систему державного управління та соціальні статуси учасників колективної праці. Крім того, втілені технічні проекти задавали канони для політичного будівництва на наступні сторіччя. Це можна побачити на прикладі давньоєгипетських пірамід, що, крім чисто релігійної, виконували й ідеологічну функцію, виступаючи в ролі своєрідних символічних моделей вічного устрою суспільства на засадах авторитарно-владної ієрархії. В цьому сенсі В.Л. Глазичев, напевно, має підстави твердити, що «у вислові «піраміди побудували Єгипет» немає серйозного перебільшення»[11].

Окремі зародки соціально-політичного проектування були присутні й у законодавчій діяльності. Відзначимо, що давні закони викладалися в казуальній формі, забороняючи певні діяння в конкретній життєвій ситуації і встановлюючи покарання за порушення заборон. У більшості випадків вони мали кримінально-правовий характер, але і в такому вигляді вони фіксували певну соціально-політичну модель, визначаючи

відмінний режим державного захисту для різних соціальних груп, забезпечуючи стійкість владної ієрархії. Часом ухвалювалися і, власне, соціально-політичні закони. Наприклад, фараон Рамзес II (XIII ст. до н.е.) ухвалив закони щодо встановлення кастової організації суспільства, вдосконалення апарату державної влади. Фараон Бокхор (VIII ст. до н.е.) ліквідував боргове рабство (вважається, що в подальшому дана норма була запозичена давньогрецьким законодавцем Солоном).

Як правило, правителі встановлювали закони шляхом вивчення стародавніх звичаїв, консультацій із жерцями. Тобто давнє законодавство в основному не запроваджувало нових порядків, а санкціонувало приписи чинного звичаєвого права, норми поведінки, апробовані тривалою практикою. Оцінюючі кодифікацію Хаммурапі (1791 – 1749 рр. до н.е.), А.П. Лопухін, підкреслює, що вавілонський цар «лише констатував наявний стан свого народу і навряд чи міг підняти його на вищу ступінь розвитку»[12]. Але, напевно, законодавчий процес не відтворював звичаєві норми в суто механічний спосіб, а містив й активне творче начало, оскільки законодавці, врешті-решт, здійснювали своєрідний відбір звичаїв, надаючи силу закону лише тим із них, що відповідали інтересам держави і можновладців.

Стародавній прообраз соціально-політичного проектування можна також побачити в розробці практичних керівництв, інструкцій із державно-політичних і військових дій. Ці пам'ятки політично-управлінської думки були новаторські за формою та консервативні за змістом, оскільки синтезували наявний практичний досвід і визначали сукупність конкретних методів управління, потрібних, передусім, для збереження чинного державного ладу.

Становленню соціально-політичного проектування, крім того, сприяло створення канцелярій – окремих підрозділів у структурі апарату державної влади, що забезпечували документальну підготовку ухвалення рішень, виникнення особливої категорії чиновників – державних писців, які спеціалізувалися на виконанні цієї праці. Перші форми писемності (клинописна, ієрогліфічна) мали дуже складний характер, оволодіння ними вимагало неабиякої підготовки. Це зумовлювало нечисленність писців, їх перетворення в умовах закритого, кастового суспільства в окрему корпорацію з власними інтересами та цінностями.

Крім недосконалості семіотичних засобів опредметнення ідеальних задумів, реалізація проектного потенціалу людини в давньосхідних суспільствах гальмувалася специфічним станом домінуючих світоглядно-ціннісних орієнтацій. Переважало репродуктивне мислення, орієнтоване на некритичне відтворення звичаєвих, традиційних зразків суспільних відносин, панували вірування про те, що деспотія нібито продовжувала

цивілізаціями або прийдешнім середньовіччям). Особливо це яскраво проявилося в Стародавній Греції, де міфологічна політеїстична система відзначалася гнучкістю, допускаючи певну ступінь духовної свободи індивідів, громади, що мали можливість обирати власне божество з існуючого пантеону. «В Греції релігія так і не стала спроможна виконувати роль всемогутнього духовного пастиря свого народу, не змогла скувати його творчу свободу цілями незаперечних догм, правил і заборон. У багато чому цьому заважала певна її архаїчність або недорозвиненість і, зокрема, її вже відзначений адогматизм, себто відсутність єдиного, систематично викладеного та обов'язкового для всіх віроучення» – підкреслює Ю. В. Андрєєв[22]. Проте релігійна свобода не була безмежною, атеїзм не вітався, від громадян вимагалося шанобливе ставлення до релігійних культів, визнаних полісом в якості офіційних. Згадується трагічна доля Сократа: один із пунктів звинувачення, за яким у IV ст. до н.е. він був засуджений до страти – це прояв «зневаги до державних богів».

Поруч із цим уже в ранній античності поширюється усвідомлення залежності долі людини від її завзятості, мужності, талантів. Ці мотиви проявляються в низці міфів, творчості давньогрецьких рапсодів Гомера та Гесіода (VIII – VII ст.ст.). Так, в поемі «Труди та дні» Гесіод закликає людей бути дбайливими господарями, переконує у високій цінності праці, яка є основою їхнього добробуту. Але для Гесіода характерна й інша, архаїчно-міфічна орієнтація, що виражається у сприйнятті часу як циклічного повернення подібного, вірі у божественну визначеність усіх подій земного життя, що являє себе в поетапному погіршенні умов життя і людської натури від золотого сторіччя до залізного. Себто в рамках міфологічного світогляду, навіть, у його лібералізованих, художньо-епічних формах, ідея людини-героя, людини-творця залишалася в зародку, а реалізації її проектувальних потенцій протистояв потужний вплив ірраціонального, некритичного сприйняття світу згідно до міфічних образів та уявлень[23].

Проте криза родоплемінних форм суспільного життя та становлення полісу стимулювали початок критичної рефлексії традиційних норм первісного ладу та їхнього міфологічного підґрунтя. Інтенсифікація цього процесу в духовній сфері зумовлювало народження філософії, а в соціально-політичній – появу паростків проектувально-конструктивної діяльності у зв'язку зі спробами свідомого запровадження нових полісних форм устрою суспільства. Зазначені процеси здійснювалися майже синхронно в ході архаїчної революції VIII – VI ст.ст., коли відбувалися бурхливі державотворчі процеси, очолювані есимнетами, себто обраними

та авторитарного врядування. Спираючись на плечі членів полісу, зміцнений міфічно-релігійними уявленнями та цінностями, полісний порядок виступав політичною формою конституювання та здійснення колективних інтересів певної спільноти, забезпечення її єдності за допомогою соціального компромісу: підтримка бідних та обмеження свавілля багатих співгромадян. Водночас державно-впорядкована полісна громада протистояла іншим суспільним групам, відігравала роль колективного суб'єкта авторитарної влади, за допомогою чого здійснювалася експлуатація решти населення, за якими громадянські права не визнавалися (раби, переселенці, інші народи, особливо, периферійні, «варварські»).

Приватновласницьке підґрунтя, визначаючи вищу ступінь соціальної конфліктності, зумовлювало динамізм, мінливість полісних форм відтворення взаємозв'язку суспільних потреб й державних інтересів. Крім того, якщо коло суб'єктів суспільно-політичних відносин у східних суспільствах переважно обмежувалося правителем, чиновництвом і жерцями, то в античних – воно виявляється набагато ширшим, залучаючи до себе всіх вільних громадян – членів полісної громади. Все це зумовлювало активізацію політичної діяльності, розгортання мережі громадських обговорень, на яких артикулювалася більш багатоманітна палітра політичних інтересів. За цих умов актуалізувалася потреба щодо розвитку раціональних засобів конструювання привабливих образів політичного майбутнього, переконання співгромадян в обґрунтованості своєї позиції, і, мобілізація, в такий спосіб, загальної волі щодо реалізації певної спільної мети.

Прискорення становлення соціально-політичного проектування, до того ж, ґрунтувалося на низці інтелектуально-культурних надбань епохи античності. Передусім, відбувся прогрес писемності в зв'язку з винаходом і поширенням алфавітної системи, яка була простіше за ієрогліфічні, клинописні форми східних цивілізацій. Нове спрощене алфавітне письмо, засноване на нормативній граматиці обмежувало, а в історичній перспективі руйнувало монополію окремих вузьких корпорацій (писці, жрецтво) на участь у духовному виробництві та управлінні, відкривало нові культурні і політичні обрії для широких верств полісної громади. Важливе значення також мало творче запозичення культурних досягнень східних суспільств у галузях математики, архітектури, астрономії, економіки та ін., що сприяло швидкому підвищенню інтелектуально-управлінського рівня античного мислення.

Крім того, становленню соціально-проектування сприяв специфічний характер античного духовного життя. Насамперед, це відносна релігійна свобода людини (у будь-якому разі порівняно з попередніми східними

небесний лад, державу богів, що дарували людям лад і порядок, надіславши на землю своїх синів-правителів. Як магічна сила, дарована богами, сприймалися і досягнення людського духу, здатність людини замислювати і творити закони, технічні споруди, шедеври мистецтва. Так, згідно міфічних оповідей напівлегендарний правитель шумерів Гільгамеш, давньоєгипетський архітектор Імхотеп та багато інших царів і зодчих отримали свої знання та вміння безпосередньо від богів. Зрештою раціональна думка, яка, нарешті, і визначала успіх конструктивних задумів давніх творців, не мала самостійності, а підпорядковувалася міфічно-релігійним поясненням.

У цьому плані не випадкова велика політична роль служителів міфологічно-релігійних культів. Декілька тисячоріч вони виступали провідними духовними виробниками, беручи безпосередню участь у творчому процесі, виступаючи його замовниками та цензорами, зосереджуючи в релігійних центрах не лише матеріальні багатства, але і безцінний духовний досвід. Із часом це зумовлювало виникнення значущих передумов для емансипації проектної діяльності з-під незаперечного впливу міфологічно-релігійних догматів.

Так, можна припустити, що саме жерці, як власники інтелектуально-культурної спадщини, нехай і вираженій у міфологічно-релігійній формі, були першопрохідцями в освоєнні проектувальних можливостей людини. Володіючи високим індексом духовно-конструкторських знань і вмінь, вони займали дуже сильні позиції і в політиці, будучи неодмінними радниками правителів. Іншими словами, формувалися передумови розподілу праці розробників тих або інших політичних задумів та їхніх виконавців. У ролі перших виступали – жерці, а у ролі других – правителі.

Цей процес мав суперечливий характер, супроводжуючись серйозними політичними конфліктами між жрецьким станом і носіями світської влади, що, зі свого боку, сприяло появі паростків проектування в духовно-релігійній сфері. Наприклад, давньоєгипетський фараон Аменхотеп IV (1419 – 1400 рр. до н.е.), прагнучи позбутися залежності від жерців, провів релігійну реформу. Він відмовився від старих богів і припинив жертвоприношення жерцям. Натомість фараон оголосив себе сином єдиного Атона – бога сонця, прийняв нове ім'я Ехнатон («Милий Атону») і призначив себе самого верховним жерцем нового культу. Нова релігія припинила своє існування невдовзі по смерті її творця, коли старій жрецькій знаті вдалося повернути панівне становище в суспільстві.

Усі ці духовно-політичні конфлікти розхитували ідеологічні умови відтворення взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів у сталому, консервативному режимі. Зрештою вони змушували людину критично замислюватися як над міфологічно-релігійними системами, так і

над, освяченими за їх допомогою, звичаєвими політично-державними формами. У II пол. I тисячоріччя до н.е. наслідком цих процесів стала поява ростків раціонально-філософського осмислення соціально-політичних проблем. Зазначена тенденція проявляється в давньоіндійському політичному трактаті – «Артхашастра» («Наука політики») – компендіумі прикладних порад зі створення царства, підтримання в ньому порядку, захисті від посягань ворогів та ін. Автором цієї праці визнається брахман Каутілья – перший міністр царя Чандаргупти, що заснував в IV ст. до н.е. імперію Маур'їв.

Трактат засновується на двох протилежних ідейних напрямках. Перший проводить ідею вищості брахманів, вказує царю на необхідність підпорядковуватися дворцовому жерцю «як учень вчителю, як син батьку, як слуга пану»[13]. Другий виражає ідею необмеженого самодержав'я, обґрунтовує вищу силу царських указів порівняно із законами релігії. Правитель повинний керуватися, насамперед, інтересами держави, її користю і може порушувати релігійні приписи, якщо того вимагають обставини. Себто перевага віддається не ірраціональним релігійним догмам, а раціонально-утилітарним міркуванням. Проте останні майже не вийшли за межі узагальнення практичного досвіду і не отримали самостійного теоретичного статусу. Отже, простір творчого замислення нових соціально-політичних форм все ще мав вельми вузькі горизонти, по суті, зливаючись із політичною практикою у нероздільне ціле.

Порівняно із цим більш розвинені паростки соціально-політичного проектування з'явилися в Давньому Китаї протягом VI – III ст.ст. до н.е. У цей період у китайському суспільстві розвиваються приватновласницькі відносини, зростає майнова нерівність, патріархальна громада трансформується в територіальну, поглиблюються соціально-політичні протиріччя і, нарешті, втрачається державна єдність (йдеться, про епоху Східного Чжоу (771 – 249 рр. до н.е.), коли Чжоуська монархія, що в попередній період об'єднувала значну територію Китаю, розпадається на окремі, ворогуючі між собою, царства). Все це викликало глибоку ціннісно-духовну кризу, внаслідок якої виникають різноманітні раціонально-теоретичні концепції осмислення місця людини у природному та суспільному світах. За цих умов руйнується монополія міфологічно-релігійних світоглядних орієнтацій та порушується усталена дія звичаєвих механізмів відновлення взаємозв'язку інтересів держави та потреб суспільства. Тим самим, утворювалися передумови активізації процесу реалізації проектного потенціалу політичної свідомості.

Цей процес відбувався поступово. Перші соціально-політичні вчення були орієнтовані на реконструкцію патріархальних традицій, ідеалізуючи минуле і скептично оцінюючи будь-які новації у державі. Так, Лао-цзи (VI

викристалізувалася досить досконала політична форма симбіозу суспільних потреб і державних інтересів, моралі та права, переконання та організованого примусу, звичаєвих і автократичних механізмів політичного цілепокладання, що, будучи підкріплена відповідною конфуціанською та даоською культурно-етичною програмою та спираючись на відносно повільні темпи матеріально-виробничого розвитку, відтворювалася протягом сторіч у майже незмінному вигляді.

Порівняно зі Стародавнім Сходом більш динамічні матеріально-економічні, соціально-політичні і культурно-ціннісні умови дії взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів сформувалися у колисці західної цивілізації – в античному світі. Перші держави виникають тут у VIII – VI ст.ст. до н.е. у країнах Середземного моря (Греція, Італія, Мала Азія, Північна Африка та ін.).

В античних суспільствах більший ефект мала не настільки "глобально організована", колективістська форма праці, ніж у східних землеробських цивілізаціях. Ця обставина зумовлювала менше значення управлінського фактору для процесів соціально-економічної диференціації. Родова знать, військові вожді, звісно, користувалися своїм становищем, привласнюючи значну частину військової здобичі та зосереджуючи у своїх руках засоби виробництва – землю, худобу, рабів та ін. Але відсутність потреби в жорсткій, ієрархічній системі централізованого управління спричиняла розпорошеність матеріального багатства між окремими особами, і, нарешті, те, що відносини приватної власності взяли гору над родоплемінною "військовою демократією". В якусь мить зіткнення протилежних інтересів заможних і незаможних соціальних груп, класів наближається до небезпечної межі, за якою родоплемінні форми соціальної саморегуляції необоротно розпадаються.

За цих обставин у відповідь на потребу збереження єдності та цілісності розшарованого суспільного організму з'являється провідне державне утворення ранньої античності – поліс – своєрідна форма організації громади, в якій синкретично поєднувалася політична, соціально-економічна і релігійно-духовна структури. Порівняно з деспотіями зазначена модель державної влади відзначалася більшою складністю і більшим різноманіттям можливих конструктивних рішень. Виникаючи на невеликих територіях, у локалізованих прибережних або гірських місцевостях, захищених самою природою від нашесть зовнішніх ворогів, об'єднуючи відносно не чисельне населення, грецькі міста-держави не потребували для свого виживання потужного державного апарату організованого примусу за східними зразками.

Натомість для забезпечення своєї конструктивної та функціональної цілісності вони мали синтезувати елементи демократичної самоорганізації

територіальної вертикалі державного управління, підрив економічного та політичного становища родової аристократії, розділення великих сімей, введення кругової поруки, і, нарешті, заборону музики, танців, конфуціанських цінностей та всього іншого, що могло відволікти населення від вирощування зерна та військової справи. Замислені масштабні політичні реформи спиралися на загальносоціальну потребу в консолідації країни, припиненні міжусобиць, а також на інтереси представників державного апарату і заможних громадівців, що прагнули ліквідувати патріархальні порядки. Власне, це пояснює чому, незважаючи на запеклий опір представників аристократії, конфуціанських учених, простих общинників та ін., вони поступово реалізувалися, забезпечуючи зміцнення влади цинських царів та їхні значні зовнішньополітичні успіхи. У 221 р. до н.е. одному з них, відомому в історії під ім’ям імператора Цинь Шихуанді, вдалося об'єднати під своєю владою всю територію Піднебесної. На вершині могутності він максимально повно здійснив легістські задуми, запровадивши надзвичайно жорстокий деспотичний режим врядування, що засновувався на залякуванні населення, масових стратах, переслідуванні інакодумців, похованні заживо конфуціанців, спаленні книг (спалювалося все крім хронік цинських царів, трактатів із сільського господарства, медицини та гадання).

Перехід до насилля закономірно випливав із заперечення легістами прямого зв’язку між інтересами держави і потребами суспільства. «У результаті система управління замикається на собі і все більш пробує впливати на суспільне життя, на цей упертий «людський фактор» за допомогою фізичного насилля» – відзначив В. Малявин[21]. Проте одноосібна політична влада, що ґрунтувалася лише на силі і терорі, виявлялася дуже крихкою. Майже відразу після смерті Цинь Шихуанді спалахнуло повстання, яке швидко охопило всю імперію. У 206 р. до н.е. спадкоємці померлого імператору програли і владу над китайською імперією здобула людина простого походження за іменем Лю-Бан, яка засновувала нову династію Хань.

Представники цієї генерації стародавніх китайських імператорів засудили легізм і визнали конфуціанство як офіційну ідеологію. Проте в дійсності заперечувалися лише екстремістські елементи вчення легістів. Легістські зразки системи централізованого державного управління фактично зберігалися і в подальшому, навіть, стали традиційними. Річ у тім, що, прагнучи ідеологічно зміцнити цю систему, імператор і його наближені вчені провели своєрідну «конфуціанізацію» легістських законів, зблизили «лі» та «фа», почали використовувати нормативи Конфуція та його послідовників для морального, а згодом і релігійного освячення законодавчої влади імператорів. У результаті

ст. до н.е.) бачив коріння суспільних проблем у порушенні «дао» (закону світової гармонії) унаслідок відходу від простоти первісних звичаїв, пробудження суєтних бажань, спробі спиратися в повсякденному житті на знання, а не на мудрість. Отже, для того, що забезпечити суспільний мир і злагоду, треба ухилятися від спотворення потоку «дао», космічних ритмів нескінченного виникнення та змінювання явищ буття. На підставі цього правителям рекомендувалося недовіряти нововведенням, не ухвалювати нових законів і дотримуватися принципу «увей» («недіяння»), тобто не втручатися в природний хід подій, що сам собою встановлює порядок. «Дао постійно здійснює недіяння, проте немає нічого такого, щоб воно не робило. Якщо знатні люди і правителі будуть його дотримуватися, то всі речі будуть змінюватися самі собою… Відсутність бажання дарує спокій, і тоді лад у країні сам собою встановлюється»[14].

Лао-цзи спирався на вірну, по суті, здогадку про розвиток як універсальний принцип Всесвіту, але не враховував специфічний «діяльний» характер прояву цього принципу в бутті людини. Видається, що сам засновник даосизму, напевно, не дуже вірив в силу одного «недіяння», адже він закликав правителів також і до активних дій, спрямованих на відновлення минулих порядків (повернутися до життя на землі окремими селищами, відмовитися від нових засобів праці, відучити народ від знань та ін.).

Консервативна орієнтація характерна і для Конфуція (551 – 479 рр. до н.е.). «Я передаю, а не творю; я вірю в давнину і люблю її»[15]. Проте на відміну від «дотримання природності» в даоському дусі, хоч можливо і несвідомо (або напівсвідомо) він, урешті-решт, перевищує звичаєві культурні моделі, розроблюючи новаторську програму активної морально-етичної діяльності як основи реалізації ідеалу держави як великої патриномії (сім’ї). Народом повинний правити «цзюнь-цзи» (благородний муж), який дотримується принципів «жень» (гуманності), «і» (справедливості), «чжі» (знання) та «лі» (ритуалу). Філософ виступав проти законодавчої активності держави і твердив, що управління лише тоді буде ефективним, коли буде спиратися на відповідний моральний фундамент. «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ буде прагнути ухилитися від покарань і не буде відчувати сорому. Якщо же керувати народом за допомогою доброчинності і підтримувати порядок за допомогою ритуалів, народ буде знати сором і виправиться»[16].

Для гармонізації суспільних відносин пропонувалося «виправити імена відповідно до дійсності» («чжен мін»). Правитель, чиновник, батько, син повинні не лише так називатися, але і володіти всіма якостями, мати всі права і нести всі обов’язки, що пов’язані з виконанням

належних їм ролей. Зазначена вимога може інтерпретуватися як морально-етичне обмеження влади правителя, визначення його обов'язків перед суспільством. Крім того, вона може бути витлумачена як форма захисту привілеїв спадкоємної знатті від посягань представників розбагатілих, але неродовитих верств, що за чинним звичаєвим правом не мали права на владу.

У книзі «Лунь юй» суть «чжен мін» розкривається у формі відповіді на питання чиновника вейського правителя Чу Гун-чже, що перше планує зробити Конфуцій, якщо правитель запросить його на службу. Між тим Чу Гун-чже не мав законного права на владу, оскільки попередній правитель, Лін-Гун, заповідав її іншій людині – своєму сину Іну[17]. У світлі цього не дивно, що, мандруючи тривалий час різними областями Китаю, Конфуцій не знайшов охочих правителів, яки б взялися за реалізацію реформаторського проекту з «виправлення імен». Інша причина не сприйняття ідей мислителя за його життя – практичні труднощі виконання актуального завдання епохи з об'єднання китайської держави шляхом застосування виключно моральних засобів без належних юридично-примусових засобів. Також виявлялася невідповідність між «консервативністю» конфуціанської думки й інтересами правителів щодо скасування тих традицій, що заважали зміцнювати єдину центральну владу.

Одним із перших на зазначене політичне замовлення відкликнувся Мо-цзи (пр. 475 – 395 рр. до н.е.). Він піддав критиці ідею «виправлення імен», вважаючи, що новим явищам соціального життя слід давати нові імена, а не приводити їх у відповідність зі старими. Завдання з творення нового є завжди відкритим і не слід обмежуватися лише наслідуванням досвіду минулих поколінь. «… доброму з давнини треба наслідувати, але слід створювати і сучасне добре. Я хочу, щоб доброго ставало все більше»[18]. Водночас Мо-цзи не наважився цілком відійти від історичного способу обґрунтування суспільно-політичного ідеалу. Як і його попередники, він апелював до стародавніх часів, але робив це в дуже своєрідний спосіб, розглядаючи давнину як епоху бездержавності, коли між людьми панувала ворожнеча, оскільки у кожного було своє розуміння справедливості. "Безладдя у Піднебесній панувало таке, як серед диких тварин. Зрозумівши, що причиною хаосу є відсутність управління і старшинства, люди обрали найдоброчеснішого і наймудрішого в Піднебесній і зробили його сином неба. Тільки син неба спроможний дати єдиний взірець справедливості, і відтоді в Піднебесній запанував лад"[19]. Тобто історичний метод застосовується не для захисту традицій, а для обґрунтування договірної концепції походження держави, з якої випливали нові революційні політичні висновки.

Найперше, заперечувалося заміщення державних посад за принципами кровної спорідненості, доводилася рівність всіх членів суспільства перед «божественним небом». І, по-друге, обґрунтовувалося право і зобов'язання правителя визначати загальні зразки поведінки або закони, що мають на меті досягнення спільної користі всього народу. І, нарешті, здійснення «єдиного взірця справедливості» зв'язувалося з жорсткою централізованою вертикаллю влади, за якої правитель самостійно вирішує, що правильно, а що ні, а підлеглі повинні з ним погоджуватися. Гарантувати же реалізацію влади в уніфікованому, авторитарному режимі мали доноси громадян один на одного, а також система покарань і винагород. І хоч Мо-цзи зробив невеличке застереження про потребу виправляти і наставляти «сина неба», якщо він скоїть помилку, фактично була сконструйована модель деспотично-бюрократичної держави, що знецінювала вихідні положення щодо рівної участі народу в управлінні та обрання царя з числа найбільш гідних.

Цей украй вузький, інструментальний погляд на державу як своєрідну машину здійснення волі правителя був підтриманий і розвинутий легістами (Шень Дао (395 – 315 рр. до н.е.), Шан Ян (390 – 338 рр. до н.е.), Шень Бухай (385 – 337 рр. до н.е.), Хань Фей (280 – 233 р. до н.е.) та ін.), що відкинули як непотрібні не лише ідеї Конфуція про морально-етичну складову «доброго врядування», але і думку Мо-цзи про обов'язок «сина неба» забезпечити спільну користь народу. Вища мета володаря – це захоплення гегемонії над усією Піднебесною. Першим кроком на цьому шляху мало стати підкорення власного народу, перетворення його в слухняне і дисципліноване знаряддя виконання наказів верховної влади. Звідси конфуціанський образ «правитель – батько, піддані – діти» скасовувався, а на передній план виходила техніцистська модель державного управління, в якій праця правителя з впорядкування народу уподібнювалася плавленню металу або праці гончаря над глиною. Для забезпечення «творчої свободи» легісти радили царю не обтяжувати себе звичаями, підкреслюючи, що «… хто йде наперекір давнині, не обов'язково заслуговує засудження, той, хто дотримується ритуалу, не обов'язково гідний схвалення»[20]. Натомість йому рекомендувалося вивчати конкретну обстановку в країні і на підставі точного розрахунку встановлювати «фа» – репресивні та адміністративно-управлінські закони. При цьому він мав робити це одноосібно, не враховуючи інтереси, настрої та думки народу, який, по суті, сприймався як пасивний, безсловесний об'єкт політичних маніпуляцій.

Вищевказані концептуальні положення були покладені в основу проекту реформування царства Цинь (IV – III ст. ст. до н.е.), що передбачав зосередження всіє повноти влади в руках царя, налагодження